

Національний банк України
Державний вищий навчальний заклад
«Українська академія банківської справи
Національного банку України»

М. В. СТАРИНСЬКИЙ

Проблеми та перспективи правового регулювання валютних відносин в Україні

Монографія

Суми
ВВП «Мрія»
2015

УДК 67.9(4Укр)302
ББК 347.73(477)
С 77

*Рекомендована Вченою радою
Державного вищого навчального закладу «Українська академія
банківської справи Національного банку України»
(протокол № 7 від 02.02.2015 р.).*

Рецензенти:

О. П. Гетьманець – завідувач кафедри правового забезпечення господарської діяльності факультету права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор;

А. О. Монаєнко – проректор з наукової роботи Класичного приватного університету, заслужений юрист України, доктор юридичних наук, професор;

В. Д. Чернадчук – завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін та банківського права ДВНЗ «УАБС НБУ», доктор юридичних наук, професор.

Старинський М. В.

С 77 Проблеми та перспективи правового регулювання валютних відносин в Україні : монографія / М. В. Старинський. – Суми : видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2015. – 344 с.
ISBN 978-966-473-159-8

У монографії розглядаються актуальні питання правового регулювання валютних відносин. Досліджуються поняття та сутність валютних правовідносин, надається характеристика їх елементів. Значна увага в роботі приділена характеристиці принципів правового регулювання валютних відносин.

Розрахована на наукових та науково-педагогічних працівників, аспірантів, студентів вищих юридичних навчальних закладів, а також усіх, хто цікавиться проблемами правового регулювання валютних відносин в Україні.

УДК 67.9(4Укр)302
ББК 347.73(477)

ISBN 978-966-473-159-8

© Старинський М. В., 2015
© ВВП «Мрія», 2015

ЗМІСТ

Вступ	9
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження валютних правовідносин	
1.1. Валютні правовідносини: проблеми їх характеристики та визначення поняття	17
1.2. Проблеми правового режиму об'єктів валютних правовідносин	32
1.3. Характеристика суб'єктного складу валютних правовідносин	95
Розділ 2. Принципи правового регулювання валютних відносин як фундаментальні засади їх унормування	
2.1. Поняття та характеристика принципів правового регулювання валютних відносин	127
2.2. Загальні принципи правового регулювання валютних відносин	146
2.3. Функціональні принципи правового регулювання валютних відносин	169
2.4. Організаційні принципи правового регулювання валютних відносин	185
Розділ 3. Методи правового регулювання валютних відносин	
3.1. Поняття та характеристика методів правового регулювання валютних відносин	197
3.2. Адміністративні методи правового регулювання валютних відносин: сутності проблеми змісту та практика їх застосування	206
3.3. Сутність та практика застосування економічних методів регулювання валютних правовідносин	235
Розділ 4. Фактори впливу на правове регулювання валютних відносин в Україні	
4.1. Поняття та характеристика факторів впливу на правове регулювання валютних відносин	259
4.2. Характеристика основних об'єктивних факторів впливу на правове регулювання валютних відносин в Україні	264
4.3. Характеристика основних суб'єктивних факторів впливу на правове регулювання валютних відносин в Україні	306
Висновки	331

Список скорочень

МВФ – Міжнародний валютний фонд.

Угода МВФ – договір, що є основою діяльності Міжнародного валютного фонду, в літературі також зустрічаються такі його назви, як Договір про МВФ, Статут МВФ, Статті угоди про МВФ.

СПЗ – спеціальні права запозичення, які становлять собою міжнародну розрахункову одиницю. Назва походить від англійського «Special Drawing Rights» (SDR).

ТНК – транснаціональна компанія.

МБРР – Міжнародний банк реконструкції та розвитку.

МАР – Міжнародна асоціація розвитку.

МФК – Міжнародна фінансова корпорація.

ВТО-ГАТТ – Всесвітня торговельна організація – Генеральна угода по тарифах і торгівлі.

ООН – Організація Об'єднаних Націй.

Вступ

На сучасному етапі розвитку світової економічної взаємодії перед країнами постають питання, пов'язані з інтенсифікацією фінансової діяльності на їхніх територіях. Від варіантів вирішення цих питань буде залежати їх існування як незалежних та економічно потужних держав. При цьому пріоритетними питаннями, що потребують дослідження та вирішення, є питання пов'язані з обігом іноземної валюти і валютних цінностей. У цій ситуації Україна, як країна, що розвивається та намагається створити власну дієву економіку, не є винятком.

Аналіз функціонування нашої держави свідчить про те, що протягом всієї історії її розвитку обіг іноземної валюти та валютних цінностей відігравав надзвичайно важливу роль. Проте, незважаючи на це, питанням валютних відносин не приділялось достатньо уваги. Сьогодні вже практично всім зрозуміло, що валютні відносини, розвиток яких залишений безконтрольним, можуть значно знизити ефективність діяльності держави, і не лише у сфері економіки. Враховуючи це є очевидним, що лише ефективна організація валютних відносин в Україні є запорукою стабільного розвитку нашої держави та утвердження її як незалежної та економічно розвиненої держави.

Україна як самостійна, незалежна, правова держава існує в досить складних політичних та економічних умовах. Найбільш важливою серед умов, що впливають на розвиток України, на нашу думку, досить вигідне географічне розташування. Саме воно є головною причиною досить жвавого інтересу до нашої держави провідних могутніх країн світу, оскільки дає можливість отримувати надзвичайні економічні вигоди (як приклад можна навести факт використання нашої країни як головного транзитера енергетичних ресурсів з Російської Федерації та країн Азії до країн Європи). Результатом є

те, що на територію України досить активно в тому чи іншому вигляді потрапляють іноземні інвестиції та починають здійснювати свою діяльність іноземні суб'єкти господарювання. В процесі своєї діяльності вони активно використовують іноземну валюту як засіб розрахунку за отримані/надані товари та послуги, що здійснює значний вплив на стабільність національної грошової одиниці – гривні. Як результат, виникає необхідність впорядкування зазначених відносин та їх адекватного унормування.

Також варто звернути особливу увагу на те, що в сучасному світі жодна держава не може існувати ізольовано, тобто в закритому режимі, у режимі закритої економіки. Це, зі свого боку, значно впливає на функції держави, яка має об'єктивно пристосовуватись до зовнішнього середовища для виконання покладених на неї функцій.

Останнім часом в науковій літературі досить жваво обговорюється думка про формування світової держави та права в умовах глобалізації. При цьому відстоюється позиція, відповідно до якої в процесі подальшого світового розвитку роль держав поступово буде зменшуватись, що в кінцевому рахунку призведе до практично повного зникнення державного суверенітету та виконання державами функцій представників «територій» у світовому органі управління. Аналіз таких позицій, а особливо їх аргументів, дає підстави ставити їх під сумнів. В цьому аспекті варто погодитися з позиціями провідних вчених у галузі права,¹ що досить впевнено, на нашу думку, доводять хибність таких поглядів. Аналізуючи спеціальну літературу та міжнародно-правову практику низки високорозвинених у промисловому сенсі країн, вони впевнено доводять, що дії, спрямовані на «розхитування» та зведення до формального рівня суверенітету слабборозвинених та малих держав – це не тільки данина історії. В основі таких спроб завжди лежали і лежать економічні, політичні чи інші інтереси, які в кінцевому випадку зводились до безперешкодного доступу високорозвинених держав та породженого ними транснаціонального капіталу до природних ресурсів, внутрішнього ринку та дешевої робочої сили слабборозвинених та малих держав. При цьому в сучасних умовах мотивація та «наукове прикриття» таких

¹ Марченко М. Н. Государство и право в условиях глобализации. – М. : Проспект, 2009. – С. 28-44.

процесів (процесів розхитування державного суверенітету слаборозвинених та малих країн) протягом тривалого часу залишається тією ж. Зокрема, можна назвати мету досягнення «всесвітньої справедливості», про яку ще в XIX столітті теоретик міжнародного анархізму М. Бакунін писав, що вона, «завдячуючи насильницьким захопленням та релігійному впливу, ніколи ще не мала переваги ні в політичному, ні в юридичному, ні в економічному світі».¹ Також можна вказати і на використання хибної у своїй основі тези про безумовний пріоритет міжнародного права по відношенню до національного, про який відомий вчений-міжнародник Л. Оппенгейм писав, що «міжнародне право ще не дає міжнародному співтовариству права накладати нові зобов'язання на державу, яка не згодна прийняти їх на себе, чи втручатися в її права».² Зазначене дає можливість сказати про те, що практично будь-яка слаборозвинена чи мала держава в сучасному світі залишена сама на себе до тих пір, поки вона не потрапляє в поле інтересу більш розвинених чи сильних держав. На сучасному етапі, враховуючи, що Україна знаходиться на стадії розвитку, є досить актуальними питання захисту власних національних інтересів. Від розуміння національними елітами природи політичних і економічних процесів, які відбуваються в сучасному світі, прямо залежить існування України як самостійної та економічно потужної держави. При цьому усвідомлення природи валютних відносин взагалі та валютних правовідносин зокрема є, на нашу думку, тим ключовим моментом, який дасть можливість застосувати адекватні механізми захисту національного економічного інтересу в процесі міжнародної економічної взаємодії України та в подальшому допоможе захистити економічну незалежність нашої держави.

Ще однією досить важливою причиною, наявність якої вимагає невідкладної уваги до дослідження валютних правовідносин, можна назвати необхідність відмови від старих механізмів у регулюванні валютних відносин державою. Аналіз чинних нормативно-правових актів України, що регулюють валютні відносини, дає можливість говорити про те, що вони побудовані на старій, радянській концепції регулювання валютних відносин. Зокрема, незважаючи на

¹ Бакунін М. Избранные сочинения. – Т. 1. – М., 1922. – С. 56.

² Оппенгейм Л. Международное право. – Т. 1. Мир. Полутом 1. – М., 1948. – С. 134

проголошення в Конституції України непорушності права приватної власності, що знайшло свій подальший розвиток в Цивільному та Господарському кодексах України, в чинному Декреті Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» присутні норми, які можна цілком справедливо розцінювати як порушення цього права. Також варто особливо наголосити на тому, що законодавець продовжує здійснювати спроби прийняття нормативно-правових актів, які побудовані на застарілій радянській ідеології і містять положення, що суперечать як Конституції України так і чинному законодавству України.

Зазначене свідчить про те, що правове регулювання валютних відносин на території України має велику кількість проблем, які потребують дослідження і вирішення.

Запропонована монографічна робота присвячена дослідженню проблем правового регулювання валютних відносин та перспективам їх вирішення. Враховуючи те, що дана робота є однією з перших, присвячених даній проблематиці, нам хотілося б звернути увагу читача на певні авторські підходи до розглядуваних проблем, оскільки вони вплинули як на структуру роботи, так і на її зміст.

Перший розділ присвячений теоретико-методологічним засадам правового регулювання валютних відносин. З нашої точки зору, такими засадами є з'ясування суті та змісту валютних правовідносин, їх поняття та надання характеристики елементів. Разом з тим в розділі основна увага приділена характеристиці такого елементу валютних правовідносин, як їх об'єкт. Автор глибоко переконаний, що в основу виділення валютних правовідносин з усього загалу фінансових правовідносин варто покласти критерій об'єкта, оскільки саме він, маючи спеціальний правовий режим, впливає на якість та особливості валютних відносин.

Підхід, застосований нами до виділення об'єктів валютних правовідносин, дещо відрізняється від традиційного, поширеного в сучасній науковій літературі. Це виявляється в тому, що в основу критерію віднесення того чи іншого об'єкта матеріального світу було покладено критерій ліквідності. Саме цей критерій дав можливість запропонувати перелік об'єктів валютних відносин, які за своєю як економічною, так і юридичною природою є такими.

В другому розділі викладений авторський підхід до бачення регулювання валютних відносин на території України, зокрема запро-

понований перелік принципів правового регулювання валютних відносин, надана їх характеристика.

Третій розділ роботи присвячений дослідженню методів правового регулювання валютних відносин, проблем та особливостей їх застосування. Автором виділено дві групи методів регулювання валютних відносин, а саме: адміністративні та економічні. В рамках виділених груп було виокремлено види адміністративних та економічних методів регулювання валютних відносин та надано їх характеристику.

Останній розділ роботи присвячений дослідженню факторів, що впливають на правове регулювання валютних відносин.

Також хотілося б наголосити на тому, що в запропонованій роботі не ставилось за мету охопити всі існуючі на сучасному етапі розвитку нашої держави проблеми правового регулювання валютних відносин. Автор свідомий того, що викладена в роботі позиція та застосовані підходи мають дискусійний характер і потребують подальшої наукової роботи в цьому напрямку. Проте автор сподівається що вони спричинять новий виток розвитку таких важливих для становлення нашої держави юридичних досліджень, як дослідження особливостей правового регулювання валютних відносин.

Автор буде вдячний всім за висловлені зауваження, які можна надіслати за електронною адресою: starinskiy@yandex.ru.

Розділ 1

Теоретико-методологічні засади дослідження валютних правовідносин

1.1. Валютні правовідносини: проблеми їх характеристики та визначення поняття

Для того щоб зрозуміти природу будь-якого явища, спочатку, на нашу думку, варто звернути увагу на його поняття. Але перед тим як безпосередньо спробувати з'ясувати зміст поняття «валютні правовідносини», варто конкретизувати, що собою становить така категорія, як «поняття», та наскільки вона є важливою для права і правозастосування.

Узагальнюючи підходи, що містяться в науковій літературі, присвяченій філософії та методології науки, можна сказати, що під категорією «поняття» розуміють мінімально-логічну форму уявлення знання. З точки зору логічного знання «поняття» – це форма мислення, що охоплює сукупність ознак, необхідних і достатніх для позначення чи виділення будь-якого предмета (чи класу предметів). Розглядаючи «поняття» як форму мислення, варто вказати на те, що воно є відображенням явищ та предметів з точки зору їх суттєвих ознак. Як зазначено в літературі, поняття здатне відображати глибинний, сутнісний бік явища. Характерною рисою поняття є те, що за його допомогою різні предмети, властивості і відносини відображаються в людській свідомості через їх сутнісні ознаки.¹ Дослідники звертають увагу на те, що поняття, будучи утвореним свідомістю індивіда, є результатом узагальнення предметів чи об'єктів певного класу і виділення за певною сукупністю загальних для предметів чи об'єктів цього класу – і в сукупності відмінних для них – ознак.

Також в літературі акцентується увага на важливості розрізнення таких категорій, як поняття та уявлення, що може виникнути в уяві людини при роздумах про предмет чи при сприйнятті мови. Варто

¹ Войшвилло В. К. Понятие как форма мышления: логико-гносеологический анализ / В. К. Войшвилло. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – С. 87.

наголосити, що уявлення – це суто чуттєва складова свідомості індивіда. Поняття ж належить до суто когнітивного плану. Це означає, що не залежно від того, якими перцептивними образами супроводжується поняття в індивідуальній свідомості, воно може бути висловлене, стати частиною суджень, бути піддане аргументованому звіту про свій зміст та має бути зрозумілим іншому учаснику мовної взаємодії.

Аналіз наукової літератури дає можливість зазначити, що «дефініція» як категорія є засобом пізнання сутності того чи іншого явища, в нашому випадку правового, є ключем до праворозуміння, інструментарієм для філологічного та спеціально-юридичного способів тлумачення правових норм. Такий висновок можна зробити виходячи з аналізу чинних нормативно-правових актів, який показує, що для правильного і чіткого вираження власної волі законодавець використовує не тільки загальноприйнятну лексику, але й спеціальну галузеву термінологію, яка характеризується більш високим ступенем формальної визначеності. І цей високий ступінь формальної визначеності набувається за допомогою дефініцій.

Таким чином, можна з впевненістю говорити, що поняття як мінімально-логічна форма уявлення про певний об'єкт чи предмет в праві об'єктивується в дефініціях, які закріплюються в чинному законодавстві і таким чином перетворюються на правові.

Роль правових дефініцій є досить значною, оскільки неточна дефініція чи її відсутність призводить до можливості маніпулювати змістом, формувати хибні уявлення, що спричиняє прийняття помилкових рішень органами правозастосування.

Аналіз чинного законодавства України, що регулює валютні відносини, свідчить, що поняття «валютне правовідношення» в ньому не закріплене. Це змушує нас, враховуючи його важливість для розуміння суті валютного правовідношення, здійснити спробу його надати.

На нашу думку, для того щоб адекватно надати визначення будь-якому поняттю, в тому числі поняттю «валютні правовідносини», варто враховувати всю сукупність наукових напрацювань як юридичної науки, так і інших наук. Це дасть можливість поглянути на досліджуване явище з різних точок зору і об'єктивно відобразити його у визначенні.

Поняття «валютні правовідносини» як правова категорія в лінгвістичному аспекті являє собою концепт, який має складну ієрархічну структуру, що динамічно розвивається та включає в себе щонайменше два ядра, а саме «правовідносини» та «валютні відносини». Ця складність визначається діалектичними категоріями «абстрактного» й «конкретного», оскільки, з одного боку, валютні правовідносини є визначеною граничною абстракцією, а з іншого – конкретними, реальними суспільними відносинами, змістом яких є множинний зв'язок між суб'єктами, що володіють, користуються чи розпоряджаються валютними цінностями.

Враховуючи зазначене, перш ніж спробувати сконструювати визначення поняття «валютні правовідносини», варто дослідити його складові, а саме «правовідносини» та «валютні відносини».

В теорії права довгий час під правовідносинами розуміли суспільні відносини, що врегульовані нормами права.¹ Прихильники даної дефініції зазначали, що будь-яке правовідношення існує тільки як взаємне відношення людей і є особливим видом суспільних відносин, реалізація якого забезпечується силою державного примусу.² Але варто вказати на те, що після розробки Александровим Н.Г. теорії правомірних дій³, тобто дій, які відповідають правам та обов'язкам даного суб'єкта, очевидним стало відділення поняття суб'єктивних прав і обов'язків від самих фактичних дій, в яких ці права і обов'язки здійснюються. Як результат цього в наукових колах з'явилося нове визначення правовідносин як зв'язок суб'єктів правами та обов'язками.⁴

На думку представників класичної теорії, нова точка зору пов'язана з помилковою її формалізацією⁵, тоді як її прихильники

¹ Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. – М., 1974. – С. 51; Явич Л. С. Общая теория права. – Л., 1976. – С. 212.

² Иоффе О. С. Правоотношения по советскому гражданскому праву. – ЛГУ, 1949. – С. 3-4; Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. – М., 1958. – С. 5, 31.

³ Александров Н. Г. Законность и правоотношения в советском обществе. – М., 1955.

⁴ Толстой Ю. К. К теории правоотношения. – ЛГУ, 1959. – С. 18-19; Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. – М., 1966. – С. 130-131.

⁵ Явич Л. С. Общая теория права. – Л., 1976. – С. 83.

⁶ Ткаченко Ю. Г. Методологические вопросы теории правоотношений. – М., 1980. – С. 96.

стверджують, що вона стала результатом уточнення знань та розвитку всієї поняттєвої системи теорії права.¹

Таким чином, як бачимо, в науці теорії права існує, як мінімум, два підходи до визначення поняття правовідносини, які відповідають двом сторонам правової дійсності. Так, в одному випадку під правовідносинами розуміють фактичне відношення, що врегульоване нормами права. В іншому – суб'єктивні права і юридичні обов'язки, що становлять собою індивідуальні моделі можливої і належної поведінки суб'єкта права, які є зразками для такої поведінки (але не самою фактичною поведінкою).

Аналізуючи розглянуті підходи до визначення правових відносин, можна цілком справедливо дійти висновку, що в першому випадку, називаючи суспільні відносини правовими (тобто врегульованими нормами писаного права), його прихильники лише визначають той спосіб, під впливом якого вони формуються (з'являються). При цьому жодним чином не надається їх змістовна та функціональна їх характеристика. Зосереджуючись на аналізі другого підходу, варто погодитися з думкою С.С. Алексєєва, відповідно до якої в результаті надання правовідношенню нормативного (модельного) характеру стирається різниця між юридичною нормою та правовідношенням.²

Враховуючи таку ситуацію, вважаємо, що при визначенні правовідносин не варто зупинятись на таких радикальних підходах, оскільки це не дає можливості відобразити та охарактеризувати повною мірою правовідносини та особливості їх окремих видів. Більш раціональною є спроба надати визначення, що об'єднує два зазначені підходи.

Звернення до монографічної літератури з теорії права дає можливість говорити, що такий інтегративний підхід розроблений С.С. Алексєєвим. На сучасному етапі він має найбільше прихильників. Так, правовідносини С.С. Алексєєв сприймає як «виникаючий на підставі норм права індивідуальний суспільний зв'язок між особами, який характеризується наявністю суб'єктивних юридичних прав і обов'язків та гарантується (підтримується) силою державного примусу».³

¹ Ткаченко Ю. Г. Методологические вопросы теории правоотношений. – М., 1980. – С. 96.

² Алексєєв С. С. Общая теория права. – М., 1982. – Т. 2. – С. 84.

³ Там же. – С. 82.

Ми цілком підтримуємо дану позицію, оскільки такий підхід дає можливість, по-перше, провести межу між правовідношенням та тими суспільними відносинами, які норма права регулює за посередництвом правовідношення; по-друге – дає можливість визначити не лише підстави, а й мету його виникнення (для чого воно виникає); по-третє – визначити різницю між правовідношенням та нормою права; по-четверте – надає можливість розглянути правовідношення як юридичну форму того суспільного відношення, на яке воно впливає як на свій об'єкт.

Враховуючи зазначене для конструювання поняття «валютні правовідносини» ми як базовим будемо користуватись визначенням правовідносин, запропонованим С.С. Алексєєвим.

Другим концептуальним ядром в структурі валютних правовідносин є валютні відносини.

В лінгвістичному плані основною категорією концепту «валютні відносини» є категорія «відносини», а враховуючи те, що вони виникають тільки в суспільстві, можна з впевненістю сказати, що вони є суспільними відносинами.

Розкриваючи зміст суспільних відносин, варто наголосити на тому, що вони в соціальній філософії вживаються у двох значеннях: в широкому, коли маються на увазі будь-які відносини, що виникають між людьми в суспільстві, і у вузькому, коли маються на увазі тільки відносини між великими соціальними групами, які мають безпосередньо суспільний характер.

Аналізуючи розглянуті підходи, вважаємо за доцільне взяти за основу широке сприйняття суспільних відносин, оскільки саме воно дає можливість акцентувати увагу на тому, що в них бере участь суб'єкт, який має відповідати певним критеріям (належність до певної соціальної групи, держави), і вказати на певний зв'язок, в даному випадку соціальний.

Беручи за основу широке сприйняття категорії «суспільні відносини» як складової категорії «валютних відносин», звертаємо увагу на те, що термін «валютні» стосовно до «суспільних відносин» є конкретизуючим і вживається для зазначення об'єкта даних відносин, тобто валюти.

Таким чином, при визначенні поняття «валютні правовідносини» цілком справедливо буде акцентувати увагу на тому, що валютними

будуть вважатись не лише суспільні відносини об'єктом яких є іноземні грошові знаки, а й відносини, об'єктом яких є дорогоцінне каміння і дорогоцінні метали, тобто валютні цінності.

Враховуючи зазначене та беручи за основу наведені концептуальні визначення таких категорій як «правовідносини», «суспільні відносини», «валюта» поняття «валютні правовідносини» можна визначити як *урегульовані нормами права суспільні відносини між уповноваженими суб'єктами з приводу обігу валюти і валютних цінностей, реалізація яких забезпечується силою державного примусу.*

Після визначення поняття «валютні правовідносини» для з'ясування їх змісту слід звернути увагу на ознаки, які їм притаманні та відрізняють їх від інших видів правових відносин, що виникають, змінюються і припиняються на території України.

Аналіз фахової наукової літератури, яка присвячена дослідженню правового регулювання валютних відносин, свідчить, що характеристиці ознак валютних правовідносин практично не приділялось уваги. Так, в окремих працях надається лише визначення поняття «валютні правовідносини» без характеристики їх суттєвих ознак,¹ в інших – особливості валютних правовідносин лише перелічуються.² Також варто звернути увагу на те, що практично всі дослідники, які виділяють та надають характеристику ознакам валютних правовідносин, обґрунтовують їх з тієї позиції, що валютні правовідносини є різновидом (специфічним різновидом) фінансових правовідносин і їм притаманні ознаки фінансових правовідносин.³

¹ Валютное право : учебник для вузов. / под ред. д.ю.н., проф. Ю. А. Крохиной. – 2-е изд. – М. : Высшее образование; Юрайт-Издат, 2009. – С. 58-83; Валютное право : учебное пособие / Д. Г. Алексеева, С. В. Пыхтин, Н. В. Сапожников, Я. М. Фальковская. – М. : Норма, 2007. – С. 40-44; Губарева Т. И. Финансово-правовые и институциональные проблемы валютного регулирования и валютного контроля в Российской Федерации : монография / Т. И. Губарева; науч. ред. д-р юрид. наук, проф. З. М. Качкова. – М.: Волтерс Клувер, 2012. – С. 66; Косаренко Н. Н. Валютное право : курс лекций / Н. Н. Косаренко. – М. : Флинта ; МПСИ, 2006. – С. 41-47.

² Костюченко О. А. Валютне законодавство України : навчальний посібник. – К. : Атіка, 2006. – С. 21.

³ Алисов Е. А. Правовое регулирование валютных отношений в Украине. – Х. : Консум, 1998. – С. 16-18; Кравченко Л. М. Правові засади валютного регулювання і контролю в Україні : дис. ... к.ю.н.: 12.00.07 «Адміністративне право і процес, фінансове право, інформаційне право». – К., 2003. – С. 55-56.

Досліджуючи ознаки валютних правовідносин, Є.О. Алісов у своїй праці зазначав, що «валютні правовідносини, по своїй суті, є специфічним різновидом фінансово-правових відносин...». Їм притаманні «найважливіші ознаки суспільних зв'язків, що виникають у процесі утворення, розподілення та використання централізованих і децентралізованих грошових фондів (*фінансових правовідносин – курсив М.В.*), а саме:

1. Валютні правовідносини складаються у сфері фінансової діяльності держави і пов'язані з організуючою роллю по розподіленню і перерозподіленню національного доходу з метою утворення необхідних суспільству валютних фондів.

2. Необхідним приводом для виникнення валютних відносин слугує здійснювана державою планомірна діяльність з утворення та використання в суспільстві необхідних валютних цінностей.

3. Об'єктом валютних відносин є валютні цінності, під якими варто розуміти предмети, що служать засобом платежу в міжнародних розрахунках чи ті, що можуть бути сурогатом міжнародних розрахункових засобів, тобто є грошима».¹

Також вчений констатує, що валютні правовідносини є своєрідними фінансовими правовідносинами, що дає можливість виділити ознаки, які характерні тільки для валютних правовідносин і відрізняють їх від «чистих» фінансових відносин. До таких ознак Є.О. Алісов відносить, по-перше, своєрідність владно-майнового характеру валютних правовідносин, яка виявляється в еквівалентному, тобто двосторонньому русі грошової форми вартості між суб'єктами виробництва. У цих відносинах здійснюється перерозподіл не вартості, а частини грошових засобів суспільства, за допомогою яких можливий міжнародний обмін та фінансове співробітництво, що, на його думку, значно відрізняється від того, на що вказував Е.О. Вознесенський при аналізі традиційних фінансових відносин. Другою ознакою є їх комплексність.²

Підтримуючи в цілому думку Є.О. Алісова, А.М. Іскоростейський зазначає, що наведені автором особливості неповно розкривають

¹ Алісов Е. А. Правовое регулирование валютных отношений в Украине. – Х. : Фирма «Консум», 1998. – С. 16.

² Там же. – С. 18-19.

підстави їх виникнення. Також, на його думку, можна виділити такі особливості валютних відносин, які вказують на їх відмінність від фінансових: а) валютна діяльність держави є складовою фінансової та полягає у мобілізації, розподілі та використанні валютних ресурсів шляхом встановлення валютного режиму, валютного регулювання та валютної політики; б) валютним відносинам притаманне регулювання іншими галузями права, зокрема цивільним та господарським правом.¹

Досліджуючи правові засади валютного регулювання і контролю в Україні, Л.М. Кравченко констатує, що «аналіз особливостей фінансових правовідносин дозволяє говорити, що валютним правовідносинам також властиві всі ознаки фінансових, а саме: а) валютні правовідносини складаються у сфері фінансової діяльності держави, яка чітко регламентує порядок утворення й використання централізованих та децентралізованих валютних фондів; б) підставою для виникнення валютних відносин є здійснювана державою планова діяльність з утворення і використання необхідних валютних фондів; в) об'єктом валютних відносин є валютні цінності, що використовуються в міжнародних розрахунках як засіб платежу; г) валютним відносинам, в більшості випадків, притаманний владно-майновий характер, тобто один із суб'єктів наділений державою владними повноваженнями щодо інших учасників валютного правовідношення; д) суспільні відносини, які врегульовані нормами валютного законодавства, не обмежуються відносинами, які виникають в процесі створення, розподілу та використання грошових фондів держави з метою реалізації їх завдань (фінансові правовідносини), а й тісно пов'язані із суспільними відносинами, що виникають у сфері державного управління фінансово-кредитною системою з метою забезпечення інтересів держави (адміністративні правовідносини), тобто мають комплексний характер і регулюються нормами валютного законодавства, належать до предмета фінансового та адміністративного права.²

¹ Іскоростенський А. М. Правове регулювання валютних відносин в Україні : дис. ... к.ю.н.: 12.00.07 «Адміністративне право і процес, фінансове право, інформаційне право». – К., 2008. – С. 16-17.

² Кравченко Л. М. Правові засади валютного регулювання і контролю в Україні : дис. ... к.ю.н.: 12.00.07 «Адміністративне право і процес, фінансове право, інформаційне право». – К., 2003. – С. 54-56.

На думку О.А. Костюченко, валютні правовідносини характеризуються такими властивостями:

1. Відбуваються у сфері фінансової діяльності держави, яка регламентує порядок утворення і використання валютних фондів.

2. Підставою для виникнення валютних відносин є здійснювана державою планова діяльність з утворення і використання валютних фондів.

3. Ці відносини мають завжди грошовий характер, однак роль грошей у таких відносинах виконують валютні цінності.

4. Об'єктом валютних відносин є валютні цінності, які є специфічним засобом платежу в міжнародних розрахунках.

5. Валютні правовідносини мають комплексний характер і підпадають під дію норм не тільки фінансового права, а й цивільного, господарського, міжнародного приватного та інших галузей права.

6. Ці відносини характеризуються владно-майновою природою, що визначається діяльністю держави, яка концентрує валютні ресурси, формує національну валютну систему і валютний ринок, закріплює принцип резидентства у валютних відносинах.

7. Для регулювання валютних відносин застосовується метод імперативного впливу на учасників валютних відносин, причому допускаються такі засоби правового регулювання, як заборона, дозвіл і припис.¹

С.І. Прокопчук, досліджуючи валютне регулювання та валютний контроль як об'єкт правового регулювання, аналізує відносини з приводу обігу валютних цінностей та виділяє наступні їх ознаки:

1) об'єктом всіх цих правовідносин є валютні цінності як особливий вид майна, що визначає майновий характер цих відносин;

2) обіг валютних цінностей становить собою частину економічного обороту, у зв'язку з чим за своєю природою всі ці правовідносини є економічними;

3) обіг валютних цінностей на території конкретної держави регулюється нею з метою зміцнення її валютно-фінансового стану, підтримання на високому рівні її платоспроможності та кредитоспроможності, забезпечення надходжень валюти з-за кордону по зовнішньо-

¹ Костюченко О. А. Валютне законодавство України : навчальний посібник. – К. : Атіка, 2006. – С. 21.

економічному обігу, протидії відпливу капіталу за кордон, залучення іноземного капіталу та зміцнення національної валюти. При цьому, виділяючи третю ознаку, автор констатує, що регулювання валютних правовідносин здійснюється в публічних інтересах;

4) методом регулювання валютних правовідносин, в основному, є імперативний (владно-централізований, який не допускає відхилення на власний розсуд суб'єкта). При цьому, виділяючи цю ознаку, дослідник констатує, що її наявність свідчить про те, що валютне законодавство належить до публічно-правової сфери;

5) практично у всіх валютних правовідносинах (за винятком відносин здійснення права власності на валютні цінності) обов'язковим учасником правовідносин є орган валютного регулювання або орган чи агент валютного контролю.¹

Можна продовжувати наводити приклади виділених дослідниками ознак валютних правовідносин. Але вже наведені дають підстави говорити про те, що з такими підходами до виділення і характеристики ознак валютних правовідносин досить важко погодитись. Це можна пояснити тим, що, по-перше, виділення і характеристика ознак валютних правовідносин дають можливість зрозуміти їх суть і природу. По-друге, варто вказати на те, що сприйняття валютних правовідносин як різновиду фінансових правовідносин на сучасному етапі розвитку України не сприяє об'єктивності у дослідженні їх природи та не відповідає реальності.

На нашу думку, в сучасних умовах розвитку України як незалежної та самостійної держави виникає об'єктивна необхідність перегляду наукових підходів до вивчення та дослідження валютних правовідносин. І це в першу чергу має стосуватись їх характеристики, оскільки саме вона дає чітке уявлення про них, що, відповідно, в майбутньому дасть можливість застосовувати адекватні методи державного регулювання.

Дослідження валютних правовідносин як урегульованих нормами права суспільних відносин між уповноваженими суб'єктами з приводу обігу валюти і валютних цінностей, реалізація яких забез-

¹ Прокопчук С. И. Валютное регулирование и валютный контроль как объект правового регулирования : дис. ... к.ю.н.: 12.00.14. «Административное право, финансовое право, информационное право». – М., 2002. – С. 30-36.

печується силою державного примусу в їх ретроспективі, на нашу думку, дає підстави виділити наступні їх особливості.

Валютним правовідносинам як виду правовідносин загалом притаманні всі ознаки останніх, тому на них ми зупиняємся не будемо. Зосередимо нашу увагу на тих ознаках, що дають можливість відокремити їх від усіх інших видів правовідносин.

Першою особливістю є те, що валютні правовідносини виникають у процесі введення в обіг, припинення і самого обігу валюти і валютних цінностей.

Другою ознакою є те, що валютні правовідносини мають спеціальний правовий режим об'єкта.

Наступний розділ нашої роботи буде присвячений характеристиці об'єкта валютних правовідносин. В ньому також буде відображено особливості введення в обіг, обіг та припинення обігу валюти і валютних цінностей, а також буде надано характеристику правового режиму валюти та валютних цінностей за чинним законодавством.

Третьою ознакою є те, що у валютних правовідносинах, крім загальних суб'єктів (фізичних та юридичних осіб), є особливий суб'єкт, який присутній (прямо чи опосередковано) завжди.

Відповідно до п. 2 ст. 2 Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» від 19.02.1993 р. № 15-93 (далі – Декрет) особи (резиденти і нерезиденти) мають право здійснювати валютні операції з урахуванням обмежень, встановлених цим Декретом та іншими актами валютного законодавства України. При цьому валютні обмеження, встановлені відповідно до чинного законодавства, виявляються у встановленні валютного режиму. Результатом введення валютного режиму є здійснення операцій з валютою та валютними цінностями лише на підставі ліцензії Національного банку України на право здійснення операцій з валютою та валютними цінностями. Декрет передбачає, що генеральні ліцензії видаються комерційним банкам та іншим кредитно-фінансовим установам України на здійснення валютних операцій, що не потребують індивідуальної ліцензії, на весь період дії режиму валютного регулювання.

Таким чином, якщо взяти до уваги, що жодна валютна операція не може бути здійснена без ліцензії Національного банку України як спеціального уповноваженого органу, можна з упевненістю говорити

про те, що у валютних правовідносинах Національний банк України завжди присутній або як суб'єкт ліцензування (пряма присутність), або як суб'єкт контролю (опосередкована присутність).

Четвертою ознакою є те, що через валютні правовідносини опосередковується валютна політика держави. Це пояснюється тим, що у валютних правовідносинах об'єктивуються валютний режим, який діє на території держави.

Валютні правовідносини є єдиними за своєю юридичною та економічною природою, однак у межах цієї єдності виявляються їх видові відмінності, що дозволяє вести мову про існування їх різновидів і здійснити їх класифікацію. Питанням класифікації правовідносин завжди приділялася значна увага вчених-правознавців, що є цілком закономірним. Класифікація правовідносин загалом і валютних зокрема допомагає усвідомити сукупність відносин, які охоплюються певною галуззю права, забезпечує логічну злагоду наукового мислення, а також сприяє розумінню не лише змісту цих правовідносин, а й їх особливостей. І тому варто погодитися із думкою О.Е. Лейста про те, що класифікація – це спосіб викриття істотних якостей підрозділів системи, від яких (якостей, властивостей) залежать інші, похідні від них ознаки кожного з елементів підрозділу.¹

Отже, кращому уявленню про сутність валютних правовідносин, розумінню їх змісту та особливостей сприятиме їх класифікація, яка здійснюється за різними критеріями. Валютні правовідносини можна класифікувати за рядом критеріїв.

Залежно від основних функцій права правовідносини поділяються на *регулятивні й охоронні*, хоча зустрічаються й інші критерії такого поділу, наприклад, за метою.²

Регулятивні валютні відносини формуються на підставі регулятивних правових норм, закріплюють систему суб'єктів валютних правовідносин, їх суб'єктивні юридичні права та обов'язки, їх загальне правове становище. Основною метою регулятивних валютних відносин є упорядкування та розвиток суспільних відносин, пов'я-

¹ Лейст О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву. – М., 1981. – С. 51.

² Стариков Ю. Н. Курс общего административного права. В 3 т. – Т. 1. История. Наука. Предмет. Нормы. Субъекты. – М. : Норма, 2002. – С. 414.

заних з обігом валюти і валютних цінностей та процесом функціонування уповноважених державою органів з приводу валютного регулювання та валютного контролю.

Охоронні валютні правовідносини виникають на підставі норм охоронного характеру та передбачають здійснення засобів (мір) юридичної відповідальності, застосування засобів державного примусу до осіб, що порушили юридичний обов'язок. Охоронні валютні правовідносини виникають за умови порушення прав та невиконання обов'язків, коли учасники правовідносин потребують захисту із застосуванням правових способів. Захист, як правило, здійснюється державою. Однією із сторін у такому правовідношенні є уповноважений орган. Іншою стороною є особа, до якої застосовуються способи державного впливу, які є наслідками порушення чинного законодавства.

Залежно від змісту правовідносин валютні правовідносини можна класифікувати на *матеріальні та процесуальні*:

- в матеріальних валютних правовідносинах реалізуються права та обов'язки суб'єктів валютного права з приводу володіння, користування та розпорядження валютою чи валютними цінностями;

- в процесуальних валютних правовідносинах виражається юридична форма, в якій здійснюється порядок надання дозволів та ліцензій на право здійснення операцій з валютою чи валютними цінностями, а також виражена процедура здійснення валютного регулювання та валютного контролю уповноваженими суб'єктами валютного права. В них виражено юридичну форму, в якій відбуваються валютні операції, регламентовано процедуру валютного регулювання та валютного контролю, притягнення до відповідальності за порушення валютного законодавства тощо. Для цих відносин властива наявність державно-владного елемента, який виявляється у визначенні і регламентації форм, методів, порядку і строків.

Слід зазначити, що між матеріальними і процесуальними валютними правовідносинами існує тісний зв'язок. Процесуальні правовідносини мають значення саме як форма реалізації передбачених валютним законодавством суб'єктивних матеріальних прав і обов'язків з приводу володіння, користування та розпорядження валютою чи валютними цінностями.

Залежно від території виникнення виділяють *внутрішні та зовнішні валютні правовідносини*:

- внутрішні валютні відносини, що врегульовані нормами вітчизняного законодавства та нормами міжнародних актів, які ратифіковані у встановленому законом порядку і виникають та здійснюються на території України незалежно від складу учасників (резиденти, нерезиденти);

- зовнішні (міжнародні) валютні відносини визначаються економістами як сукупність валютно-грошових і розрахунково-кредитних зв'язків у світовій господарській сфері, які виникають у процесі взаємного обміну результатами діяльності національних господарств. Міжнародні валютні правовідносини – це відносини, що регулюються нормами як внутрішнього законодавства країни, так і міжнародними актами, виникають у процесі здійснення господарської діяльності між країнами. Виділяються міжнародні валютні відносини публічного характеру та міжнародні валютні відносини приватного характеру.¹ Причому до валютних міжнародних відносин приватного характеру належать такі відносини, що виникають з приводу захисту колізійним правом інтересів держав та охорони інтересів приватних осіб, які здійснюють трансграничні угоди у сфері валютного права.

Залежно від суб'єктного складу виділяють валютні правовідносини між національним банком та урядом, валютні правовідносини між національним банком та комерційними банками, валютні правовідносини між комерційними банками, валютні правовідносини між банками та клієнтами, валютні правовідносини між фізичними чи юридичними особами, що діють відповідно до чинного законодавства.

Залежно від характеру зв'язків між суб'єктами можна виділити *вертикальні валютні правовідносини та горизонтальні валютні правовідносини*. Вертикальні валютні правовідносини складаються між сторонами, з яких одна підпорядкована іншій (наприклад, банк і Національний банк України з приводу видачі-отримання дозволу на здійснення валютних операцій); горизонтальні валютні правовідносини виникають на принципах рівності та співробітництва між

¹ Эбке В. Международное валютное право : пер. с нем. – М. : Междунар. отношения, 1997. – С. 15.

суб'єктами (наприклад, клієнт і банк з приводу купівлі-продажу іноземної валюти).

Змістом валютних правовідносин є поведінка суб'єктів, а юридичним змістом – суб'єктивні права та юридичні обов'язки, що встановлені нормами валютного законодавства України.

Під *суб'єктивним правом* розуміється встановлена юридичною нормою міра можливої, дозволеної, вільної та гарантованої законодавством поведінки¹ учасників правовідносин.

Під *юридичними обов'язками* суб'єктів валютного права розуміють міру повинної поведінки зобов'язаного суб'єкта валютного права. Як правило, юридичні обов'язки забезпечені можливістю державних органів в разі їх невиконання застосовувати заходи впливу, передбачені валютним законодавством. Слід зауважити, що юридичний обов'язок має три варіанти виявлення. По-перше, обов'язок особи здійснювати власні активні дії (наприклад, перевозити валюту чи валютні цінності через митний кордон держави тільки з обов'язковим їх декларуванням); по-друге, обов'язок не здійснювати протиправних активних дій (наприклад, не відкривати і не використовувати незаконні валютні рахунки); по-третє, зобов'язання нести відповідальність за порушення валютного законодавства. Саме забезпечення неухильного додержання юридичних обов'язків і є гарантією виконання і непорушення юридичних прав суб'єктів валютного права.

Стосовно валютних правовідносин необхідно відзначити принципову особливість виникнення суб'єктивних прав та обов'язків, яка полягає в тому, що в одному і тому ж матеріальному правовідношенні сполучаються права і обов'язки, які мають різне походження. Частина цих прав і обов'язків виникає в умовах вільного волевиявлення та юридичної рівності, і їх зміст визначається договором, тобто має приватноправовий характер. Інша – обумовлюється чітким підпорядкуванням одного суб'єкта іншому, встановлюється законом або іншим нормативно-правовим актом і має публічно-правовий характер.

¹ Венгеров А. Б. Теория государства и права : Часть 2. Теория права. – Т. 2. – М. : Юристъ, 1997. – С. 20.

1.2. Проблеми правового режиму об'єктів валютних правовідносин

Обов'язковим елементом структури будь-яких правовідносин є їх об'єкт, під яким у більшості підручників з теорії права розуміють те реальне благо, на досягнення, використання чи охорону якого спрямована реалізація суб'єктивних прав і обов'язків учасників правовідносин. Не становлять винятку і валютні правовідносин. Це дає нам підстави більш детально зосередити свою увагу на дослідженні об'єкта валютних правовідносин, тим більше, що ми його виділили не тільки як їх обов'язковий елемент, а й як визначальну та особливу ознаку саме валютних правовідносин, яка відрізняє їх від усіх інших.

Аналіз як навчальної, так і наукової літератури, яка висвітлює питання правового регулювання валютних відносин, дає можливість говорити про те, що практично всі дослідники під об'єктом валютних правовідносин розуміють те, з приводу чого суб'єкти валютних правовідносин вступають у правовий зв'язок, або те, на що спрямована поведінка його учасників, яка здійснюється в рамках їх прав та обов'язків.¹

Але на цьому спільність у позиції науковців щодо питань об'єкта валютних правовідносин закінчується. Практично кожен дослідник надає свій перелік об'єктів матеріального світу та різного роду благ, які, на його думку, можна віднести до об'єктів валютних правовідносин.

¹ Алисов Е. А. Правовое регулирование валютных отношений в Украине. – Х. : Консум, 1998. – С. 20-21; Костюченко О. А. Валютне законодавство України : навчальний посібник. – К. : Атіка, 2006. – С. 23; Валютное право : учебник для вузов / Под ред. д.ю.н., проф. Ю. А. Крохиной. – 2-е изд. – М. : Высшее образование ; Юрайт-Издат, 2009 – С. 67-68; Смирнова Ю. Л. Валютное право : учебное пособие – М. : МГИУ, 2009. – С. 23-24.

Досліджуючи правове регулювання валютних відносин в Україні, Є.О. Алісов вказував, що «...об'єктами валютних відносин можуть служити предмети матеріального світу, які відповідають ... трьом критеріям: 1) економічному, який виражається в цільовому соціально-економічному призначенні валютних цінностей; 2) фізичному, що означає фактичну природність таких цінностей до їх використання в міжнародних розрахунках; 3) юридичному, який полягає в закріпленні за ними особливого правового режиму, відповідно до якого можуть формуватись та використовуватись різноманітні валютні фонди».¹ Здійснюючи аналіз чинного законодавства України, проводячи порівняльну характеристику з російським та радянським законодавством, автор доходить висновку про те, що перелік валютних цінностей, закріплений в Декреті Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю», є досить прийнятним, хоча і вказує на окремі його недоліки та аналізує наукові дискусії стосовно його вдосконалення.²

Об'єктами валютних правовідносин, на думку Л.М. Кравченко, слід вважати валютні цінності, тобто такі цінності, по відношенню до яких валютним законодавством встановлений особливий режим обігу на території країни та при перетині її кордонів.³ Найбільш оптимальний перелік зазначений в чинному законодавстві України, а саме в Декреті Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю».

Аналізуючи валютне правовідношення як структурний елемент механізму валютного регулювання, М.М. Артёмов вказував, що предметом валютних правовідносин завжди є валюта та валютні цінності.⁴ Їх якісний склад відображений в чинному законодавстві.

Схожої думки дотримується і Ю.Л. Смірнікова, яка вважає, що до об'єктів майнових валютних правовідносин слід відносити валюту

¹ Алісов Е. А. Правовое регулирование валютных отношений в Украине. – Х. : Консум, 1998. – С. 22.

² Там же. – С. 20-61.

³ Кравченко Л. М. Правові засади валютного регулювання і контролю в Україні : дис. ... к.ю.н.: 12.00.07 «Адміністративне право і процес, фінансове право, інформаційне право». – К., 2003. – С. 47.

⁴ Артемов Н. М. Валютное регулирование в Российской Федерации : дис. ... д.ю.н.: 12.00.14 «Административное право, финансовое право, информационное право». – М., 2002. – С. 46-55.

держави, валютні цінності (іноземна валюта та зовнішні цінні папери), внутрішні цінні папери.¹

На думку Прокопчук С.І., об'єктами валютних правовідносин є валюта і валютні цінності.² До валюти вчений відносить валюту держави (Російської Федерації) та іноземну валюту, до валютних цінностей – іноземну валюту, цінні папери, виражені в іноземній валюті, дорогоцінні метали, природне дорогоцінне каміння.³

Досить цікавої, з наукової точки зору, позиції дотримується Іскоростенський А.М., який, констатуєчи факт наявності загальноприйнятого сприйняття об'єкта валютних правовідносин (на його думку загальноприйнятим є віднесення до об'єктів валютних правовідносин національної валюти та виражених у ній цінних паперів, іноземної валюти та виражених і ній цінних паперів та інших валютних цінностей), зазначив, що вчені подають перелік об'єктів валютних правовідносин, хоча, на жаль, про це не йдеться в їх роботах. Об'єктом же публічних валютних правовідносин, на його думку, є валютна діяльність держави, яка через систему уповноважених нею органів реалізовує валютну політику.⁴

Таким чином, узагальнюючи зазначене, можна сказати, що переважна більшість дослідників до об'єктів валютних правовідносин відносять:

- грошову одиницю держави;
- іноземні грошові одиниці;
- цінні папери виражені в іноземних грошових одиницях;
- дорогоцінні метали.

Дослідивши та зваживши наведені позиції дослідників стосовно переліку об'єктів валютних правовідносин, вважаємо за необхідне

¹ Смирнова Ю. Л. Валютное право : учебное пособие – М. : МГИУ, 2009. – С. 24; Валютное право : учебник для вузов / под ред. д.ю.н., проф. Ю. А. Крохиной. – 2-е изд. – М. : Высшее образование ; Юрайт-Издат, 2009 – С. 68.

² Прокопчук С. И. Валютное регулирование и валютный контроль как объект правового регулирования : дис. ... к.ю.н.: 12.00.14 «Административное право, финансовое право, информационное право». – М., 2002. – С. 20.

³ Там же. – С. 21-24.

⁴ Іскоростенський А. М. Правове регулювання валютних відносин в Україні : дис. ... к.ю.н.: 12.00.07 «Адміністративне право і процес, фінансове право, інформаційне право». – К., 2008. – С. 20.

зазначити декілька важливих для розуміння суті об'єктів валютних правовідносин моментів.

Головним недоліком більшості позицій дослідників є віднесення національної грошової одиниці до валютних цінностей. Свої висновки вони будують на підставі чинного законодавства, зокрема Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю», надаючи перелік об'єктів, які відповідно до законодавства України належать до валютних цінностей, включаючи до переліку і валюту України, тобто гривню. Так, в одній з останніх дисертаційних робіт, яка присвячена дослідженню правових засад валютного контролю в Україні, як положення, що виносились на захист, були надані підходи щодо доцільності віднесення валюти України (гривні) до валютних цінностей.¹ Автор робить такі висновки, навіть не замислюючись і не аналізуючи правову природу валютних правовідносин та їх об'єкта.

Для того щоб усвідомити помилковість такої позиції варто звернути увагу на те, яку роль і які властивості мають національна грошова одиниця (гроші) і іноземна грошова одиниця (валюта).

Історія показує, що категорія грошей² ввібрала в себе все різноманіття платіжних засобів, починаючи від тварин, зброї і закінчуючи різними товарами, які виконували роль грошей. З часом під цією категорією почали розуміти переважно металеві гроші, виготовлені з дорогоцінних металів (золото, срібло). Правом емісії володіли держави, які забезпечували гарантію прийняття їх до платежу. Але ведення торговельних операцій було ускладне великою кількістю монет, які перебували в обігу, часто не були ідентичними як за якістю металу, так і за його кількістю. З'явилась необхідність введення загальної платіжної засобу чи визнання платіжного засобу іншої країни з урахуванням її особливостей. Так з'явилось співвідношення різних грошових одиниць в одній країні, а грошові одиниці інших

¹ Гарбінська-Руденко А. В. Правові засади здійснення валютного контролю в Україні : автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.07 «Адміністративне право і процес, фінансове право, інформаційне право». – Ірпінь, 2011. – С. 4-5, 13.

² В юридичній енциклопедії під поняттям «гроші» розуміють особливий товар, що виражає вартість усіх інших і обмінюється на будь-який з них, виконуючи роль загального еквіваленту; будь-який предмет, котрий продавці приймають в обмін на свої товари та послуги (Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А-Г. – С. 650.).

країн почали називатись валютою. Так грошова одиниця одних країн стає товаром для інших і починає називатись валютою. Термінологічна різниця між грошима (національною грошовою одиницею держави) і валютою (грошовою одиницею іноземних держав) існує в багатьох мовах. Наприклад, money і currency – в англійській мові, geld і valjuta (wahrung) – у німецькій.¹

Тобто в даному випадку для ілюстрації можна застосувати формулу кругообігу і збільшення грошей та товару, яка застосовується в економічній теорії: $G - T \dots T' - G'$, де G – гроші; T – товар.² У даному прикладі, замінивши процес обробки товару ($T \dots T'$) на грошову одиницю іншої держави, відповідно отримаємо: $G - B - G'$. При цьому значення G' може бути як додатне, так і від'ємне, що не порушує даної формули. Різниця між G і G' в аспекті валютних право-відносин буде маржою, тобто величиною, на яку збільшилась (зменшилась) G . Практичним втіленням такої операції є купівля-продаж валюти.

З наведеного прикладу стає зрозумілою різниця між поняттями «гроші» і «валюта».

Аналіз фахової літератури економічного напрямку також свідчить, що навіть з економічної точки зору є велика різниця між національною грошовою одиницею та валютою. Найбільш концентровано різницю між грошима та валютою було викладено в роботі «Валютне регулювання і валютний контроль».³ Зокрема, було виділено наступні основні відмінності:

- гроші здійснюють обіг в кожній конкретній країні;
- випуск грошей – це показник національного суверенітету, символ влади держави;
- застосування грошей в міжнародних розрахунках передбачає наявність домовленості сторін та певний спосіб їх конвертації (обміну);

¹ Див. також Юридична енциклопедія: В 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А-Г. – С. 300; Боринєць С. Я. Міжнародні валютно-фінансові відносини : підручник. – 3-е вид., стер. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2001. – С. 45.

² К. Маркс. Капітал: критика політичної економії. – Т. 1, Книга 1 «Процес виробництва капіталу». – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1952. – С. 109.

³ Валютное регулирование и валютный контроль : учебник / Под ред. д-ра экон. наук проф. В. М. Крашенинникова. – М. : Экономистъ, 2005. – С. 44-45.

- визнання грошей світовим співтовариством як загального еквіваленту перетворює гроші на валюту; відповідно, гроші (національні грошові одиниці) можуть використовуватись як за своїм прямим призначенням, так і в ролі валюти;

- статус валюти надає грошам додаткову функцію: вони стають товаром;

- у світовому співтоваристві має існувати довіра до валюти того чи іншого учасника, тобто впевненість у можливості обміну (конвертації) однієї валюти на інші валюти.

Зі свого боку, звернемо увагу також на ту обставину, що віднесення національної грошової одиниці держави до валютних цінностей та об'єктів валютних правовідносин призводить до того, що законодавство, яке регулює обіг іноземної валюти на території держави, розповсюджується на грошові відносини, що, у свою чергу, створює колізію, прирівнюючи обіг національної грошової одиниці до іноземної валюти і, таким чином, обмежуючи його.

Грошова одиниця України – гривня – на території України є законним платіжним засобом та не може бути обмежена в обігу. Аналіз чинного законодавства України, зокрема Цивільного та Господарського кодексів, дає можливість дійти висновку, що іноземна валюта є видом майна.

Враховуючи зазначене, вважаємо, що під категорією «валюта» слід розуміти гроші іноземних держав, а, спираючись на те, що гроші – це загальний еквівалент вартості товарів, робіт, послуг, який є законним засобом платежу, поняття «валюта» як теоретичний термін варто визначити як загальний еквівалент вартості товарів, робіт, послуг, що є законним засобом платежу на території держави-емітента.

Наступним недоліком переліку об'єктів валютних правовідносин, які виділяють дослідники, є те, що до нього не включено дорогоцінне каміння, оскільки ще з початку виникнення товарообмінних операцій дорогоцінне каміння було одним із найбільш ліквідних засобів платежу.

Зазначивши основні негативні аспекти панівної точки зору на об'єкт валютних правовідносин, спробуємо викласти власну позицію.

Перше, на що варто звернути увагу при визначенні об'єкта валютних правовідносин – це їх природу. Аналіз наукової літератури, присвяченої дослідженню валютних відносин, дає можливість говорити,

що природа об'єктів валютних правовідносин виявляється в їх ліквідності, тобто здатності в досить короткий термін обмінюватись на будь-яку іноземну валюту чи інший високоліквідний актив. При цьому особливо важливо наголосити на тому, що ліквідність об'єктів валютних відносин, які виникають, змінюються та припиняються на території країни, є складовою міжнародної ліквідності цієї країни.

Як вказують дослідники, міжнародна ліквідність – це можливість окремої країни чи всіх країн у цілому безперебійно оплачувати свої зовнішні зобов'язання прийнятними платіжними засобами.¹ Розрізняють два поняття міжнародної ліквідності – у вузькому та широкому значенні. Міжнародна ліквідність у вузькому значенні розглядається як стан зовнішньої платоспроможності окремої країни чи регіону. При цьому її основу утворюють золотовалютні резерви держави, які використовуються нею для підтримання цієї платоспроможності. Міжнародна ліквідність у широкому значенні розглядається як платоспроможність світу в цілому.

Враховуючи те, що ми намагаємось дослідити природу об'єктів валютних правовідносин конкретної країни, будемо відштовхуватись від вузького розуміння міжнародної ліквідності.

Структура міжнародної ліквідності включає чотири основних компоненти державних резервних засобів, а саме: золото, іноземну валюту, резервну позицію в МВФ та спеціальні права запозичення (СДР).²

Аналіз сучасної довідкової, навчальної, наукової літератури свідчить про те, що зазначені чотири основні елементи структури міжнародної ліквідності відносяться науковцями до складових валютних резервів, які, на нашу думку, і варто відносити до об'єктів валютних правовідносин.

Досить часто в юридичній літературі можна помітити ототожнення таких понять, як «валютні резерви», «міжнародні резерви», «золотовалютні резерви» і «офіційні валютні резерви». Це, на нашу думку, не є помилковим, адже ці поняття багатьма науковцями визнаються тотожними, а їх використання головним чином залежить від на-

¹ Суrowцева В. И. Международная валютная ликвидность: проблемы и противоречия. – М. : Финансы и статистика, 1983. – С. 5.

² Там же. – С. 7.

ціональних особливостей різних країн. Так, наприклад, в Україні найбільшого поширення набув термін «золотовалютні резерви».

Юридична енциклопедія тлумачить валютні резерви як централизовані запаси золота та іноземної валюти, що знаходяться в центральних банках і фінансових органах країни або в міжнародних валютно-кредитних організаціях і використовуються для здійснення міжнародних розрахунків і платежів.¹

Золотовалютні резерви держави розглядаються науковцями також як: «...запаси резервних активів, які можуть використовуватися для здійснення міжнародних розрахунків країни, виплат за борговими зобов'язаннями як перед урядовими установами, так і комерційними та фінансовими структурами інших держав та міжнародних фінансових організацій»², «...офіційні запаси золота та іноземної валюти в центральному банку та інших фінансових установах країни, а також у міжнародних валютно-кредитних установах, зокрема МВФ та Світовому банку».³

Дзюблюк О.В. золотовалютні резерви Національного банку України вважає державними валютними активами, що включають золото та міжнародні платіжні засоби, які можуть бути використані для міжнародних розрахунків та погашення зовнішніх боргів.⁴ Тобто, на його думку, йдеться про запас таких резервних активів, які можуть бути використані для погашення боргових зобов'язань країни як перед урядовими органами інших країн, так і перед приватними комерційними і фінансовими структурами цих країн. Тому поняття офіційних золотовалютних резервів часто ототожнюється з поняттям міжнародної валютної ліквідності, тобто здатністю країни забезпечувати своєчасне погашення своїх міжнародних зобов'язань прийнятними для кредитора платіжними засобами.

Ряд науковців під золотовалютними резервами розуміють запаси іноземних фінансових активів та золота, які належать державі,

¹ Популярна юридична енциклопедія / кол. авт.: В. К. Гіжевський, В. В. Головченко, В. С. Ковальський (кер.) та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 45.

² Вступ до банківської справи / під ред. М. І. Савлука. – К. : Лібра, 1998. – 344 с.

³ Ющенко В. А., Міщенко В. І. Управління валютними ризиками. – К. : Т-во «Знання», КОО, 1999. – 359 с.

⁴ Дзюблюк О. В. Валютна політика : підручник. – К. : Знання, 2007. – С. 326.

перебувають у розпорядженні органів грошово-кредитного регулювання і можуть бути реально використані на регулятивні та інші потреби, що мають загальноекономічне значення.¹ Ці потреби, на їх думку, визначають цілі накопичення золотовалютних резервів, основними з яких є:

- трансакційне призначення, що полягає в забезпеченні країни достатнім запасом міжнародних платіжних засобів з тим, щоб держава або її окремі структури та недержавні економічні агенти могли своєчасно розрахуватися за своїми зовнішніми зобов'язаннями;

- інтервенційне призначення, яке полягає в забезпеченні державі можливостей проводити інтервенції на валютному ринку та ринку грошей з тим, щоб підтримувати на потрібному рівні попит і пропозицію на них та забезпечувати оптимальний обмінний курс національної грошової одиниці.

Враховуючи позиції науковців щодо поняття золотовалютних резервів, можна виділити їх наступні ознаки:

- золотовалютні резерви повинні бути «офіційними», тобто знаходитись під контролем органів грошово-кредитного регулювання і контролю. В більшості країн таким органом є центральний банк країни який використовує їх для підтримання стабільності національної грошової одиниці;

- золотовалютні резерви повинні бути ліквідними та доступними до використання в будь-який момент. Їх склад має бути таким, що дозволяє швидко конвертувати їх у ліквідні засоби. Вони не повинні бути надмірно обтяжені зобов'язаннями, особливими умовами використання, надані в заставу чи мати інші властивості, що зменшують можливість їх швидкої конвертації в будь-яку грошову одиницю чи резервний актив;

- засоби (активи), що входять до складу золотовалютних резервів, мають визнаватись (усвідомлюватись) світовим співтовариством як «міжнародні» та «резервні»;

- золотовалютні резерви використовують лише на підтримання міжнародної ліквідності країни та для забезпечення стабільності національної грошової одиниці.

¹ Бездітко Ю. М., Мануйленко О. О., Стасюк Г. А. Валютне регулювання : навчальний посібник. – Херсон : ОЛД-плюс, 2004. – С. 128-129.

Таким чином, сприймаючи наведені ознаки золотовалютних резервів, ми цілком логічно можемо дійти висновку, що об'єктами валютних правовідносин є:

- іноземна валюта;
- цінні папери (крім акцій), виражені в іноземній валюті;
- резервна позиція в МВФ;
- спеціальні права запозичення (СПЗ);
- монетарне золото та метали платино-іридієвої групи;
- будь-який інший міжнародно визнаний резервний актив за умови забезпечення його надійності та ліквідності.

Для розуміння сутності та значення вказаних об'єктів валютних правовідносин звернемось до короткої характеристики їх правового режиму, під яким будемо розуміти правову форму, що характеризує процес правового регулювання у сфері обігу валютних цінностей і є комплексом правових засобів якими забезпечується розвиток, зміна і припинення валютних правовідносин у часі й просторі та визначаються напрямки їх регулювання.

Правовий режим валюти, як об'єкта валютних правовідносин

Дослідження іноземної валюти як об'єкта валютних правовідносин дає можливість констатувати наступне.

Більшість дослідників, які у своїх працях торкаються питань пов'язаних з валютою чи валютними цінностями, констатують факт того, що такі терміни, як гроші (національна грошова одиниця) та валюта є поняттями близькими, але не тотожними. Проте досить невелика кількість з них ставить за мету дослідити цю нетотожність, а переважна більшість взагалі, спираючись на положення чинного законодавства, констатує факт ототожнення цих понять і явищ та в подальших своїх дослідженнях вживає їх як синоніми. Така ситуація, з нашої точки зору, не є продуктивною в науковому плані, оскільки зводиться до коментування чинного законодавства та намагання втиснути та пояснити з точки зору теорії права існуючу ситуацію, яка створена недосконалим законодавством.

Така ситуація, на нашу думку, є досить негативною, оскільки не сприяє розвитку юридичної науки в цілому і позбавляє її однієї з головних функцій – прогностичної, яка дає можливість, конструюючи ідеальну та адекватну дійсності модель функціонування інститутів

суспільства, здійснювати розрахунки розвитку ситуації та уникати або зменшувати вплив негативних наслідків, які можуть виникнути в результаті прийняття тих чи інших управлінських рішень.

Говорячи про валюту як один з об'єктів валютних правовідносин, ми також схильні підтримати думку про те, що валюта і гроші є явищами близькими, але не тотожними. Для з'ясування різниці та співвідношення зазначених категорій варто звернути увагу на такі поняття як гроші, національна грошова одиниця, валюта.

Аналіз як наукової, так і навчальної літератури, яка присвячена дослідженню грошових та валютних відносин, дає можливість зробити наступні, базові для нашого дослідження висновки.

Під категорією *гроші* варто розуміти *загальний еквівалент вартості товарів, робіт та послуг, які поставляються суб'єктами ринкової взаємодії на ринок*. Грошима в економічному сенсі можуть бути як грошові знаки будь-якої держави у вигляді банкнот та монет, так і будь-який предмет, який суб'єкт економічної взаємодії згоден прийняти в рахунок переданого йому товару іншим суб'єктом.

Національна грошова одиниця відрізняється від грошей тим, що вона має таку властивість, як законний засіб платежу. Аналізуючи чинне законодавство України, варто звернути увагу на те, що статус законного засобу платежу дає національній грошовій одиниці перед іншими платіжними засобами наступні переваги: а) держава, визнаючи цей режим, дає чіткий сигнал суб'єктам господарювання, що вона забезпечує можливість погашення та припинення будь-яких зобов'язань, які виникають між ними на її території, шляхом сплати їх еквіваленту в цьому законному засобі плати; б) держава зобов'язується приймати в цих законних засобах будь-які платежі, в тому числі і податкові. Враховуючи це, *національну грошову одиницю* варто сприймати як *загальний еквівалент вартості товарів, робіт та послуг, які поставляються суб'єктами ринкової взаємодії на ринок, який є законним засобом платежу на території держави*.

Валюта, по своїй суті, є тими ж національними грошовими одиницями, однак вони знаходяться на території іншої держави, обмінюються на національну грошову одиницю і не є законним засобом платежу на її території. Враховуючи це, *валюту* варто сприймати як *загальний еквівалент вартості товарів, робіт та послуг, які поставляються суб'єктами ринкової взаємодії на ринок, який є законним засобом платежу на території держави-емітента*.

Більшої чіткості в розумінні сутності валюти, на нашу думку, надасть виділення її видів, тобто класифікація. Класифікація валют здійснюється за різними критеріями, що дає можливість констатувати велике різноманіття проявів валюти в суспільних відносинах.

За ступенем зовнішньої конвертованості або здатності суб'єктів вільно обмінювати валюту на інші грошові одиниці і використовувати її в угодах з реальними фінансовими активами виділяють:

а) вільно конвертовану валюту (має повну конвертованість). Така валюта характеризується тим, що здійснюється вільно (без жодних обмежень) її використання для всіх категорій суб'єктів підприємництва на будь-які цілі в будь-якій країні;

б) частково конвертована валюта (має часткову конвертованість). Така валюта характеризується тим, що стосовно неї вводяться певні обмеження на обмінні операції. Її обмін на іноземні грошові знаки дозволяється тільки для певних категорій суб'єктів підприємництва або за певними видами операцій. Часткова конвертованість означає, як правило, наявність конвертованості лише за поточними операціями, за яких вільний обмін національної грошової одиниці здійснюється лише з метою проведення платежів за так званими «поточними статтями платіжного балансу» – оплата товарів і послуг;

в) неконвертована валюта – обмежена практично в усіх видах операцій.

Аналіз чинного законодавства України дає можливість констатувати факт закріплення зазначених видів валют, хоча з дещо модифікованим критерієм. *Постановою правління Національного банку України від 04.02.1998 р. № 34 (із змінами, внесеними постановою від 05.03.2003 р. № 84) затверджено Класифікатор іноземних валют*. Відповідно до цього класифікатора валюта поділяється на:

а) вільно конвертовані валюти, які широко використовуються для здійснення платежів за міжнародними операціями та продаються на головних валютних ринках світу, та банківські метали (1 група). До вільно конвертованих валют віднесено австралійські долари, англійські фунти стерлінгів, датські крони, долари США, ісландські крони, норвезькі крони, шведські крони, швейцарські франки, японські єни, євро, СПЗ, а також банківські метали: золото, паладій, платину, срібло;

б) вільно конвертовані валюти, які широко не використовуються для здійснення платежів за міжнародними операціями та не

продаються на головних валютних ринках світу (2 група). До цієї групи належать: білоруські рублі, леви (Болгарія); вірменські драми, грузинські ларі, долари Гонконгу, естонські крони, ізраїльські нові шекелі, індійські рупії, казахстанські тенге, киргизькі соми, кувейтські динари, латвійські лати, литовські літи, мальтійські ліри, молдавські леї, новозеландські долари, польські злоті, республіки Корея вони, російські рублі, румунські леї, саудівські ріали, сингапурські долари, словацькі крони, словенські толари, турецькі ліри, угорські форинти, КФА франки ВСЕАО 1, КФА франки ВЕАС 2, хорватські куни, юані Женьміньбі (Китай), інші валюти, курси яких не встановлюються Національним банком України;

в) неконвертовані валюти (3 група), до яких належать валюти держав, які не прийняли зобов'язань статті VIII Статуту МВФ за станом на травень 2002 року. До них належать азербайджанські манати, єгипетські фунти, нові тайванські долари, таджицькі сомони, туркменські манати, узбецькі суми, югославські динари та всі інші валюти, що не належать до 1 та 2 груп валют.

Залежно від ступеня внутрішньої конвертованості або права суб'єктів господарювання купувати її і здійснювати операції на території держави з активами у формі іноземних грошових одиниць та банківських депозитів, номінованих в іноземних грошових одиницях виділяють:

а) *внутрішньо конвертовану валюту*, тобто валюту, в якій суб'єкти господарювання мають право здійснювати операції в державі з активами у формі іноземних грошових одиниць та банківськими депозитами, що номіновані в іноземних грошових одиницях;

б) *внутрішньо обмежену конвертовану валюту*, тобто іноземну грошову одиницю, стосовно якої є законодавчо закріплені обмеження на внутрішню конвертацію;

в) *внутрішньо неконвертовану валюту*, тобто іноземну грошову одиницю, внутрішня конвертація якої заборонена чинним законодавством.

Залежно від використання валюти в ролі світового резерву виділяють:

а) резервну валюту. До основних резервних валют належать долар США, євро, СПЗ. Останнім часом на світову економічну арену починає виходити в ролі резервної валюти китайський юань;

б) не резервну валюту, тобто всі інші іноземні грошові одиниці, які не використовуються для збереження грошових ресурсів.

Залежно від стабільності курсу іноземної грошової одиниці виділяють:

а) тверду іноземну грошову одиницю, яка характеризується стабільним валютним курсом, коливання якого зумовлюється фундаментальними макроекономічними показниками;

б) м'яку іноземну грошову одиницю, тобто валюту, яка характеризується нестабільним валютним курсом.

В літературі також можна зустріти класифікацію валюти залежно від національної належності. Відповідно до цієї класифікації виділяють національну валюту та іноземну валюту. Ми вважаємо що така класифікація хоча і має право на існування, проте не має використовуватись, оскільки не тільки не дає чіткості в розумінні суті валюти, а й вносить термінологічну плутанину. Вище ми вже вказували на те, що по відношенню до національної грошової одиниці не можна використовувати термін національна валюта в значенні платіжного засобу.

Для повноти характеристики валюти слід вказати на те, що основною формою, яка може активно функціонувати, є іноземна валюта, яка належить до резервних. Це пояснюється тим, що резервна валюта є зручною для збереження вартості не лише державою, а й суб'єктами господарювання цієї держави. Також накопичення у резервній валюті є гарантією можливості здійснення платежів у будь-якій країні світу.

Така ситуація спричиняє те, що основу золотовалютних резервів будь-якої країни, в тому числі й України, сьогодні складають запаси іноземних вільноконвертованих валют, що виконують функції міжнародного платіжного і резервного засобу, служать базою визначення валютного паритету і валютного курсу для інших країн, широко використовуються при проведенні валютних інтервенцій з метою регулювання курсу валют країн – учасниць світової валютної системи.

Як правило, запаси іноземних вільноконвертованих валют існують у формі:¹

¹ Бездітко Ю. М., Мануйленко О. О., Стасюк Г. А. Валютне регулювання : навчальний посібник – Херсон : ОЛД-плюс, 2004. – С. 129-130.

- залишків на кореспондентських та поточних рахунках у закордонних банках, а також короткострокових та довгострокових урядових цінних паперів;

- ринкових ліквідних фінансових інструментів – казначейських векселів, короткострокових та довгострокових урядових цінних паперів;

- різноманітних боргових документів, які не обертаються на ринку та є результатом офіційних операцій даної країни з центральними банками та урядовими організаціями інших країн.

Існування резервної валюти обумовлюється функціями, які вона повинна виконувати. Серед них можна назвати такі:

- є міжнародним платіжним і резервним засобом;

- служить базою для визначення валютного паритету і валютного курсу;

- використовується як інструмент для проведення грошово-кредитної політики.

Реалізація першої з функцій є можливою завдяки тому, що резервна валюта наділена певними ознаками, серед яких: міжнародна привабливість, вільна конвертованість та резервність. При цьому міжнародна привабливість резервної валюти полягає в тому, що вона є законним засобом платежу на рівні світової валютної системи, тобто має право широко використовуватись у міжнародних розрахунках. Вільна конвертованість виявляється в тому, що резервна валюта вільно продається на головних валютних ринках світу, тобто її без особливих труднощів можна придбати за будь-яку іншу валюту світу. А резервність вказаної валюти полягає в тому, що внаслідок її привабливості є сенс накопичувати в ній певні запаси, з метою їх подальшого використання у разі виникнення такої необхідності.

Друга функція резервної валюти розкривається у процесі формування національної валютної системи і полягає в тому, що за допомогою вказаної валюти визначаються правові режими формування валютних паритетів і валютних курсів у державі. Вона є визначальною в обранні правового режиму формування і використання золотовалютних резервів, який встановлюється для забезпечення стабільності національних грошей і може проявлятися у двох формах:

- жорсткої прив'язки національної валюти до певної іноземної з установленням фіксованого курсу її до цієї валюти. За такого режиму іноземна валюта перетворюється на засіб забезпечення національних грошей, тобто державні запаси її повинні на 100% забезпечувати наявну в обороті масу національних грошей. Емісія останніх здійснюється тільки через купівлю цієї валюти на внутрішньому ринку, а вилучення з обігу – через її продаж. За такого режиму курс національної валюти «плаває» разом з курсом базової іноземної валюти, а центральний банк країни втрачає окремі свої функції, зокрема функцію кредитора останньої інстанції, певною мірою втрачає свій статус органу монетарної політики. Не випадково грошову систему за такого режиму у світовій практиці називають системою «валютного бюро», а центральний банк стає органом такого бюро;

- використання валютних запасів для підтримання рівноваги на національному валютному ринку з метою стабілізації зовнішньої і внутрішньої вартості грошей при збереженні незалежності центрального банку в проведенні національної монетарної політики та виконанні ним усіх традиційних функцій.

Україна в себе ввела саме останній режим використання золото-валютних резервів, при якому резервна валюта використовується не як засіб покриття національної, а як інструмент впливу на стабілізацію її курсу.

Остання з функцій резервної валюти тісно пов'язана з попередньою і її здійснення відбувається у ході реалізації грошово-кредитної політики держави. Зокрема, мова йде про такий її інструмент, як валютні інтервенції, що вправі здійснювати НБУ, для підтримки курсу національної грошової одиниці.

З'ясувавши поняття і особливості резервної валюти, доцільно дослідити основи її правового режиму, який на жаль досі належним чином не досліджений науковцями.

Аналізуючи правовий режим резервної валюти, варто звернути увагу на те, що за історію існування золотовалютного резерву України вітчизняним законодавцем прийнято не так багато нормативно-правових актів, якими б регулювався порядок їх формування та використання, більшість із них розкривають лише окремі положення щодо їх сутності.

Проаналізувавши нормативно-правові акти, які врегульовують особливості правового режиму золотовалютних резервів на території

України,¹ можна зазначити наступні особливості правового режиму резервної валюти як однієї зі складових частин золотовалютного резерву України.

По-перше, правовий режим резервної валюти складається з правового режиму формування/поповнення та правового режиму використання вказаної валюти.

При цьому правовий режим формування/поповнення резервної валюти розкривається головним чином у 1-3-му розділах Постанови Правління НБУ «Про Офіційний валютний резерв та валютні операції Національного банку України в 1994 році», згідно з яким Офіційні валютні резерви НБУ утворюються для втручання в операції на валютному ринку з метою впливу у визначеному напрямі на курс національної валюти до іноземних валют шляхом купівлі-продажу іноземної валюти.

Утворення Офіційного валютного резерву Національного банку України здійснюється за рахунок таких джерел, як:

- власні кошти Національного банку України (прибутку) згідно з розподілом, затвердженим Правлінням банку;
- залучені кошти, одержані відповідно до затвердженого Верховною Радою України структури розподілу валютних надходжень від приватизації державного майна;
- емісійні кошти в межах загального обсягу емісії, затвердженого Верховною Радою України за поданням Національного банку України і Кабінету Міністрів України;
- позичкові кошти, згідно з угодами, укладеними Національним банком України і Кабінетом Міністрів України з Міжнародним ва-

¹ Договір про правонаступництво щодо зовнішнього державного боргу та активів Союзу РСР від 04.12.1991 р.; Декрет КМУ «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» від 19.02.1993 р. № 15-93; Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 р. № 2121-III; Закон України «Про Національний банк України» від 20.05.1999 р. № 679-XIV; Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16.04.1991 р. № 959-XII; Постанови Національного банку України «Про затвердження Інструкції з бухгалтерського обліку операцій в іноземній валюті та банківських металах у банках України» від 17.11.2004 р. № 555; Стаття Соглашения Международного валютного фонда от 22.07.1944 р.; Постанова Правління Національного банку України «Про Офіційний валютний резерв та валютні операції національного банку України в 1994 році» від 20.05.1994 р. № 99; Інструкція Національного банку України «Про здійснення розрахунків з комерційними банками за викуплені до Офіційного валютного резерву валютні кошти» від 13.06.1994 р. № 138.

лютним фондом та іншими міжнародними кредитно-фінансовими організаціями.

Формування активів вказаного резерву здійснюється у межах, які не повинні бути меншими, ніж мінімальний розмір Офіційного валютного резерву НБУ, що визначається та щорічно затверджуються Верховною Радою України в Основних напрямках грошово-кредитної політики.

Поповнення відповідного резерву здійснюється відповідно до вказаної Постанови і Закону України «Про Національний Банк України», на підставі яких воно здійснюється Національним банком шляхом:

- купівлі іноземної валюти;
- отримання доходів від операцій з іноземною валютою;
- залучення Національним банком валютних коштів від міжнародних фінансових організацій, центральних банків іноземних держав та інших кредиторів.

Купівля іноземної валюти для поповнення резерву здійснюється центральним банком України на внутрішньому та міжнародному валютних ринках. При цьому Національний банк України може купувати іноземну валюту безпосередньо в уповноважених комерційних банків України, їх клієнтів – резидентів України та нерезидентів, в іноземних банків та інших нерезидентів, на Міжбанківській валютній біржі, аукціонах та іншим шляхом, що не суперечить чинному законодавству. Операції по закупівлі НБУ вправі здійснювати самостійно, через свої регіональні управління чи за допомогою інших уповноважених банків за курсом покупця, встановленим Національним банком України згідно з чинним законодавством.

Закупівля іноземної вільно конвертованої валюти в офіційний валютний резерв Національного банку України здійснюється згідно з його структурою, яка визначається та щорічно затверджується рішенням Правління Національного банку України. Такі закупівлі проводяться як у готівковій, так і в безготівковій формах. При цьому іноземна валюта, куплена банком у безготівковій формі, зберігається на відповідні кореспондентські рахунки Національного банку України згідно з окремо визначеним переліком, а валюта, придбана ним готівкою, передається продавцем у порядку, визначеному умовами договору її купівлі-продажу.

У разі укладення угоди на купівлю валюти в резерв регіональним управлінням Національного банку України останнє зобов'язане повідомити в Національний банк України дату укладення угоди, а також кількість придбанної валюти і національної валюти, витраченої для цієї мети, для здійснення контролю за надходженням іноземної валюти на кореспондентські рахунки та для своєчасного перерахування національної валюти банку-продавцю.

Закупівля валюти в Офіційний валютний резерв може здійснюватись також спеціально уповноваженим банком. У такому випадку Національний банк України перераховує кошти в національній валюті на рахунок відповідного комерційного банку не пізніше наступного робочого дня після надходження валютних коштів на кореспондентський рахунок чи в касу банку, а також за умови дотримання уповноваженим банком положень Інструкції Національного банку України «Про здійснення розрахунків з комерційними банками за викуплені до Офіційного валютного резерву валютні кошти». При цьому, з метою прискорення розрахунків за валютні кошти, які купуються уповноваженими банками для утворення Офіційного валютного резерву, Національний банк України вправі відкривати спеціальні рахунки в національній валюті безпосередньо в уповноважених комерційних банках, яким надається право автоматично списувати з них відповідні суми для сплати витрат по купівлі іноземної валюти, а також коррахунки Національного банку України в іноземній валюті для оперативного зарахування на них купленої резервної валюти.

Крім купівлі іноземної валюти на внутрішньому та міжнародному валютному ринках Офіційні валютні резерви утворюються шляхом прямого зарахування в резерв іноземної позики, отриманої у відповідній валюті. Це можуть бути кредити МВФ чи будь-якої іншої організації, яка вправі здійснювати міжнародне кредитування.

Слід також звернути увагу на те, що нагромаджуючи та працюючи з валютними резервами в різних видах іноземної валюти Національний банк України, як його головний розпорядник, має право використовувати визнані міжнародною практикою операції на грошових та валютних ринках в Україні та за кордоном. На нашу думку, таке право Національного банку обумовлюється тим, що валюта є специфічним об'єктом правовідносин, які можна вважати чи не найдинамічнішим у світі, саме внаслідок специфіки їх об'єкта. Не перебуваючи в русі, валюта знецінюється, що призводить до втрати її ку-

півельної спроможності, тому вона постійно повинна знаходитись в обігу, а це можливо тільки при здійсненні операцій з нею. Цілі проведення цих операцій, незалежно відможливого доходу від їх проведення, полягають у збереженні оптимального розміру золотовалютних резервів та недопущенні їх знецінення, отриманий же дохід від їх проведення спрямовується не на власні потреби, а на поповнення валютних резервів НБУ.

Проаналізувавши правовий режим формування резервної валюти і переходячи до аналізу його другої складової – правового режиму використання, зауважимо, що він законодавцем визначений значно жорстке. Зокрема, це виявляється в тому, що кошти Офіційного валютного резерву можуть бути використані за рішенням голови Правління Національного банку України або його заступника, якому доручено управляти валютними резервами, виключно на цілі, що передбачені законодавством України. При цьому цілями такого використання є:

- продаж валюти на фінансових ринках для проведення грошово-кредитної політики, включаючи політику обмінного курсу;
- витрати по операціях з іноземною валютою.

У першому випадку мова йде про здійснення НБУ інтервенційної політики (спрямована на попередження надмірних коливань валютного курсу і пом'якшення негативних наслідків від зміни курсу для економіки України), а також управлінських дій по формуванню оптимальної структури валютної частини золотовалютних резервів, що, безперечно, можна назвати основними цілями його використання.

У другому ж випадку витрати валютної частини золотовалютних резервів Держави пов'язані з управлінськими діями НБУ, у ході яких він вправі розпоряджатись валютними активами.

Інші напрямки використання валютних резервів, у тому числі для надання кредитів, гарантій та інших зобов'язань резидентам і нерезидентам України, законом не допускаються.

Правовий режим резервної валюти є неоднорідним за своїм змістом. Це обумовлюється тим, що з огляду на його правове регулювання йому притаманні ознаки двох базових режимів, серед яких загально-дозвільний (дозволено все, що не заборонено) і дозвільний (дозволено тільки те, що передбачено законом).

При цьому ознаки загальнодозвільності виявляються, наприклад, у процедурі формування офіційного валютного резерву,

зокрема, у процесі укладання угод купівлі-продажу іноземної вільно конвертованої валюти рівноправними суб'єктами (національними та іноземними банками, фінансовими установами тощо), або під час здійснення операцій з валютними активами золотовалютних резервів держави. У світлі загальнодозвільного режиму правовому режиму резервної валюти стають притаманні такі методи правового регулювання, як диспозитивний, децентралізований.

З іншого ж боку, проаналізувавши умови і цілі використання резервної валюти та дослідивши перелік уповноважених осіб, яким у силу закону надано право щодо їх управління, можна помітити ознаки його подібності з дозвільним режимом. Особливо помітно це при виявленні владно-підпорядкованих відносин, які виникають між державою і НБУ, між НБУ та іншими банками. У світлі дозвільного режиму правовому режиму резервної валюти стають притаманні такі методи правового регулювання, як імперативний, централізований.

Враховуючи зазначене, варто звернути увагу на те, що правовий режим резервної валюти відповідно до чинного законодавства України є неоднорідним. Ми цілком поділяємо позицію С.С. Алексєєва, який пропонує поділяти всі правові режими на галузеві режими правового регулювання, на правові режими загальнодозвільного й дозвільного профілю та правові режими, засновані на позитивних зобов'язаннях й виключеннях.¹ І саме беручи до уваги особливості галузевих режимів, які виділяє С.С. Алексєєв, стає зрозумілою неоднорідна природа правового режиму резервної валюти, що обумовлюється комплексним методом правового регулювання валютних відносин, якому притаманні ознаки методу субординації та методу координації. Іншими словами, саме специфічний метод правового регулювання обумовлює подвійну природу правового режиму резервної валюти, який можна охарактеризувати як спеціальний правовий режим, що заснований на загальнодозвільних засадах і обмежений дозвільним типом правового регулювання. При цьому його зміст полягає в тому, що суб'єкти наділені тільки тими правами, які прямо передбачені в нормативних актах. Так, наприклад, Національний банк України вправі на власний розсуд управляти золотовалютними резервами, але при

¹ Алексєєв С. С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве. – М., 1989. – С. 184-204.

цьому він може використовувати їх лише на чітко визначені цілі, передбачені законом.

Таким чином, підсумовуючи викладене, стосовно резервної валюти можна зробити наступні висновки.

Резервна валюта – це іноземна валюта, у якій центральні банки інших держав накопичують і зберігають резерви для міжнародних розрахунків за зовнішньоторговельними операціями та іноземними інвестиціями.

Існування резервної валюти обумовлюється функціями, які вона повинна виконувати, серед яких можна назвати наступні: резервна валюта є міжнародним платіжним і резервним засобом, служить базою для визначення валютного паритету і валютного курсу, використовується як інструмент для проведення грошово-кредитної політики.

Правовий режим резервної валюти складається з правового режиму формування/поповнення та правового режиму використання вказаної валюти.

Подвійна природа правового режиму резервної валюти обумовлюється специфічним методом правового регулювання валютних правовідносин, внаслідок чого його можна визначити як спеціальний правовий режим, що заснований на загальнодозвільних засадах і обмежений дозвільним типом правового регулювання.

Правовий режим резервної позиції в МВФ як об'єкта валютних правовідносин

Досліджуючи правовий режим резервної позиції в МВФ як об'єкту валютних правовідносин, варто зазначити, що вона є досить специфічним об'єктом. Це пояснюється тим, що резервна позиція показує рівень участі будь-якої держави, в тому числі й України, в міжнародних відносинах та дає можливість визначити економічну стабільність держави. Це, у свою чергу, прямо впливає на суб'єктний склад валютних правовідносин, об'єктом яких є резервна позиція в МВФ, а саме: суб'єктами таких відносин можуть бути або безпосередньо держави, або уповноважені ними органи, зазвичай центральні банки, до компетенції яких належить право розпоряджатись золото-валютними резервами держави.

Для з'ясування суті та змісту резервної позиції в МВФ як об'єкту валютних правовідносин варто звернути увагу на її визначення.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про Національний Банк України», резервна позиція в Міжнародному валютному фонді визначається

як вимоги держави-члена до МВФ, які розраховуються як різниця між квотою та авуарами МВФ в її (держави-члена) валюті за мінусом грошових авуарів МВФ, отриманих державою-членом у вигляді кредитів МВФ та залишків на рахунку МВФ № 2, що не перевищує однієї десятої процента від квоти держави-члена.

На перший погляд, з даного визначення мало що зрозуміло, і це, на нашу думку, пояснюється використанням у ньому інших, не пояснених термінів, зокрема таких, як квота, авуари та інші. Окрім того, ускладнює розуміння сама конструкція поняття, яка інтерпретує зміст резервної позиції МВФ через її складне математичне обчислення. Тому, беручи зазначене до уваги, вважаємо за необхідне дещо пояснити сутність резервної позиції шляхом розкриття змісту категорій, які вживаються у її визначенні, і виокремлення основних ознак, що їй притаманні.

У першу чергу зупинимось на розкритті змісту таких понять, як «квота» та «авуари МВФ».

Під авуарами, у найбільш загальному вигляді, розуміють гроші/чеки, а також грошові інструменти, за допомогою яких можуть бути проведені платежі і погашені зобов'язання їх володільців.¹ Що ж до авуарів МВФ, то їх пояснюють як деякі накопичення (ресурси), що здійснюються Міжнародним валютним фондом за рахунок певних внесків у валюті, цінних паперах, спеціальних правах запозичення тощо.

Переважає більшість авуарів МВФ формується за рахунок внесків держав-членів вказаного фонду, які за своїм розміром дорівнюють квотам відповідних держав у Міжнародному валютному фонді. Звідси поняття «квоти в МВФ» розкривається як частка в сукупному капіталі Міжнародного валютного фонду,² виражена в міжнародних розрахункових одиницях, та обчислена за спеціально встановленою формулою.³

¹ Банківсько-фінансово-правовий словник-довідник / авт.-упорядник Л. К. Воронова. – К. : А.С.К., 1998. – С. 7.

² Международные экономические отношения : учебник / под общ. ред. В. Е. Рывалкина. – М. : Внешнеэкономический бюллетень; Дипломатическая академия при МИД РФ, 1997. – С. 384.

³ Круглик С., Єрмоленко О. Міжнародний валютний фонд перед новими викликами / Вісник НБУ. – 2008. – № 3. – С. 9.

У своїх дослідженнях науковці використовують й інші визначення «квоти у МВФ». Наприклад, В. Чубарев визначає її як частину власних ресурсів фонду,² а Єрмоленко О. – як відповідним чином розраховані внески до Міжнародного валютного фонду.³

Не ставлячи собі за мету проведення критичного аналізу зазначених позицій стосовно визначення досліджуваних нами термінів, у рамках нашого дослідження ми лише констатуємо, що основним змістом вказаних понять є те, що резервна позиція становить частину квоти, квота – частину авуарів, а останні є спільним «пулом» ресурсів, що накопичуються для надання фінансової допомоги державам-членам МВФ. При цьому слід зауважити, що розміри такої допомоги, як, власне, і розміри резервної позиції, прямо залежать від уже згадуваної нами квоти держави у власному капіталі МВФ. При цьому визначальним стає не сам факт наявності квоти, а її розмір, оскільки від розміру квот залежить обсяг фінансового сприяння їй з боку Міжнародного валютного фонду. Тобто на основі розміру квоти визначається сума, яку держава має право запозичити в Міжнародного валютного фонду або отримати під час розподілу спеціальних прав запозичень.⁴

Отже, враховуючи вищевикладене, приходимо до логічного висновку про те, що поняття «квоти» і «резервної позиції» є досить пов'язаними між собою, і окрім кількісного аспекту, який нами був проаналізований, як аргумент можна навести ще й якісний аспект, який, на нашу думку, виявляється в ознаках, притаманних цим категоріям.

При цьому слід зауважити, що на сторінках наукової літератури, досить складно знайти інформацію, яка б розкривала перелік і зміст ознак категорій, що нас цікавлять, і це, на наш погляд, свідчить про відсутність комплексних досліджень як вказаних категорій, так і їх правових режимів. Однак, на підставі аналізу Статей Угод МВФ та

¹ Чубарев В. Л. Міжнародне економічне право : підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – С. 333.

² Єрмоленко О. О. Міжнародний валютний фонд: членський склад, квоти // Вісник НБУ. – 2004. – № 9. – С. 44.

³ Международные экономические отношения : учебник / под общ. ред. В. Е. Рывалкина. – М. : Внешнеэкономический бюллетень; Дипломатическая академия при МИД РФ, 1997. – 384 с.

наукових праць, що тим чи іншим чином торкаються теми членства у відповідній міжнародній організації, ми все ж спробуємо виділити основні ознаки квоти, а вже на їх підставі з'ясувати основні ознаки притаманні резервній позиції МВФ як об'єкту валютних правовідносин.

Відповідно до нормативних документів Міжнародного валютного фонду квоті держави-члена в МВФ притаманні наступні основні ознаки:

- вона становить собою частку в сукупному власному капіталі Міжнародного валютного фонду;
- вона виражається в міжнародних розрахункових одиницях;
- вона обчислюється відповідно до спеціально встановленої формули;
- вона дає право державі-члену на управління Міжнародним валютним фондом та отримання від нього фінансової допомоги.

Перша ознака полягає в тому, що квота становить собою певну кількість матеріальних цінностей, яка вноситься державою-членом Міжнародного валютного фонду до його капіталу. Це є необхідною умовою членства у Міжнародному валютному фонді, який організований на засадах, так би мовити, глобальної кредитної спілки, члени якої за рахунок власних внесків формують спільний грошовий фонд, що може бути використаний за необхідних умов кожною з держав-членів для стабілізації економіки країни.

Друга ознака квоти вказує на уніфікованість розрахунків що проводить Міжнародний валютний фонд. Частково така уніфікованість здійснюється завдяки тому, що квоти держав-членів Міжнародного валютного фонду, які формуються за рахунок внесків у резервній та національній валюті, обліковуються у міжнародних розрахункових одиницях – СПЗ, які є більш стабільними до інфляційних процесів, порівняно з першими.

Третя ознака квоти вказує на специфіку її обчислення, що проводиться відповідно до спеціально встановленої формули, яку затверджує Рада керуючих МВФ. Як правило, у такій формулі враховується економічний потенціал країн, її місце у світових господарських зв'язках, розміри золотовалютних резервів та деякі інші фактори. Оскільки ці критерії з часом змінюються, а потреби МВФ у фінансових ресурсах зростають, розміри квот підлягають періодичному перегляду.

ду. Так, за час існування МВФ здійснено тринадцять загальних переглядів квот, більшість з яких завершилися рекомендаціями щодо їх підвищення. Зокрема, останнє збільшення загальної суми квот відбулось у 2008 році, за підсумками тринадцятого загального перегляду, у ході якого було проведено реформування порядку нарахування квот і розподілу голосів між членами-учасниками МВФ.

Остання з ознак квоти вказує на можливість брати участь у процесі управління Міжнародним валютним фондом. Межі такого управління залежать від величини квоти держави-члена, причому чим її розмір більший, тим більш вагомим вважається положення держави-члена, тобто тим більший відсоток голосів належить певній державі (зазначимо, що при вступі до МВФ кожна країна отримує 250 базових голосів плюс один голос на кожні сто тисяч СПЗ її квоти).

Резюмуючи вказані ознаки, а також беручи до уваги поняття резервної позиції та розуміння її як частини квоти в МВФ, спробуємо виділити ознаки, що їй притаманні, серед яких, на нашу думку, основними можна вважати:

- резервна позиція становить собою складову золотовалютних резервів, що розміщена як частка в сукупному власному капіталі МВФ;

- резервна позиція вноситься і виражається в міжнародних розрахункових одиницях;

- резервна позиція обчислюється відповідно до спеціально встановленої формули;

- резервна позиція закріплює за державою-членом право вимоги на отримання від МВФ автоматичної фінансової допомоги.

Перша ознака полягає в тому, що резервна позиція становить собою частину ресурсів МВФ, які вносяться державою-членом. При цьому держава не втрачає права власності на внесені матеріальні цінності, а ніби делегує своє право із володіння, розпорядження та користування ними МВФ. У разі необхідності (наприклад, при вичерпанні валютного та монетарного активу золотовалютних резервів держави) держава має право звернутись до МВФ з проханням про надання йому внесених коштів, а точніше коштів у розмірі, що відповідають 25% квоти, для покриття дисбалансу платіжного балансу країни чи для проведення стабілізації курсу національної грошової одиниці.

Друга ознака резервної позиції подібна до майже аналогічної ознаки квоти, за винятком того, що, окрім вираження в міжнародних розрахункових одиницях, вона також повинна вноситись у них або в резервній валюті.

Третя ознака резервної позиції безпосередньо закріплена в її законодавчому визначенні і вказує на чітко визначені розміри, що їй притаманні, які дорівнюють різниці між квотою та авуарами МВФ в її (держави-члена) валюті за мінусом грошових авуарів МВФ, отриманих державою-членом у вигляді кредитів МВФ та залишків на рахунку МВФ № 2, що не перевищує однієї десятої процента від квоти держави-члена.

Остання з вказаних ознак резервної позиції також нормативно закріплена і полягає в тому, що держава-член вправі вимагати від МВФ резервний транш, що дорівнює розміру її резервної позиції, а також сумі кредитів, наданих останньою МВФ. При цьому слід зауважити, що вказана вимога закріплює за державою не лише право її здійснення, але й право на її автоматичне і безумовне задоволення.

Підсумовуючи аналіз ознак квоти і резервної позиції, слід зазначити, що вони є тісно пов'язаними (інколи майже ідентичними) і такими, що повсякчас перекликаються, тому не дивним є той факт, що інколи дані поняття не розмежовуються, що, на наш погляд, є неточним, особливо у розрізі дослідження їх правових режимів, які на даний час сприймаються як одне ціле.

Тож для більш чіткого усвідомлення специфіки правового режиму резервної позиції зазначимо, що:

- правовий режим резервної позиції і правовий режим квоти є різними правовими режимами. Зокрема останній, на нашу думку, є значно ширшим, оскільки охоплює більший спектр правовідносин, що складаються між державами-членами і МВФ (валютні, корпоративні, кредитні), до того ж він оперує розширеним спектром методів правового регулювання порівняно із правовим режимом резервної позиції;

- поняття «квота» і «резервна позиція» є різними поняттями. При цьому під терміном «квота», на нашу думку, слід розуміти частку держави-члена в сукупному власному капіталі Міжнародного валютного фонду, сплачену відповідно до умов Статуту МВФ, виражену в міжнародних розрахункових одиницях та обчислену відповідно до спеціально встановленої формули, а під терміном «резервна пози-

ція» (у найбільш узагальненому вигляді) – складову золотовалютних резервів держави, що дорівнює частці її квоти в сукупному власному капіталі Міжнародного валютного фонду, сплачену в СПЗ чи іншій резервній валюті.

З'ясувавши поняття й сутність резервної позиції (квоти) у Міжнародному валютному фонді, доцільним вважаємо перехід до дослідження її правового режиму.

Резервна позиція України в МВФ формується та визначається відповідно до міжнародних нормативних актів, які ратифікувала Україна і які відповідно до ст. 9 Конституції України визнаються частиною національного законодавства.

На підставі аналізу нормативних актів, що врегульовують питання участі України в МВФ,¹ можна зазначити наступні особливості правового режиму резервної позиції в МВФ як однієї зі складових частин золотовалютного резерву України та об'єктів валютних правовідносин.

По-перше, правовий режим резервної позиції в МВФ складається з правового режиму її формування та правового режиму її використання.

При цьому правовий режим формування резервної позиції закріплений у Статтях Угод МВФ та у його Резолюції № 63-2. Відповідно до вказаних нормативних актів, резервна позиція становить собою частину ресурсів держави-члена, розміщену в сукупному капіталі МВФ, виражену в міжнародних розрахункових одиницях (СПЗ) та обчислену відповідно до спеціально встановленої формули. При цьому розміри такої позиції відповідно до ст. 1 Закону України «Про Національний банк України» обчислюються за спеціально встановленою формулою і складають частину її квоти, що сплачується у повному обсязі через установу-депозитарій, роль якої, відповідно до

¹ Статті Угод Міжнародного валютного фонду від 22.07.1944 р. з подальшими поправками (Статут МВФ); Закону України «Про вступ України до Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку, Міжнародної фінансової корпорації, Міжнародної асоціації розвитку та Багатостороннього агентства по гарантіях інвестицій» від 03.06.1992 р. № 2402-ХІІ; Закону України «Про Національний банк України» від 20.05.1999 р. № 679-ХІV; «Реформа квот та голосу в Міжнародному валютному фонді» затверджена Резолюцією № 63-2 від 28.04.2008 р.; Закон України про прийняття Поправок до Статей Угод Міжнародного валютного фонду від 1.04.2009 р. № 1218-VI.

статті XII вказаних Статей Угоди МВФ виконує Національний банк України.

Порядок формування резервної позиції включає:

- процедуру щодо обчислення розмірів квоти;
- сплату внеску до сукупного капіталу Міжнародного валютного фонду;

- процедуру щодо перегляду розмірів квоти.

Процедура щодо обчислення розмірів квоти (а отже, і такої її частини як резервна позиція) має місце при вступі держави до Міжнародного валютного фонду. При цьому особливості її проведення визначаються Виконавчою радою Міжнародного валютного фонду.

Як правило, цій процедурі передують дії з налагодження відносин між МВФ і його майбутнім членом. Такі дії проявляються в оформленні офіційного звернення до МВФ з проханням про членство, в проведенні взаємних переговорів, в обміні нотами, а також в процедурі ратифікації Статей Угоди МВФ¹ і поправок до них. Одночасно із зарахуванням держави до членів МВФ його Виконавчою радою проводиться визначення розміру квоти нового члена, що здійснюється здебільшого в діапазоні квот тих учасників, які мають приблизно однакове економічне становище. При цьому до уваги береться економічний потенціал країни та її місце у світовій економіці. Так, наприклад, Україні, яка вступила до МВФ 3 червня 1992 року, першочергово розмір квоти було встановлено на рівні 997,3 млн СПЗ.

Після визначення розміру квоти держава зобов'язана сплатити її в повному розмірі через відповідну установу-депозитарій. Сплата, згідно із статутом МВФ, проводиться наступним чином: 25% квоти (що в подальшому і буде вважатись її резервною позицією) сплачується країною в резервних активах (СПЗ або вільно конвертованій валюті), решта – в національній валюті. Окрім того, розділом 4 ст. 3 Статей Угоди МВФ передбачається можливість здійснювати оплату резервної позиції в цінних паперах (як правило, у формі простих векселів, виписаних у національній валюті), що часто має місце як у практиці зарубіжних держав, так і в українській практиці також. Сплачені кошти зараховуються на спеціальний рахунок Міжнародного валютного фонду та обліковуються у СПЗ.

¹ Шаров О. Україна та МВФ: «у пошуках втраченого часу» // Вісник НБУ. – 2002. – № 9. – С. 38-47.

Статті Угоди МВФ передбачають також періодичний (не рідше одного разу на 5 років) перегляд квот країн-членів, у межах якого здійснюється і перегляд розміру їхніх резервних позицій. Крім того, Рада керуючих може будь-коли пропонувати зміни розміру квот окремих членів за їхнім власним бажанням із урахуванням ситуації, що склалася у світовій економіці. При цьому, як у першому, так і в другому випадках, квоти вважаються зміненими (збільшеними або зменшеними), якщо за них віддано 85 і більше відсотків голосів від загальної кількості голосів членів Міжнародного валютного фонду. Перегляд розміру квот є необхідним для врахування змін, що відбуваються у світовій економіці та економіках окремих країн. Крім того, він дає змогу перевірити, чи достатньо ресурсів має МВФ для виконання своїх функцій, також при цьому зберігається їх поновлюваність.

За умови збільшення розміру квоти (резервної позиції) країні-члену (у тому числі й Україні) необхідно надати протягом строку, який визначається Виконавчою радою МВФ, письмову згоду на таке збільшення й оплатити її.

Оплата відбувається таким чином: країна-член сплачує МВФ 25% суми збільшення її квоти (тобто обсягу, на який збільшились її резервні активи) або у вигляді спеціальних прав запозичення, або у валюті інших визначених МВФ країн-членів за їхньою згодою, чи в будь-якому іншому поєднанні спеціальних прав запозичення й таких валют. Залишкова сума збільшення розміру квоти сплачується країною-членом у її власній валюті. При цьому країна-член сплачує МВФ суму збільшення своєї квоти впродовж 30 днів з дати, коли вона повідомляє МВФ про свою згоду, а у разі якщо перегляд квот завершується не лише зміною їх розміру, але й прийняттям певних поправок до Статей Угод МВФ, – з дати набрання ними чинності.

За умови ж зменшення розміру квоти і у випадку, коли держава-член висловлює згоду на таке зменшення, Міжнародний валютний фонд протягом шестидесяти днів виплачує їй суму, що дорівнює обсягу зменшення розміру її квоти. Як правило, при цьому для платежу використовується валюта держави-члена, розмір квоти якої зменшується, та така кількість спеціальних прав запозичень і валюти інших держав-членів (встановлена за їх згоди МВФ), яка є необхідною для того, щоб не допустити зменшення авуарів МВФ у певній валюті нижче нових розмірів квоти. Однак інколи (за умови, що у виняткових випадках МВФ може скоротити свої авуари у вказаній валюті

нижче нових розмірів квоти і відповідно до п. С розділу 3 ст. 3 Статуту МВФ) платіж здійснюється виключно у валюті держави-члена, розмір квоти якої зменшується.

Резюмуючи порядок перегляду розмірів квоти в Міжнародному валютному фонді, хотілося б зазначити, що розмір української квоти піддавався перегляду три рази і лише один раз підлягав збільшенню. Це відбулось у рамках одинадцятого перегляду, у результаті якого квота України була збільшена з 997,3 млн СПЗ до 1372 млн СПЗ (близько 1929 млн. дол. США), що дало змогу збільшити і обсяги її резервної позиції в МВФ.

Проаналізувавши основи правового режиму формування резервної позиції і переходячи до аналізу його другої складової – правового режиму використання, слід зазначити, що його нормативне закріплення міститься у Статтях Угод МВФ, якими визначаються не лише порядок та умови використання резервної позиції, але й межі та цілі такого використання.

Зокрема, відповідно до вказаного документа, кожна країна-член має право на автоматичне отримання безумовного кредиту в іноземній валюті в межах 25% її квоти (резервного траншу¹), а також суми, що раніше була надана в кредит Міжнародному валютному фонду. Для використання цих коштів, на відміну від кредитів МВФ, не потрібно попередньої згоди з боку останнього. Отже, резервна позиція в МВФ є, по суті, тим лімітом, у межах якого країна автоматично отримує від Фонду необхідну їй іноземну валюту.² Це є можливим внаслідок самої природи МВФ і цілей його створення. У цьому разі МВФ можна порівняти з глобальним кредитним союзом, члени якого мають доступ до спільного «пула» ресурсів (сукупної суми індивідуальних внесків країн-членів), який накопичується для надання їм фінансової допомоги в разі потреби. При цьому механізм використання резервної позиції (нормативне відображення якого міститься у ст. 5 Статуту МВФ) можна описати наступним чином.

У разі якщо в країні виникла складна ситуація, що проявляється у від'ємному сальдо платіжного балансу, у недостатності ресурсів

¹ Чубарев В. Л. Міжнародне економічне право : підручник. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – С. 336.

² Дзюблюк О. В. Валютна політика : підручник. – К. : Знання, 2007. – С. 331.

валютних резервів, у неможливості підтримувати національну валюту на стабільному рівні, держава-член МВФ може скористуватись своїми СПЗ й правом на використання загальних ресурсів МВФ та звернутись через свою установу-депозитарій до останнього з проханням про його реалізацію. У цьому випадку МВФ звертається до іншої держави-члена, яка має великий валютний запас, з проханням про виділення необхідних коштів. Країна, що погоджується на таке виділення, стає країною-кредитором, яка отримує замість виділеної суми еквівалентний розмір національної валюти держави-позичальника чи СПЗ. При цьому слід також зауважити, що МВФ як організатор вище вказаних відносин між державою-кредитором і державою-позичальником не вправі обтяжувати резервний транш, який розглядається вказаними державами як об'єкт правовідносин, будь-якими вимогами та додатковими умовами.

Після того як держава-позичальник отримає резервний транш, вона зобов'язується використовувати його лише на ті цілі і в тих напрямках, які є дозволеними згідно зі Статутом МВФ, тобто на поліпшення показників платіжного балансу й резервів, а також вирівнювання курсів валют. У разі якщо фондом буде виявлено протилежне, він вправі звернутись до держави-позичальника з повідомленням про невдоволення і зобов'язати останню протягом встановленого строку надати відповідь, в якій пояснити вчинювані порушення. Якщо відповідь не надійде, або якщо відповідь видається МВФ необґрунтованою він має право обмежити державу-члена в можливості використовувати загальні ресурси фонду або взагалі позбавити такого права. Відповідне рішення приймається переважною більшістю голосів учасників МВФ у розмірі не менше ніж 85% від загальної кількості голосів.

Також слід зазначити, що, окрім дотримання цільового використання резервного траншу, на державу покладається обов'язок дотримуватись інших правил використання загальних ресурсів МВФ, які встановлюються останнім. Зокрема, до таких правил можна віднести: строковість повернення резервного траншу, обов'язок здійснювати оплату комісійного (що утримується обов'язково у розмірі 0,5% резервного траншу) та інших зборів (якщо мають місце умови п. б р. 8 ст. 5 Статуту МВФ) тощо.

Повернення резервного траншу здійснюється в строки і спосіб, визначений МВФ. Зокрема, держава-позичальник відповідно до р. 7 ст. 5 Статуту МВФ може повернути резервний транш у будь-який час за власним бажанням, але, як правило, це здійснюється після достатнього поліпшення стану платіжного балансу і резервів. При цьому максимальним терміном повернення є проміжок часу, що дорівнює 5 рокам з моменту отримання резервного траншу. Інколи, у виключних випадках, що пов'язані з особливо скрутним становищем держави-позичальника, цей строк може бути продовжений ще на 5 років за умови, що таке продовження строку прийнято 85% голосуючих членів МВФ.

Спосіб повернення резервного траншу передбачає викуп державою-позичальником своєї національної валюти чи СПЗ у країни-кредитора. При цьому викуп може бути як одноразовим, так і проводитись певними частками, починаючи з четвертого року використання резервного траншу і до моменту його повного повернення.

Резюмуючи викладене стосовно правового режиму формування і використання резервної позиції, на нашу думку, слід враховувати, що правовий режим резервної позиції є обмеженим у кількісному плані, тобто стосується лише тієї частини квоти держави-члена (25%), яка сплачується нею в СПЗ чи резервній валюті. Ця ознака, на нашу думку, є основоположною і такою, що дає можливість відрізнити правовий режим резервної позиції від аналогічного режиму квоти держави-члена МВФ.

По-друге, правовий режим резервної позиції, за вже згаданою класифікацією С. Алексєєва, можна віднести до режимів дозвольного типу. Такого висновку можна дійти, проаналізувавши методи правового регулювання та специфіку правовідносин, що виникають між МВФ та його членами у процесі формування та використання резервної позиції.

Зокрема, даним відносинам притаманні ознаки влади і підпорядкування, де владним суб'єктом є Міжнародний валютний фонд, а підпорядкованими – його члени. При цьому останні наділені лише тими правами, які прямо передбачені у Статтях Угоди МВФ.

Характером вказаних відносин обумовлені і методи їх правового регулювання, серед яких можна назвати імперативний, централізований, що закріплені правовими нормами Статей Угоди МВФ.

Враховуючи викладене, можна зробити ряд висновків.

У науковій літературі, як правило, не проводиться розмежування понять «квота» та «резервна позиція», що інколи призводить до їх ототожнення. Це, на нашу думку, є припустимим, оскільки призводить до плутанини щодо правових режимів цих об'єктів валютних правовідносин. З огляду на це, вважаємо за необхідне розмежувати поняття «резервна позиція» і «квота». При цьому під терміном «квота», на нашу думку слід розуміти частку держави-члена в сукупному власному капіталі Міжнародного валютного фонду, сплачену відповідно до умов Статуту МВФ, виражену в міжнародних розрахункових одиницях та обчислену відповідно до спеціально встановленої формули; термін «резервна позиція» слід розглядати як складову золотовалютних резервів держави, що дорівнює чверті її квоти в сукупному власному капіталі МВФ, сплачену в СПЗ чи іншій резервній валюті.

Саме існування резервної позиції обумовлюється функціями та цілями МВФ. За своєю природою, резервна позиція становить собою особливу форму активів МВФ, що закріплює за країною-членом право на автоматичне отримання від нього коштів в іноземній валюті, без додаткових обмежень чи попередньої згоди з боку Фонду, у межах 25% її квоти.

Резервній позиції притаманні наступні ознаки:

- становить собою складову золотовалютних резервів, що розміщена як частка в сукупному власному капіталі Міжнародного валютного фонду;

- вноситься і виражається в міжнародних розрахункових одиницях;

- обчислюється відповідно до спеціально встановленої формули;

- закріплює за державою-членом право вимоги на отримання від Міжнародного валютного фонду автоматичної фінансової допомоги.

Основною ознакою правового режиму резервної позиції є його обмеженість, що, на нашу думку, дає можливість відрізнити правовий режим резервної позиції від аналогічного режиму квоти держави-члена в Міжнародному валютному фонді, які на даний час сприймаються як одне ціле. При цьому правовий режим резервної позиції можна віднести до режимів дозвільного характеру.

Правовий режим спеціальних прав запозичення як об'єкта валютних правовідносин

Перш ніж як перейти безпосередньо до дослідження правового режиму спеціальних прав запозичення як об'єктів валютних правовідносин, варто згадати, що вони є досить специфічними об'єктами. Це пояснюється і їх природою, і їх суттю.

Аналіз наукової літератури дає можливість констатувати, що спеціальні права запозичення становлять собою одну із форм міжнародних резервних коштів.

Спеціальні права запозичення (далі – СПЗ), як міжнародні резервні кошти було створено в 1969 р. на Ямайській нараді Міжнародного валютного фонду, який на той час переживав не найкращі часи, оскільки Бреттон-Вудська валютна система, на теренах якої його було організовано, була на межі краху. Саме тому кінець шістдесятих і початок семидесятих років видався для історії світової валютної системи реформістським, який спочатку привів до появи нової міжнародної розрахункової одиниці (що була введена 28 липня 1969 р. у зв'язку з набуттям чинності першої поправки до Статей Угоди МВФ), а згодом – ознаменував народження нової світової валютної системи (що була введена 1 квітня 1978 р. у зв'язку з набуттям чинності другої поправки до Статей Угоди МВФ).

На початку свого існування СПЗ виступали в ролі умовної розрахункової одиниці і сприймалися як прості кредитні кошти, випуск яких відбувався шляхом здійснення кредитних записів на рахунках МВФ пропорційно до квот країн-членів. Але згодом МВФ поставив мету (ст. XXII Статей Угоди МВФ) перетворити їх на «головний міжнародний актив глобальної валютної системи». ¹ За задумом представників МВФ, призначення СПЗ полягало в регулюванні сальдо платіжних балансів, поповненні офіційних резервів, проведенні розрахунків з МВФ та порівнюванні вартості національних валют. Набуті СПЗ країна могла в результаті їх емісії, при цьому, стаючи власником СПЗ, країна отримувала можливість використовувати їх безстроково, не надаючи взамін МВФ еквівалент у золоті чи власній валюті.

Протягом 1970-1972 р. МВФ було випущено 9,3 млрд СПЗ, а в 1979-1981 р. – ще 12,1 млрд, тобто всього 21,4 млрд одиниць. Із

¹ Авдокушин Е. Ф. Международные экономические отношения : учебное пособие. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : ИВЦ «Маркетинг», 1999 – 264 с.

них на рахунки держав-членів було переведено 20,6 млрд, а на рахунок МВФ – решту, тобто 0,8 млрд.¹

Випуск СПЗ, безперечно, зняв певне напруження з економік держав-членів що їх отримали, оскільки останні почали використовувати їх за призначенням, але говорити, що цим було втілено задум МВФ, було б некоректно, оскільки повної перебудови системи офіційних золотовалютних резервів на базі СПЗ так і не відбулося. Це, на думку науковців, пояснюється як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами, зокрема протидією з боку США, які були і лишаються захищаними в збереженні статусу американського долара як головно-резервного та платіжного засобу.²

Сьогодні механізм СПЗ відіграє у світових валютних відносинах дуже обмежену роль, та, незважаючи на те, що їх питома вага у резервних активах світової економіки становить не більше 2-3% і для практичних цілей великого значення не має, для цілей формування золотовалютних резервів СПЗ все ж можуть бути важливим компонентом з огляду на можливості їх обміну на вільно конвертовану валюту для врегулювання зобов'язань щодо сальдо платіжних балансів.

Тому, з огляду на вище вказане, спробуємо розібратись із поняттям, сутністю й особливостями СПЗ, що в подальшому надасть нам змогу більш точно охарактеризувати їх правовий режим як складової золотовалютних резервів України.

Сучасна як економічна, так і юридична наука на жаль, не сформувала єдиного розуміння поняття СПЗ, що підтверджується розмаїттям їх визначень і підходів до їх тлумаченням.

Так, Л. Вірван³ і Т. Ткачук⁴ вважають, що СПЗ (або, інакше, СДР – від англійської аббревіатури SDR «Special Drawing Rights») – це міжнародні розрахункові одиниці, які випускає Міжнародний

¹ International Monetary Fund, Survey. – 1992. – October 26. – P. – 328.

² Бездітко Ю. М., Мануйленко О. О., Стасюк Г. А. Валютне регулювання : навчальний посібник. – Херсон : ОЛД-плюс, 2004. – С. 131.

³ Вірван Л. Міжнародний валютний фонд та Україна: перспективи розвитку // Банківська справа. – 1999. – № 6. – С. 17-20.

⁴ Ткачук Т. Становлення та сучасний стан міжнародних фінансових організацій, їх роль у регулюванні світових економічних процесів // Вісник НБУ. – 2006. – № 4. – С. 58.

валютний фонд для забезпечення своїх країн-членів додатковою ліквідністю.

Ю. Бездітко, О. Мануйленко та Г. Стасюк стверджують, що СПЗ становлять собою міжнародні кредитні резервні та платіжні кошти, випущені міжнародним валютним фондом та розподілені між країнами-членами пропорційно до їхніх квот.¹

Серед науковців побутують й інші думки. Зокрема, В. Чубарев під СПЗ має на увазі міжнародну валюту, яку можуть використовувати лише держави і міжнародні організації.²

Д. Карро та П. Жюйар вважають, що СПЗ – це не що інше, як валютна двозначність,³ а В. Круглов – що це безготівкові гроші у вигляді записів на спеціальному рахунку в Міжнародному валютному фонді.⁴

Наводити інші думки науковців можна було б і далі, але, на нашу думку, в цьому немає потреби, оскільки їх існує чимало, і всі вони базуються на одній з трьох концепцій розуміння СПЗ.⁵

Перша концепція підтримується переважно науковцями-еконістами. Вона базується на тому, що, оскільки СПЗ мають кредитну природу, їх слід розглядати як один із видів кредиту.

Прихильники другої концепції не відкидають грошову природу СПЗ і стверджують, що їх слід розуміти як резервну валюту.

Що ж до останньої концепції, то її прихильники переконані в гібридності СПЗ, тобто, на їхню думку, спеціальні права запозичення – це і резервна валюта, і кредит одночасно.

На нашу думку, кожна з позицій має право на існування, тим більше у світлі вислову одного з творців СПЗ, який, пояснюючи їх

¹ Бездітко Ю. М., Мануйленко О. О., Стасюк Г. А. Валютне регулювання : навчальний посібник – Херсон : ОЛД-плюс, 2004. – С. 131.

² Чубарев В. Л. Міжнародне економічне право : підручник. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – С. 325.

³ Карро Д., Жюйар П. Международное экономическое право : учебник / пер. с франц. В. П. Серебренникова, В. М. Шумилова. – М. : Междунар. отношения, 2001. – С. 517.

⁴ Основы международных валютно-финансовых и кредитных отношений : учебник / науч. ред. д-р. экон. наук, проф. В. В. Круглов. – М. : ИНФРА-М, 1998. – С. 6.

⁵ Авдокушин Е. Ф. Международные экономические отношения : учебное пособие. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : ИВЦ «Маркетинг», 1999 – 264 с.

природу порівнював їх із зеброю – «твариною, яка може здаватись однією наполовину чорною, а іншим наполовину білою».¹

Що ж до законодавчого визначення СПЗ, то необхідно зазначити, що їх поняття міститься у ст. 1 Закону України «Про Національний банк України». Відповідно до цієї статті СПЗ є міжнародним резервним активом, який створений МВФ з метою доповнення існуючих міжнародних резервних активів і являє собою «кошик» із п'яти валют, склад яких переглядається кожні п'ять років.

Підсумовуючи усе вище сказане, можемо виділити такі основні ознаки СПЗ:

- вони становлять собою складову міжнародного резервного активу і створюються задля доповнення існуючих міжнародних резервів. Ця ознака вказує на те, що СПЗ можуть розглядатись і як складова золотовалютних резервів нашої держави, і як міжнародний резервний актив. При цьому, маючи актив у СПЗ, країна може купувати в обмін на них вільно конвертовану валюту, яку може використати для інтервенцій на валютному ринку або для врегулювання сальдо платіжного балансу;

- їм притаманна кредитна природа. Ця ознака особливо помітна у світлі статей XX, XXIV Статей Угоди МВФ, якими закріплюється умовна платність користування СПЗ (адже за їх використання держави-учасники сплачують збори) та їх поверненість, яка має місце у разі виходу держави-учасника з департаменту СПЗ чи МВФ;

- вони існують лише у безготівковій формі, тобто емітуються та використовуються лише за допомогою спеціальних рахунків. Ця ознака вказує на форму існування СПЗ, яка, відповідно до Статей Угоди МВФ, визнана електронною. Окрім того, за своєю природою, СПЗ можуть використовуватись лише для безготівкових міжнародних розрахунків, шляхом записів на спеціальних рахунках в МВФ;

- вони можуть використовуватись лише як міжнародний платіжний засіб. Цією ознакою підкреслюється грошова природа СПЗ, які можуть виконувати деякі з функцій світових грошей, зокрема: регулювання платіжних балансів, поповнення офіційних валютних резервів та порівняння вартості національних валют. Окрім того, даною ознакою окреслюється простір використання СПЗ та визначається

¹ Авдокушин Е. Ф. Международные экономические отношения : учебное пособие. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: ИВЦ «Маркетинг», 1999 – 264 с.

коло суб'єктів, які вправі здійснювати операції з ними. Так, СПЗ можна використовувати лише на рівні урядів, центральних банків та міжнародних валютно-кредитних організацій. Приватні особи і банки не можуть бути власниками СПЗ;

- їх емітентом є Міжнародний валютний фонд. Ця ознака закріплює виключне право МВФ на емісію СПЗ, яка технічно забезпечується за допомогою здійснення спеціальних записів на рахунках країн-членів МВФ;

- вони розподіляються між країнами-членами МВФ пропорційно до їхніх квот, при цьому чим квота більша, тим на більший розмір СПЗ може претендувати країна-член МВФ;

- вони не мають власної вартості і реального забезпечення. Дана ознака пояснює сучасний механізм обчислення курсу СПЗ, а також вказує на відсутність їх покриття золотом чи іншими цінностями, хоча так було не завжди. Зокрема, на початку свого існування СПЗ прирівнювались до вартості чистого золота (1 унція золота = 35 СПЗ, або 0,888671 г чистого золота), тобто курс СПЗ дорівнював курсу долара США. Після двох девальвацій та демонетизації золота курс СПЗ в 1974 р. визначався на базі кошика 16 валют, з січня 1981 р. «кошик» валют було звужено до 5, а з 1 січня 1999 р. (відбулось запровадження євро) до складу стандартного «кошика» стали входити чотири¹ валюти світу, серед яких: долар США, євро, єна та фунт стерлінгів, питома вага яких у валютному «кошику» переглядається принаймні раз на п'ять років;²

- їх курс оголошується МВФ щоденно.

Враховуючи вище викладене, СПЗ варто розуміти як міжнародні кредитні резервні та платіжні кошти, вартість яких обраховується відповідно до «кошику» чотирьох валют, які випущені в безготівковій формі Міжнародним валютним фондом та розподілені між країнами-членами пропорційно до їхніх квот.

З'ясувавши поняття й сутність СПЗ, вважаємо доцільним перехід до дослідження їх правового режиму що, на жаль досі належним чином не був досліджений науковцями.

¹ Дзюблук О. В. Валютна політика : підручник. – К. : Знання, 2007. – С. 331.

² Цікаво зауважити, що до Закону України «Про Національний банк України» й досі не внесено необхідних змін і, відповідно до ст. 1, кошик валют і досі складається з п'яти валют світу.

Аналіз нормативно-правових актів, які регулюють відносини щодо особливостей випуску та функціонування СПЗ на території України,¹ дає можливість констатувати наступні особливості правового режиму СПЗ як однієї зі складових частин золотовалютного резерву України.

Правовий режим СПЗ складається з правового режиму їх формування та правового режиму їх використання. При цьому правовий режим формування СПЗ закріплений у Статтях Угод Міжнародного валютного фонду та в четвертій поправці до вказаних статей, яка ще й досі не ратифікована через блокуючі дії проти неї з боку США (зауважимо, що Україна цю поправку схвалила, оскільки вона передбачає вигідні для неї умови, а саме додатковий одноразовий розподіл СПЗ).

Аналіз правового забезпечення процесу формування частини золотовалютних резервів у СПЗ вказує на те, що він складається:

- з процесу емісії СПЗ Міжнародним валютним фондом;
- з процедури розподілу/анулювання СПЗ.

Емісія СПЗ проводиться МВФ у разі потреби, що передбачена ст. XV Статей Угоди МВФ. Такою потребою, відповідно до вказаної статті, може бути виключно потреба держав-членів у поповненні своїх резервних активів. При цьому, якщо така потреба дійсно має місце, Рада керуючих МВФ приймає рішення про їх випуск, у якому також визначає розміри і строки такої емісії. Окрім того, при прийнятті рішення про випуск СПЗ Радою керуючих здійснюється визначення або перегляд методів їх оцінки. Важливо зазначити, що якщо в ході перегляду приймається рішення змінити методи оцінки несуттєво, то достатньо 70% голосів для затвердження таких змін. У разі ж якщо за необхідне будуть визнані докорінні зміни методів оцінки СПЗ, то необхідним для їх запровадження буде вважатись схвалення не менше як 85% голосів усіх членів.

¹ Статті Угод Міжнародного валютного фонду від 22.07.1944 р. з подальшими поправками (Статут МВФ); Закону України «Про вступ України до Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку, Міжнародної фінансової корпорації, Міжнародної асоціації розвитку та Багатостороннього агентства по гарантіях інвестицій» від 03.06.1992 р. № 2402-XII; Закону України «Про Національний банк України» від 20.05.1999 р. № 679-XIV; Резолюція «Спеціальне одноразове надання СПЗ – запропонована четверта поправка до статуту» від 18.09.1997 р. № 52-4; Закон України про прийняття Поправок до Статей Угод Між-народного валютного фонду від 1.04.2009 р. № 1218-VI.

Після того як рішення про емісію СПЗ буде прийнятим не менш як 85% голосів усіх членів МВФ, воно має бути зареєстроване в департаменті СПЗ, на рахунках якого в подальшому і будуть здійснені відповідні проводки по їх емісії.

З моменту коли емісія СПЗ вважається проведеною, МВФ починає їх розподіл між країнами-членами, що є учасниками департаменту СПЗ. При цьому доречно зауважити, що країна вважається учасником департаменту СПЗ лише в тому разі і з тієї миті, коли здасть на зберігання до МВФ документи, в яких зазначатиметься, що вона приймає на себе всі зобов'язання учасника департаменту відповідно до свого законодавства і що вона здійснила усі необхідні заходи які дозволяють їй виконувати ці зобов'язання.

Рішення про розподіл СПЗ приймається на підставі ст. XVIII Статей Угоди МВФ, яка містить принципи щодо їх регулювання розподіл та анулювання. Відповідно до вказаної статті, рішення про розподіл СПЗ приймається у міру виникнення необхідності у такому розподілі, тобто якщо виникає довгострокова глобальна потреба в поповненні існуючих резервних активів у порядку, що сприяє досягненню цілей МВФ і дозволяє уникнути як економічного застою і дефляції, так і збиткової потреби і інфляції у світовій економіці. Ініціатива прийняття відповідного рішення надходить від директора-розпорядника (який повинен переконатись у тому, що відповідне рішення буде позитивно сприйняте державими-учасниками департаменту СПЗ) та Виконавчої ради у строк, передбачений п. С р. 4 ст. XVIII Статей Угоди МВФ, а втілюється в життя Радою керуючих.

У рішенні МВФ про розподіл чи анулювання СПЗ визначаються базові періоди тривалістю в п'ять років. Перший базовий період починається з дня прийняття першого рішення про розподіл СПЗ або в більш пізній час, який може бути обумовлений безпосередньо у самому рішенні. При цьому будь-який розподіл або анулювання відбувається з річною періодичністю. Крім періодичності розподілу СПЗ у рішенні також зазначаються ставки, за якими буде відбуватись такий розподіл чи анулювання. Зокрема, при розподілі СПЗ розміри ставок зазначаються у відсотковому співвідношенні до такого розміру квот держав-учасниць, який має місце на дату прийняття кожного з рішень про розподіл СПЗ. У разі ж прийняття рішення про анулювання СПЗ ставки за якими буде проводитись таке анулювання,

встановлюються у відсотковому співвідношенні до розміру чистої кумулятивної суми СПЗ, отриманої у порядку їх розподілу на дату прийняття кожного з рішень про анулювання. Важливо також зазначити, що МВФ будь-якої миті (якщо мають місце несподівані події великої значущості, відповідно до р. 3 ст. XVIII Статей Угоди МВФ) чи під час прийняття свого чергового рішення про розподіл/анулювання СПЗ на кожен з базових періодів (відповідно до п. С р. 2 ст. XVIII Статей Угоди МВФ) має право змінити свої попередні рішення про розподіл чи анулювання СПЗ, а саме затвердити відмінні від вказаних раніше базові періоди (або розпочати новий), встановити нові інтервали розподілу чи анулювання СПЗ, а також змінити способи обрахування ставок чи їх розмір.

Після того як рішення про розподіл СПЗ прийнято, розпочинається сама процедура їх розподілу, яка з технічного боку забезпечується проведенням відповідних електронних записів на рахунках держав-членів, які є учасниками департаменту СПЗ на момент здійснення такого розподілу. Якщо ж держава-член стає учасником департаменту після того, як розпочато процедуру розподілу СПЗ, вона починає опримувати останні з наступного базового періоду або з наявного, залежно від того, яке рішення буде прийнято Міжнародним валютним фондом (див. п. D р. 2 ст. XVIII Статей Угоди МВФ). Крім учасників департаменту із утримання СПЗ і проведення операцій з ними, їх можуть отримати також держателі СПЗ, якими, відповідно до розділів 2, 3, можуть бути МВФ та особи, ним призначені (держави, які не є членами МВФ, держави-члени, які не є учасниками департаменту СПЗ, установи, які виконують функції центрального банку для декількох держав-членів, та інші офіційні установи). При цьому необхідно зазначити, що умови, на яких вони мають право утримувати і проводити операції з СПЗ, визначаються Міжнародним валютним фондом і є обов'язковими для виконання.

Зрештою, говорячи про порядок розподілу СПЗ, слід зазначити, що він, відповідно до п. E р. 2 ст. XVIII Статей Угоди МВФ, не є примусовим. Це означає, що держава-член МВФ, яка є учасником департаменту СПЗ, вправі відмовитись від отримання СПЗ. У такому разі нею до першого періоду розподілу СПЗ по такому рішенню має бути надіслано до МВФ письмове повідомлення про те, що вона не бажає розподілу їй СПЗ згідно з відповідним рішенням. Також

держава вважається такою, що відмовилась від розподілу СПЗ, якщо керуючий від держави-учасника не голосував за прийняття рішення про їх розподіл. Проте слід зазначити, що п.п. III п. Е р. 2 вказаної статті все ж залишає право за державою-учасником департаменту СПЗ на їх розподіл, навіть якщо нею було надіслано відмову від такого розподілу. При цьому держава-учасник вправі відновити своє право на отримання частини СПЗ вже з наступного періоду розподілу шляхом надсилання до МВФ відповідного повідомлення.

Резюмуючи правовий режим формування золотовалютних резервів у СПЗ, можемо зазначити, що йому притаманні такі методи правового регулювання, як субординація (виявляється в організації правовідносин по формуванню резервів у СПЗ, що здійснюється за допомогою заборон, позитивних зобов'язань тощо) та координація (виявляється в самостійності держав-учасників при прийнятті рішень, у можливості вибору ними поведінки, що не суперечить Статуту МВФ, тощо).

З'ясувавши особливості правового режиму по формуванню резервів у СПЗ, логічно перейти до аналізу їх другої складової частини – правового режиму використання СПЗ, дослідження якого є необхідним, особливо з огляду на те що, на даний момент його проведено лише фрагментарно.

Правове регулювання використання СПЗ як об'єкта валютних правовідносин у переважній більшості закріплене в статтях XIX-XXV Статей Угоди МВФ та деяких додатках.

Відповідно до вказаних статей, усі операції і угоди що проводяться з СПЗ, здійснюються лише у разі потреби (р. 3 ст. XIX Статей Угоди МВФ) і з дотриманням спеціальних правил та умов їх проведення, які встановлюються Міжнародним валютним фондом (р. 2 ст. XIX Статей Угоди МВФ). При цьому слід зауважити, що такими потребами, відповідно до п. А р.3 ст. XIX МВФ, є незадовільний стан платіжного балансу та резервів держави, а також їх негативна динаміка. Окрім того, СПЗ можуть бути використані з метою простої зміни структури резервів, але лише у тому разі, якщо така зміна впливає позитивним чином на стан платіжних балансів чи резервів інших учасників (п. С. р. 3 ст. XIX Статей Угоди МВФ). Інші випадки використання СПЗ законодавством не допускаються. Більше того, МВФ вправі, відповідно до р. 2 ст. XXIII свого Статуту, застосову-

вати санкції (тимчасове зупинення операцій, блокування рахунків в СПЗ, заборону використання загальних ресурсів фонду тощо) до учасників, які використовують їх не за потребою. Аналогічні санкції фондом можуть бути застосовані й до учасників, які використовують СПЗ всупереч правилам їх використання, якими, відповідно до Статей Угоди МВФ, є такі:

- використовувати СПЗ лише за потреби і на цілі встановлені Статутом МВФ;

- використовувати СПЗ з дотриманням вимог і заборон, що встановлені МВФ;

- використовувати СПЗ лише з дотриманням тісної співпраці з МВФ та іншими учасниками в цілях сприяння ефективній роботі департаменту СПЗ і досягнення загальних цілей МВФ;

- використовувати СПЗ лише таким чином і в тих операціях, які прямо передбачені статутом МВФ або не суперечать йому.

До речі, стосовного останнього хотілося б зауважити, що СПЗ можуть бути використані в таких операціях, як:

- конверсійні;
- купівлі-продажу;
- розрахункові;
- в інших видах.

Кожна з вказаних операцій проводиться відповідно до вимог МВФ та за участю останнього, як правило, у ролі регулятора. Зупинимось на короткій характеристиці операцій.

Почнемо з конверсійних операцій. Слід зауважити, що їх регулювання міститься, в основному, у р. 6 ст. V Статей Угоди МВФ, відповідно до якої МВФ може приймати СПЗ, що пропонуються державами-учасниками, в обмін на еквівалентну суму у валютах інших держав. Крім того, МВФ також може надати на прохання держави-учасника СПЗ в обмін на еквівалентну суму у валюті інших держав-членів. При цьому слід зазначити, що в результаті вказаних операцій авуари МВФ у валюті держави-члена не збільшуються вище рівня, при якому на них нараховуються збори. Необхідно наголосити також, що, крім слідкування за лімітами відповідних валют у власних авуарах, при проведенні конверсійних операцій МВФ повинен здійснювати переговори з державами-членами, валюта яких використовується при проведенні даних операцій з метою уникнення непорозумінь.

Переходячи до операцій з купівлі-продажу, важливо зауважити, що даний вид активних операцій є найбільш розповсюдженим серед учасників МВФ та їх держателів, і включає як операції щодо купівлі валюти/СПЗ, так і операції щодо продажу валюти/СПЗ. Тому, з огляду на це, приділимо їм особливу увагу.

Процедура здійснення операцій купівлі-продажу вільноконвертованої валюти за СПЗ виглядає, як правило, наступним чином. Держава, яка відчуває складнощі у зв'язку з від'ємним сальдо платіжного балансу або потребу в поповненні своїх золотовалютних резервів, має право звернутись до МВФ з проханням про купівлю необхідної валюти за наявності в її резервах СПЗ. Міжнародний валютний фонд приймає відповідну заявку і, якщо вона відповідає дійсності, розпочинає процедуру призначення держави-учасника, яка буде виступати в ролі продавця. При цьому призначення здійснюється з дотриманням загальних принципів та правил, які вправі приймати і час від часу переглядати Міжнародний валютний фонд (р. 5 ст. XIX Статей Угоди МВФ). Серед таких принципів можна зазначити такі:

- учасник підлягає призначенню, якщо стан його платіжного балансу і валових резервів є достатньо стійким, проте це не виключає можливості призначення в ролі учасника тієї держави, яка має стійкий стан резервів та платіжний баланс з поміркованим дефіцитом;

- МВФ має право призначити одного чи декількох учасників в залежності від того, наскільки великою є сума, що планується до придбання державою, яка звернулася до нього з відповідною заявкою. При цьому призначення учасників здійснюється на такі суми, які об'єднуються відповідно до формули, зазначеної в додатку F Статей Угоди МВФ;

- під час призначення учасників МВФ надає перевагу тим з них, які найбільше відчувають потребу в придбанні СПЗ;

- призначення учасників здійснюється таким чином, щоб сприяти з часом збалансованому розподілу між ними авуарів в СПЗ.

Після того як учасника призначено, він входить у відносини з державою-покупцем і надає їй за вимогою вільноконвертовану валюту в обмін на еквівалент у СПЗ. До того ж, як правило, обсяг валюти, який передається державою-продавцем, не повинен перевищувати чисту кумулятивну суму СПЗ, отриману в порядку розподі-

лу, або іншу, більш високу суму, на предмет якої було досягнута домовленість (р. 4 ст. XIX Статей Угоди МВФ).

Таким чином, у результаті проведення операції з купівлі-продажу вільноконвертованої валюти за СПЗ країна-продавець збільшує свої авуари у СПЗ, а країна-покупець зменшує їх. Дані операції відбуваються за курсом, встановленим відповідно до р. 7 ст. XIX Статей Угоди МВФ, за якими обмінний курс встановлюється таким чином, щоб учасники, які використовують СПЗ, отримували одну і ту ж суму у вартісному виразі, незалежно від того, які надаються валюти і які саме учасники надають їх. Порядок обрахунку курсів встановлюється відповідними інструкціями МВФ, який вправі час від часу переглядати їх. Окрім того, у виключних випадках і за наявності дозволу МВФ учасникам операцій з купівлі/продажу СПЗ може бути дозволено проводити їх за курсом, встановленим між ними у договірному порядку.

Резюмуючи вищенаведену процедуру купівлі-продажу вільноконвертованої валюти за СПЗ, можемо зазначити, що країна-покупець такої валюти одночасно є продавцем СПЗ, а країна-продавець – їх покупцем.

Продовжуючи далі розгляд операцій з купівлі/продажу СПЗ, слід зазначити, що вони можуть мати місце не лише за необхідності в придбанні вільноконвертованої валюти, але й при вирівнюванні оптимальної структури авуарів держав у МВФ. Зокрема, відповідно до р. 6 ст. XIX Статей Угоди МВФ, учасники, які використовують свої СПЗ, зобов'язані відновлювати свої авуари в них відповідно до правил, встановлених МВФ. Дані правила, що містяться в додатку G до Статей Угоди МВФ, можна викласти наступним чином: учасник повинен використовувати і відновлювати свої авуари в СПЗ таким чином, щоб через п'ять років після першого розподілу і після цього, в кінці кожного календарного кварталу, середнє значення його загальних денних авуарів в СПЗ за останній п'ятирічний період складало не менше тридцяти відсотків від середнього значення його чистих кумулятивних сум СПЗ, отриманих ним у порядку розподілу протягом того ж періоду.

З метою виконання вище вказаного, через два роки після першого розподілу і після цього в кінці кожного календарного місяця МВФ здійснює для кожного учасника розрахунок, який дозволяє

виявити наявну потребу і розміри СПЗ, які необхідно придбати учаснику в період з дати такого розрахунку і до кінця кожного п'ятирічного періоду для виконання вимоги щодо вирівнювання оптимальної структури авуарів в СПЗ. При цьому процедура викупу СПЗ є аналогічною до вже вказаної нами процедури купівлі-продажу вільноконвертованої валюти за СПЗ.

Розпочинаючи розгляд розрахункових операцій, слід зазначити, що даний вид операцій, на наш погляд, має, так би мовити, технічний характер. Але це не означає, що вони є несуттєвими, оскільки за їх допомогою забезпечується діяльність і чітке функціонування МВФ.

Зокрема, відповідно до Статей Угоди МВФ, до розрахункових слід віднести операції із:

- сплати квоти державою-членом, у тому числі і у випадку збільшення її розміру (відповідно до ст. III Статей Угоди МВФ);
- сплати зборів (р. 2 ст. XX Статей Угоди МВФ);
- сплати компенсуючих зборів (р. 5 ст. XX Статей Угоди МВФ);
- сплати відсотків (р. 1 ст. XX Статей Угоди МВФ);
- погашення кредитів МВФ чи виконання інших зобов'язань перед фондом.

При цьому важливо зауважити, що всі зазначені операції є такими, які проводяться виключно в СПЗ, окрім першої і останньої, для яких передбачений альтернативний варіант заміни СПЗ на вільноконвертовану валюту. Так, наприклад, як нам уже відомо, одна чверть квоти держави-члена сплачується у СПЗ чи вільноконвертованій валюті, окрім того, зобов'язання держави-члена, яка, наприклад, виходить з МВФ, здійснюються в СПЗ, вільноконвертованій валюті чи (з дозволу МВФ) у будь-якій іншій валюті.

Що ж до розрахункових операцій, які відбуваються виключно в СПЗ, то вони мають місце при сплаті відсотків і зборів, що встановлюються департаментом СПЗ. Зокрема, відсотки виплачуються МВФ кожному держателю СПЗ на суму його авуарів в СПЗ відповідно до єдиної ставки для всіх держателів, незалежно від того, чи надходять збори, достатні для покриття таких відсотків. Що ж до зборів, то їх сплачують МВФ кожен з учасників по єдиній для всіх ставці з чистої кумулятивної суми СПЗ, отриманих у порядку їх розподілу з будь-якого свого від'ємного сальдо і з несплачених зборів. До того ж слід зауважити, що розміри відсоткової ставки дорівнюють ставці

зборів і визначаються переважною більшістю голосів у розмірі не менше як 70% від загальної кількості голосів учасників Міжнародного валютного фонду.

Завершуючи розгляд правового режиму використання СПЗ, хотілося б зазначити деякі його особливості, що пов'язані з виходом держави-учасника з департаменту СПЗ (нагадаємо, що правовий режим використання СПЗ при виході з департаменту та при виході з МВФ, а також у разі їх ліквідації, є по суті, ідентичним; тому з метою лаконічності викладу матеріалу розкриємо його на прикладі виходу держави-учасника з департаменту СПЗ).

Так, відповідно до Статей Угоди МВФ, будь-хто з учасників фонду має право припинити свою участь у департаменті СПЗ (чи у МВФ) шляхом подання до МВФ відповідної письмової заяви з вказівкою про своє бажання. При цьому моментом припинення участі у департаменті буде вважатись день надходження такої заяви. З цього дня, як правило, припиняються усі операції і розрахунки в СПЗ, якщо інше не передбачено домовленістю між МВФ та учасником, який виходить з департаменту СПЗ.

Протягом виходу з департаменту СПЗ учасник зобов'язується сплатити усі нараховані (до дати виходу) збори (і здійснити це в СПЗ), а МВФ – усі нараховані (до тієї ж дати) відсотки і компенсуючі збори (і здійснити це у валюті, що надходить від учасника, або валюті інших учасників, яких вправі призначити фонд і долучити до процесу розрахунку). Окрім того, МВФ зобов'язаний викупити усі СПЗ, які є в учасника, а останній – здійснити виплату МВФ суми, що дорівнює чистій кумулятивній сумі СПЗ, отриманих ним у порядку розподілу, а також усі інші суми, які значаться за ним як за учасником департаменту СПЗ. Вказані зобов'язання можуть бути зараховані шляхом взаємозаліку відповідних зобов'язань. При цьому розрахунок між МВФ і учасником здійснюється з розумною швидкістю, під час його здійснення відбувається анулювання викуплених СПЗ. Якщо ж швидкий розрахунок не є можливим, процес розрахунку між учасником і МВФ здійснюється відповідно до Додатку Н Статей Угод Міжнародного валютного фонду.

Резюмуючи правовий режим використання резервної частини в СПЗ, слід зауважити, що, по-перше, йому притаманний субординаційні методи правового регулювання, що виявляються не лише у

владній позиції МВФ (який уповноважений визначати порядок, умови і напрямки здійснення використання СПЗ), але й у відсутності можливості для його учасників діяти на власний розсуд чи за власним бажанням.

По-друге, правовий режим СПЗ є неоднорідним за своїм змістом. Це обумовлюється тим, що, з огляду на його правове регулювання, йому притаманні ознаки декількох режимів, серед яких є загальнодозвільний, дозвільний та правовий режим, заснований на позитивних зобов'язаннях.

При цьому, ознаки загальнодозвільності виявляються, наприклад, у можливості визначати характер поведінки (держава сама вправі вирішувати, хоче вона вступити/вийти до департаменту СПЗ чи ні, а також вирішувати, брати участь у розподілі СПЗ чи ні), а також у рівності всіх учасників МВФ (мова іде про те, що, будучи учасникам департаменту СПЗ, кожна з держав має право на отримання СПЗ, на проведення операцій з ними за правилами і умовам, що є обов'язковими для всіх, на отримання відсотків, сплату зборів і таке інше).

З іншого ж боку, при аналізі умов і цілей використання резервів у СПЗ, можна помітити ознаки подібності з дозвільним режимом. Особливо помітним це при дослідженні владно-підпорядкованих відносин, які виникають між державою-учасником та МВФ.

І, нарешті, ознаки режиму позитивних зобов'язань виявляються в тому, що для того, щоб набути прав на використання СПЗ, держава-член зобов'язана вступити до департаменту СПЗ чи, принаймні, отримати статус їх держателя.

Резюмуючи вказані ознаки і враховуючи їх значущість, правовий режим СПЗ можна охарактеризувати як спеціальний режим дозвільного типу, що пояснюється максимальною імперативністю правовідносин, які складаються з приводу формування і використання СПЗ, і мінімальною диспозитивністю у поведінці суб'єктів, які вступають у такого роду відносини.

Враховуючи вище викладене, можна зробити наступні висновки.

Спеціальні права запозичення, як міжнародні резервні кошти, були введені другою поправкою до Статей Угоди МВФ 28 липня 1969 р. На початковому етапі свого існування СПЗ використовувалися як умовна розрахункова одиниця і сприймалися як прості кредитні кошти,

обіг яких був значно обмежений порівняно з вільноконвертованою валютою.

Основними ознаками спеціальних прав запозичень можна вважати такі:

- є складовою міжнародного резервного активу і створюються задля доповненні існуючих міжнародних резервів;

- мають кредитну природу;

- існують лише у безготівковій формі;

- можуть бути використані лише як міжнародні платіжні засоби;

- їх емітентом є Міжнародний Валютний Фонд;

- розподіляються емітентом між країнами-членами МВФ пропорційно до їх квот;

- становлять собою «кошик» із чотирьох валют, склад яких переглядається кожні п'ять років.

Правовий режим СПЗ складається з правового режиму їх формування та правового режиму їх використання. Правовому режиму формування золотовалютних резервів у СПЗ притаманні такі методи правового регулювання, як субординація (виявляється в організації правовідносин щодо формування резервів у СПЗ, що здійснюється за допомогою заборон, позитивних зобов'язань тощо) та координація (виявляється в самостійності держав-учасниць при прийнятті рішень, у можливості вибору ними поведінки, що не суперечить Статтям Угоди МВФ, тощо), а правовому режиму використання – субординаційний метод правового регулювання, який виявляється не лише у владній позиції МВФ (що вповноважений визначати порядок, умови і напрямки здійснення використання СПЗ), але й у відсутності можливості для його учасників діяти на власний розсуд чи за власним бажанням.

Правовий режим монетарного золота як об'єкта валютних правовідносин

Золото у його фізичному вираженні створює собою метал, який все цивілізоване людство вважає дорогоцінним. Таке ставлення до нього пояснюється його фізичними властивостями. З погляду хімії золото є досить простим за своїм складом. Його хімічний символ (Au) і назва походять від латинського слова *auroga*, що означає «ранкова зоря», але незважаючи на таку багатообіцяючу назву, золото хімічно інертне. Саме цим пояснюється його вічний блиск. Цей блиск

заворожував практично всіх представників людства, які мали можливість з ним стикатись.

Золото має досить високу вагу (внаслідок високої щільності) – кубічний фут золота важить півтони. Золото – дуже м’яке і пластична речовина. Товщину позолоти на венеціанському склі доводять до однієї п’ятимільйонної дюйма. Унцію золота можна витягти в дріт довжиною 50 миль чи розкатати в лист площиною 100 квадратних футів.

На відміну від інших хімічних елементів, які зустрічаються на Землі, майже все коли-небудь видобуте золото дотепер оточує людство: більша його частина знаходиться в музеях, покриваючи статуї богів та їх трони, частина представлена в нумізмічних колекціях, знаходиться в сховищах у зливках; крім того, багато золота носять на пальцях, у вухах, у роті. Протягом розвитку людської цивілізації золото виконувало різні ролі, головною з яких була роль загального еквівалента.

На сучасному етапі розвитку людської цивілізації роль золота можна описати таким чином. Золото було і залишається надійним резервним активом, роль якого час від часу змінювалась залежно від того, яка зі світових валютних систем мала місце. Так, наприклад, до запровадження Ямайської валютної системи золото використовувалось як базовий елемент міжнародних резервів, виконувало роль абсолютного та універсального платіжного засобу, застосовувалось для підсумкових макроекономічних розрахунків за міжнародними платіжними балансами, вільно приймалось до обміну на долари США за фіксованою ціною.¹ Зі зміною Бреттон-Вудської валютної системи Ямайською, роль золота як міжнародного резервного активу, планувалось докорінно змінити, і цьому мала сприяти демонетизація, а також заборона використовувати його в ролі платіжного і резервного засобу (тут мається на увазі те, що з відміною офіційної ціни на золото центральним банкам було заборонено збільшувати золоті запаси понад їх рівень за станом на 31 серпня 1975 р. впродовж двох років). Та, незважаючи на кардинальні зміни Ямайської валютної системи і наміри перетворити золото виключно на товар (позбавивши його функцій, що притаманні платіжним засобам), во-

¹ Бездітко Ю. М., Мануйленко О. О., Стасюк Г. А. Валютне регулювання : навчальний посібник. – Херсон : ОЛД-плюс, 2004. – С. 133.

но й досі залишається важливим компонентом офіційних золотовалютних резервів практично всіх центральних банків.

На нашу думку, це пов'язано з самою природою золота як дорогоцінного металу, а також із його великою значущістю для багатьох галузей промисловості й виробництва, що, у свою чергу, обумовлює його постійний попит і пропозицію, впливаючи тим самим і на його високу ліквідність. Окрім того, золото виконувало і продовжує виконувати роль страхового фонду для отримання, у разі необхідності, міжнародних платіжних засобів у формі вільно конвертованих валют. Все це, а також мінливість курсів валют, дає змогу стверджувати, що золото є не просто частиною золотовалютних резервів, яка впливає на загальний рівень їх диверсифікованості, але й однією з невід'ємних його складових. Все зазначене цілком справедливо дає нам підстави стверджувати, що золото є одним із об'єктів валютних правовідносин, у тому числі і в Україні.

Головні фактори, що визначають роль золота як об'єкта валютних правовідносин, а також складової офіційних золотовалютних резервів, можна описати наступним чином:¹

- золото є позанаціональним активом, що не залежить від валютної політики інших держав, заходів їх валютного контролю, а також обмежень політичного характеру, які можуть мати своїм наслідком заморожування виражених в іноземній валюті активів держави в інших держав;

- золото є важливим засобом диверсифікації офіційних золотовалютних резервів центральних банків, а відтак, дає змогу знизити ризики при інвестуванні коштів у різні види валютних цінностей;

- золото не обтяжене жодними міжнародними кредитними зобов'язаннями, що вигідно відрізняє його від інших складових резервів (вкладень у цінні папери, готівку, а також депозити в іноземній валюті), які виражають певні зобов'язання їх емітентів – урядів іноземних держав;

- золото є важливим страховим резервом, слугуючи джерелом ліквідних ресурсів на випадок надзвичайних подій і непередбачуваних обставин (стихійних лих, катастроф, війн, міжнародних валютно-фінансових криз тощо);

¹ Дзюблук О.В. Валютна політика : підручник. – К. : Знання, 2007. – С. 354.

- золото є важливим елементом забезпечення національної грошової одиниці у складі активів центрального банку з огляду на нестабільну вартість активів в іноземній валюті, що зумовлено динамікою внутрішніх інфляційних процесів у країнах-емітентах цієї валюти.

Розглядаючи золото як об'єкт валютних правовідносин також варто звернути увагу на те, що, окрім зазначених вище факторів, золото є товаром. Це дає можливість зробити цілком логічні висновки про те, що золото є об'єктом не тільки валютних правовідносин, а й інших відносин.

Аналіз чинного законодавства України дає можливість сказати, що золото відноситься ним до такої категорії, як дорогоцінні метали. Відповідно до Закону України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів та контроль за операціями з ними», прийнятого 18 листопада 1997 року, дорогоцінні метали це золото, срібло, платина і метали платинової групи (паладій, іридій, родій, осмій, рутеній) у будь-якому вигляді та стані (сировина, сплави, напівфабрикати, промислові продукти, хімічні сполуки, вироби, відходи, брухт тощо). Таким чином, у загальногосподарському значенні, дорогоцінні метали перебувають в обігу в народному господарстві у будь-якому вигляді.¹

Із усього наведено випливають два закономірних питання: 1) чи все золото може бути об'єктом валютних правовідносин? 2) якщо ні, то яке ж золото є об'єктом саме валютних правовідносин і, відповідно, валютною цінністю?

Відповідаючи на перше питання, ми цілком логічно можемо сказати, що не все золото, точніше, не в будь-якому вигляді, може бути об'єктом валютних правовідносин. Це можна пояснити тим, що золото як метал може перебувати в різних формах та мати різну якість. Процес доведення золота до потрібної якості, а саме видобуток, виплавка, афінація, є тими необхідними етапами його обробки, які своїм результатом мають золото як валютну цінність.

Всі відносини, які пов'язані з приведенням золота до належної якості та форми, є господарськими, а отже, золото, яке проходить вказані етапи формування, є об'єктом господарських відносин.

¹ Дяба М., Бахтарі Е. Банківські метали: класифікація, функції, операційний інструментарій // Вісник НБУ. – 2011. – № 1. – С. 35.

Золото, яке доведене до відповідних стандартів в результаті проходження процедури афінації та сертифікації, отримує статус монетарного і лише після цього може вважатись об'єктом валютних правовідносин.

Відповідаючи на друге питання, варто акцентувати увагу на тому, що не будь-яке золото, точніше золото не в будь-якому вигляді, є об'єктом валютних правовідносин, а лише те, яке доведене до відповідних, міжнародно визнаних стандартів.

Аналіз чинного законодавства України також підтверджує таку позицію. Так, відповідно до ст. 47 Закону України «Про Національний банк України», до складу золотовалютних резервів України входить не будь-яке, а лише монетарне золото, хоча при цьому законодавством не вказується, що саме необхідно розуміти під цим терміном.

Враховуючи те, що для нашого дослідження досить важливо з'ясувати суть терміна «монетарне золото» спробуємо це зробити на підставі аналізу близьких за замістом, законодавчо закріплених понять: банківські метали, дорогоцінні метали, монетарні метали, золотий запас.

Зокрема, банківські метали, Декретом Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю», визначаються як метали (золото, срібло, платина, метали платинової групи), доведені (афіновані) до найвищих проб відповідно до світових стандартів, у зливках і порошках, що мають сертифікат якості, а також монети, вироблені з дорогоцінних металів.

Під монетарними металами в підзаконних нормативно-правових актах Національного банку України розуміють зливки (порошки) дорогоцінних металів, які відповідають державним та світовим стандартам якості.

Відповідно до Закону України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними», дорогоцінні метали – це золото, срібло, платина і метали платинової групи (паладій, іридій, родій, осмій, рутеній) у будь-якому вигляді та стані (сировина, сплави, напівфабрикати, промислові продукти, хімічні сполуки, вироби, відходи, брухт тощо).

Золотий запас України, відповідно до Закону України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорого-

цінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними», це частина державних золотовалютних резервів України, що складається з афінованого золота в зливках.

Системний аналіз зазначених вище термінів дає можливість говорити про те, що під монетарним золотом слід розуміти золото у зливках, яке доведене до відповідного світового стандарту і є частиною золотовалютних резервів України.

Враховуючи зазначене можна виділити основні ознаки золота як об'єкта валютних відносин:

- є дорогоцінним металом;
- є валютною цінністю;
- є банківським металом;
- є міжнародним резервним активом;
- притаманна зливкова форма;
- притаманний спеціальний правовий режим.

При цьому, перша ознака монетарного золота вказує на його ціннісні і якісні характеристики, які пояснюються його рідкістю, складністю видобутку, широкою затребуваністю у різних галузях виробництва та таке інше. На наш погляд, саме ця ознака закріплює за золотом статус високоліквідного активу, на який завжди є попит і пропозиція.

Друга ознака притаманна монетарному золоту на підставі валютного законодавства України, відповідно до якого банківські метали, у тому числі й золото, віднесені до валютних цінностей. Це, безперечно, впливає на особливості правового регулювання операцій з монетарними металами, а також на їх митний режим, визначає особливості правовідносин що складаються в цій сфері, та інше.

Третя ознака монетарного золота закріплює за ним статус банківського активу, тобто тих матеріальних цінностей, з якими вповноважені працювати банківські установи. При цьому слід зауважити, що право на проведення операцій з банківськими металами надається банкам лише у разі отримання ними ліцензій Національного банку України.

Четверта ознака монетарного золота полягає в тому, що воно використовується як засіб накопичення золотого запасу і золотовалютних резервів відповідно. При цьому золото має бути афінованим, тобто доведеним до найвищої проби (не нижче 995). В державі також повинні бути забезпечені відповідні умови зберігання і викорис-

тання монетарного золота, відповідно до яких його можна буде продати за іноземну валюту в будь-який момент часу і будь-де.

П'ята ознака монетарного золота вказує на те, що золотий запас держави формується не просто в золоті, а в золотих зливках, якість яких повинна відповідати міжнародним вимогам та законодавчим стандартам. Так, наприклад, «Положенням про здійснення уповноваженими банками операцій з банківськими металами» визначено, що стандартними зливками є зливки банківських металів, які відповідають стандартам якості, прийнятим Лондонською асоціацією ринку дорогоцінних металів та учасниками Лондонського ринку платини та паладію, або технічним стандартам ГОСТ 28058-89, ГОСТ 28595-90, ГОСТ 12341-81, ГОСТ 2340-81, прийнятим Міждержавною радою зі стандартизації, метрології і сертифікації. Окрім стандартних, тим же Положенням, визначаються мірні зливки, тобто такі зливки банківських металів, маса яких дорівнює 1 кг і менше, а проба становить не менше 999,9 для золота, 999 – для срібла, 999,5 – для платини і паладію. І ті, і інші зливки Національного банку України можна накопичувати як актив золотого запасу України шляхом їх купівлі/продажу на внутрішньому і зовнішньому ринках дорогоцінних металів. При цьому слід зауважити, що можливість і швидкість операцій з монетарним золотом прямо залежить від його якості і форми, а це, у свою чергу, дає можливість підтвердити особливу важливість його зливкової ознаки.

Остання з указаних ознак закріплює за монетарним золотом специфічний правовий режим, який можна охарактеризувати наступним чином.

По-перше, правовий режим монетарного золота є правовою формою, що характеризує процес правового регулювання правовідносин у сфері валютного регулювання з приводу формування і використання золотого запасу України і є комплексом правових засобів, якими забезпечується порядок динаміки правовідносин у часі й просторі та визначаються напрямки цього регулювання.

При цьому вказані правовідносини виникають між такими суб'єктами, як: Національний банк України, центральні банки інших країн, вітчизняні й іноземні комерційні банки, фізичні та юридичні особи, МВФ та інші. Вказані суб'єкти вступають у правовідносини купівлі-продажу, зберігання, управління золотими запасами України, а також у правовідносини, що тісно пов'язані з ними.

Аналіз чинного законодавства України, яке врегульовує відносини, об'єктом яких є золото,¹ дає можливість говорити про те, що золота складова офіційних резервів України формується у вигляді золотого запасу України, який, відповідно до Закону України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними», є складовою золотовалютних резервів, утвореною за рахунок афінованого золота в зливках.

Відповідно до ст. 8 вказаного Закону, золотий запас України створюється Національним банком України і є державною власністю. Його управління здійснюється Національним банком України, а зберігання – одним із його структурних підрозділів – Державною скарбницею Національного банку України, яка відповідно до нормативно-правових актів Національного банку України має право здійснювати:

- накопичення, облік і зберігання резервних запасів цінних металів з метою забезпечення нагромадження золотовалютних резервів України і забезпечення державної таємниці про їхні запаси;

- купівлю-продаж (монетарних) коштовних металів як на території України, так і за її межами за рішенням Національного банку України;

- операції (за рішенням Правління Національного банку України) щодо розміщення цінних металів на рахунки і вклади в іноземних банках та проведення інших операцій з цінними металами відповідно до міжнародної банківської практики;

¹ Статті Угод Міжнародного валютного фонду від 22.07.1944 р. з подальшими поправками (Статут МВФ); Закону України «Про вступ України до Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку, Міжнародної фінансової корпорації, Міжнародної асоціації розвитку та Багатостороннього агентства по гарантіях інвестицій» від 03.06.1992 р. № 2402-ХІІ; Закону України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними» від 18.11.1997 р. № 637/97-ВР; Закону України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 р. № 2121-ІІІ; Закон України «Про Національний банк України» від 20.05.1999 р. № 679-ХІV; Декрет Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» 19.02.1993 р. № 15-93; Постанова Правління Національного банку України «Про затвердження Положення про здійснення уповноваженими банками операцій з банківськими металами та внесення змін до деяких нормативно-правових актів Національного банку України» від 29.08.2003 р. № 749/8070; Положення «Про Державну скарбницю України» від 20.08.1994 р. та інші.

- підготовку пропозицій Національному банку України про надання комерційним банкам ліцензій на здійснення операцій з коштовними металами та каменями;
- розрахунки з підприємствами, установами, організаціями за придбані або реалізовані цінні метали, у межах виділених Національним банком України коштів;
- передачу заводам для афінажу і переробку брухту цінних металів і забезпечення повернення до Державної скарбниці зливків цих металів після афінажу;
- розробку проектів закупівельних та відпускних цін на цінні метали.

Вказані функції Державна скарбниця реалізує за допомогою уповноважених банків, які відповідно до закону можуть наділятися правом із проведення операцій з монетарними металами на внутрішньому і зовнішньому ринку нашої держави.

Окрім того, слід зазначити, що зберігання золотого запасу може проводитись також банками, в яких фактично розміщені такі запаси. У цьому випадку між Національним банком і зберігачем укладається договір зберігання, в якому однією з основних умов є недопущення обтяження золотого запасу, що знаходиться на зберіганні, забезпечення його повної схоронності тощо.

Правовий режим монетарного золота складається із правового режиму формування і правового режиму використання. При цьому правовий режим формування включає в себе правове регулювання правовідносин, які складаються з приводу виробництва монетарного золота, утворення/поповнення золотого резерву держави і його зберігання.

Виробництво монетарного золота передбачає видобуток, переробку і афінаж цього металу, що здійснюється уповноваженими суб'єктами господарювання, яких на даний момент є не так багато на території України. Всі вони здійснюють свою діяльність відповідно до законодавства України і міжнародних стандартів, якими передбачено:

- обов'язкове отримання ліцензії на проведення такого роду діяльності;
- беззаперечне виконання вимог законодавства щодо порядку проведення відповідних робіт.

Утворення/поповнення золотого запасу держави здійснюється такими способами:

- купівлею лому, золотих монет і золота в іншому вигляді, з метою їх подальшого афінажу і переплавлення в зливки стандартної якості;

- купівлею монетарного золота;

- отриманням доходів від операцій з монетарним золотом.

Перший спосіб утворення/поповнення золотого запасу держави здійснюється шляхом купівлі лому, золотих монет і золота в іншому вигляді, що проводиться за ціною, яку визначає та оголошує Національний банк України кожного дня у гривневому еквіваленті. При цьому оголошення ціни Національним банком України можна розглядати як пропозицію укладення відносин купівлі-продажу металу. Іншими словами, особи, які зацікавлені в продажу золота, мають право звернутись до Національного банку України чи іншого уповноваженого ним банку, надавши всі відповідні документи, і продати наявне в них золото. При цьому дана операція проводиться через касу банку, біля якої в доступному для огляду клієнтами місці розміщується така інформація:

- копія наказу (розпорядження) банку про встановлення курсів купівлі та/або продажу банківських металів;

- перелік операцій з банківськими металами, які здійснює каса;

- витяг з наказу про встановлення тарифів комісійної винагороди за здійснені касою операції з банківськими металами, засвідчений підписом керівника банку та відбитком печатки банку.

Ознайомившись з витягом відповідних документів, особа має право здійснити продаж золота, надавши, відповідно до п. 2 розділу 6 «Положення про здійснення уповноваженими банками операцій з банківськими металами», заповнену квитанцію за формою № 377-К. Після того як банком будуть проведені зважування та оцінка пропонованого золота, воно приймається до оплати, що здійснюється у гривнях відповідно до вимог чинного банківського законодавства.

Скуплене золото, отримане Національним банком України у разі проведення ним і уповноваженими банками (які отримують від Національного банку України комісійну винагороду за проведені операції) вище вказаних операцій, направляється на афінаж, угоди по

якому укладаються Державною скарбницею, а оплачуються Національним банком України. По закінченні афінажу отримане монетарне золото повертається у зливковому вигляді до Державної скарбниці Національного баку України.

Другий спосіб утворення/поповнення золотого запасу держави здійснюється шляхом купівлі монетарного золота, яка проводиться Національним банком України та уповноваженими на це банками. До речі, як свідчить аналіз практики, цей спосіб утворення/поповнення золотого запасу застосовується значно рідше, ніж купівля золота, що не визнається монетарним, і це, на нашу думку, пов'язано з більш високою ринковою ціною на нього, а також з додатковими затратами по виходу на міжнародні ринки дорогоцінних металів. Однак, незважаючи на вище вказане, операції такого роду все ж проводяться, і їх здійснення, залежно від того, передбачається вихід на міжнародні ринки дорогоцінних металів чи ні, проводиться за вимогами національного чи міжнародного законодавства. Так, наприклад, при виході на Лондонський, Гонконгський чи Нью-Йоркський ринки Національний банк України вимушений грати за правилами, встановленими на них, а при проведенні купівлі монетарного золота в Україні він дотримується вимог національного законодавства.

Операції з купівлі монетарного золота здійснюються Національним банком України та уповноваженими банками з фактичною поставкою його до Державної Скарбниці чи без такої поставки. При цьому право на укладення операцій з фактичною поставкою мають лише Національний банк та ті банки, які виступають від його імені і отримали відповідну ліцензію та письмовий дозвіл на їх здійснення. Окрім того, слід зазначити, що ввезення монетарного золота в результаті таких операцій здійснюється відповідно до порядку, встановленого законодавством України.

Розрахунки за операціями з купівлі монетарного золота проводяться за ринковими цінами як у національній грошовій одиниці (у разі коли купівля здійснюється на внутрішньому валютному ринку України), так і в іноземній валюті (коли купівля монетарного золота проводиться на світових ринках золота).

Третій спосіб утворення/поповнення золотого запасу держави здійснюється шляхом отримання доходів від операцій з монетарним золотом. Цей спосіб поповнення золотого запасу допускається за-

гальнии правилами управління золотовалютними резервами (підтримка їх ліквідності, схоронності та прибутковості)¹ і стає можливим з огляду на те, що монетарне золото на цей час можна не лише купувати і продавати, але й розміщувати в інших банках на строкових депозитах. При цьому, дані операції можуть проводити як Національний банк України, так і уповноважені банки з іншими банками, рейтинг надійності яких відповідає вимогам п. 8 ст. 42 Закону України «Про Національний банк України» і за класифікацією міжнародних рейтингових агентств має категорію не нижче «А». До речі, застереження щодо надійності контрагентів, з якими вповноважені працювати Національний банк України і уповноважені банки, вважаємо цілком слушним, адже розміщення монетарного золота має відбуватися без втрати його високоліквідних показників, що прямо пов'язано із стабільністю того банку, куди дані активи розміщуються.

Підсумовуючи розгляд правового режиму формування золотого запасу, слід зазначити, що Національний банк України щорічно інформує Президента України та Верховну Раду України про стан накопичення золотого запасу.

З'ясувавши особливості правового режиму із формування золоті частини офіційних резервів України, логічно розглянути правовий режим її використання, який законодавцем майже не розкривається. Аналіз чинного законодавства України дає можливість говорити про те, що чинні нормативні акти не містять прямих посилань, на які цілі і як саме може бути використаний золотий запас України, але при цьому воно й не обмежує можливостей такого використання. Тому, з огляду на вище вказане, спробуємо розкрити зміст правового режиму золотого запасу, принаймні, за тими нормами права, які є доступними для нашого аналізу, і беручи до уваги світову практику, яка склалась на даний час.

За світовою практикою, золотий запас являє собою недоторканий резерв, використання якого здійснюється державою в особливих випадках. Так, наприклад, з метою зміни структури офіційних резервів (як це було здійснено центральним банком Англії в 1999 р.²

¹ Фаненко М. А. Перспективи золота как инструмента международной валютной ликвидности // Банковские услуги. – 2004. – № 12. – С. 4.

² Басов А. И. Роль золота и других драгоценных металлов в составе золотовалютных резервов // Финансы и кредит. – 2003. – № 3. – С. 19-20.

або іншими європейськими центральними банками у 2007 р., що спокусились високими цінами на золото і слабкими позиціями американського долара)¹ або проведення підтримки стабільності валютних курсів чи покриття від'ємного сальдо платіжного балансу, у формі таких операцій, як:

- свопові угоди, за якими центральні банки здійснюють продаж монетарного золота в обмін на іноземну валюту з одночасним укладенням зворотної угоди, що передбачає викуп золота через певний строк в обмін на іноземну валюту;²

- кредитних угод, за якими золотий запас чи його частина приймаються як забезпечення;

- угод продажу монетарного золота. При цьому до розрахунку за проданий монетарний актив приймається не будь-яка валюта, а лише вільноконвертована.

На думку М. Фаненко, причинами проведення таких операцій можуть також бути:³

- втрата золотом монетарних якостей на певному етапі економічного розвитку;

- наявна економічна стагнація в країнах Європейського Союзу;

- висока ринкова ціна на монетарне золото та інше.

Так чи інакше, але у будь-якому випадку використання золотого запасу держави не проводиться безпричинно. Окрім того, воно може відбуватись лише з дозволу органу, який є його головним розпорядником. Ось, наприклад, повертаючись до розгляду золотовалютних резервів України, можемо зазначити, що їх використання є можливим лише з дозволу голови Правління Національного банку України або його заступника.

Використання золотого резерву проводиться відповідно до вимог міжнародного і національного законодавства. При цьому вимогами останнього є:

- наявність ліцензії та окремого письмового дозволу на здійснення операцій з банківськими металами;

¹ Диба М. І., Бахтарі Е. Еволюція золота: історія і сучасність // Вісник Національного банку України. – 2008. – № 10. – С. 24.

² Дзюблук О. В. Валютна політика : підручник. – К. : Знання, 2007. – С. 351.

³ Фаненко М. А. Перспективи золота как инструмента международной валютной ликвидности // Банковские услуги. – 2004. – № 12. – С. 5.

- проведення вказаних операцій лише у разі, якщо на це є уповноваження Національного банку України і в межах, що ним визначені;

- виконання операцій з продажу монетарного золота на внутрішньому і зовнішньому ринках лише за іноземну вільноконвертовану валюту першої групи Класифікатора валют та банківських металів, затвердженого Постановою Правління Національного банку України № 34 від 04.02.1998 р.

Підсумовуючи розгляд правового режиму використання золотого запасу, слід зазначити, що Національний банк України щорічно інформує Президента України та Верховну Раду України про стан використання золотого запасу.

Таким чином, враховуючи викладене, можна сказати, що правовий режим монетарного золота є неоднорідним за своїм змістом. Це обумовлюється тим, що, з огляду на його правове регулювання, йому притаманні ознаки загально-дозвільного і дозвільного правового режиму. При цьому ознаки загально-дозвільності частково проявляються, наприклад, у процедурі формування золотого запасу, а ознаки дозвільності – у порядку його використання. Отже, можемо стверджувати, що йому притаманні такі методи правового регулювання, як координації та субординації, з вагомою перевагою останнього.

Враховуючи викладене, вважаємо за необхідне виділити наступні висновки.

Монетарне золото є однією зі складових частин золотовалютних резервів України і, відповідно, об'єктом валютних правовідносин. Йому притаманні такі ознаки, як те, що воно є: дорогоцінним металом; валютною цінністю; банківським металом; міжнародним резервним активом; йому притаманна зливкова форма; йому притаманний спеціальний правовий режим.

Правовий режим монетарного золота є правовою формою, що характеризує процес правового регулювання правовідносин у сфері валютного регулювання з приводу формування і використання золотого запасу України і є комплексом правових засобів, якими забезпечується порядок динаміки правовідносин у часі й просторі та визначаються напрямки цього регулювання. Правовий режим монетарного золота складається із правового режиму формування і правового режиму використання.

1.3. Характеристика суб'єктного складу валютних правовідносин

Під суб'єктами правових відносин у юридичній науці традиційно розуміють індивідів чи організації, які на підставі норм права можуть бути учасниками правовідносин, носіями суб'єктивних прав та обов'язків¹.

Спираючись на таке розуміння суб'єктів правовідносин, вважаємо за доцільне зазначити наступне.

Для того щоб суб'єкти мали можливість бути повноцінними учасниками правовідносин, вони мають володіти такою юридичною характеристикою, як правосуб'єктність, яка, у свою чергу складається з правоздатності та дієздатності. Правоздатністю визнається здатність суб'єкта мати передбачені нормами суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Дієздатність – це здатність своїми діями набувати та реалізовувати надані нормами права суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Суб'єкти правових відносин можуть бути їх учасниками лише на підставі норм права, які встановлюються державою на її території.

Всі суб'єкти правових відносин поділяються на дві великі групи: індивіди та організації. До індивідів відносять: громадян держави, іноземців, осіб без громадянства та осіб з подвійним громадянством. До організацій як суб'єктів правовідносин традиційно відносять державні та недержавні юридичні особи, уповноважені державою органи та державу в цілому.

Все зазначене цілком стосується до валютних правовідносин загалом. В подальшому нашому дослідженні під час характеристики суб'єктів валютних правовідносин ми будемо характеризувати їх

¹ Проблемы общей теории *ius* : учебник для магистрантов юридических вузов / В. В. Лазарев, С. В. Липень, А. Х. Саидов ; отв. ред. В. В. Лазарев. – М. : Норма, ИНФРА-М, 2012. – С. 433.

правовий статус виходячи з поділу всіх суб'єктів валютних правовідносин на фізичних осіб, юридичних осіб, державу та уповноважених державою органів.

Фізичні особи як суб'єкти валютних правовідносин

Дослідження фізичної особи, як суб'єкта валютних правовідносин потребує зосередження уваги на таких суттєвих моментах, як поняття «фізична особа» та дослідження його змісту. І вже на цій основі ми можемо надати характеристику фізичних осіб як суб'єктів валютних правовідносин.

Юридична наукова та навчальна література свідчить про те, що поняття «фізична особа» вживається досить часто. Це можна пояснити тим, що фізичні особи є основними учасниками правовідносин. Разом з тим слід вказати на те, що саме поняття в літературі трактується по-різному.

Так, в юридичній енциклопедії вказано, що фізичною особою є громадянин України, іноземець чи особа без громадянства, які є суб'єктами правовідносин.¹

У фінансово-кредитному словнику зазначено, що фізичною особою є громадянин, що бере участь в економічній діяльності як повноправний суб'єкт цієї діяльності. Фізичними особами вважаються громадяни своєї країни, громадяни інших країн, особи без громадянства, які діють в економіці як самостійні фігури, мають право самостійно проводити певні господарські операції, здійснювати економічні відносини з іншими особами і громадянами, вступати у відносини з юридичними особами.²

Аналіз чинних нормативно-правових актів України також свідчить про те, що в них поняття «фізична особа» має різне змістовне навантаження.

Відповідно до ст. 24 Цивільного кодексу України, людина як учасник цивільних відносин вважається фізичною особою. Дещо розширює поняття фізичної особи Закон України «Про податок з доходів фізичних осіб», відповідно до п. 1.20 ст. 1 якого фізичною особою вважається громадянин України, фізична особа без громадянства або

¹ Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А-Г. – С. 300.

² Барихин А. Б. Финансово-кредитный словарь. – М. : Книжный мир, 2006. – С. 345.

громадянин іноземної держави. Такий же акцент у визначенні поняття «фізична особа» є в ч. 4 ст. 1 Митного Кодексу України та в п.2.3 Наказу Фонду Державного Майна «Про затвердження Положення про порядок продажу пакетів акцій відкритих акціонерних товариств за кошти на відкритих грошових регіональних аукціонах через Державну акціонерну компанію «Національна мережа аукціонних центрів».

На відміну від зазначених нормативних актів в нормативно-правових актах, що безпосередньо стосуються валютних відносин, термін «фізична особа» має два змістовні види, а саме: фізичні особи-резиденти і фізичні особи-нерезиденти. Так, відповідно до Постанови Правління Національного банку України «Про затвердження Інструкції про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах», фізичні особи-резиденти – громадяни України, іноземці, особи без громадянства, які мають постійне місце проживання на території України, у тому числі ті, що тимчасово перебувають за кордоном, а фізичні особи-нерезиденти – іноземці, особи без громадянства, громадяни України, які мають постійне місце проживання за межами України, у тому числі ті, що тимчасово перебувають на території України.

Декрет Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання та валютного контролю» також визначає поняття фізичних осіб через їх поділ на фізичних осіб-резидентів та фізичних осіб-нерезидентів. Відповідно до ч. 5 та ч. 6 ст. 1 фізичними особами – резидентами є громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства, які мають постійне місце проживання на території України, у тому числі ті, що тимчасово перебувають за кордоном; фізичними особами – нерезидентами, відповідно, – іноземні громадяни, громадяни України, особи без громадянства, які мають постійне місце проживання за межами України, в тому числі ті, що тимчасово перебувають на території України.

У міжнародних нормативно-правових актах також приділена увага визначенню поняття «фізична особа». В ст.1 Угоди між Урядом України та Урядом Республіки Ємен «Про сприяння та взаємний захист інвестицій» зазначено, що термін «фізична особа» означає будь-яку фізичну особу, що має громадянство будь-якої з Договірних Сторін відповідно до її законодавства, тобто особа без громадянства не включена до складу поняття «фізичної особи».

Таким чином, чинне законодавство України сприймає термін «фізична особа» через категорію громадянства.

Як правовий інститут громадянство юридично визначає статус особи в суспільстві й державі, а також правовий зв'язок особи з державою, що поширює на неї свою юрисдикцію та закони.¹ Наприклад, в Законі України «Про громадянство» в ст. 1 зазначено наступне: 1) громадянство України – це правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках; 2) громадянин України – це особа, яка набула громадянство України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України; 3) іноземець – це особа, яка не перебуває в громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав; 4) особа без громадянства – це особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином. Набуваючи громадянство, особа одночасно стає суб'єктом права даної країни, є суб'єктом правовідносин при настанні певних обставин. При цьому в ст. 26 Конституції України іноземці та особи без громадянства, що перебувають на території України на законних підставах, користуються тими самими правами та свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України. Передбачається також, що винятки з цього правила для іноземців можуть бути встановлені Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Іноземці та особи без громадянства, що постійно перебувають на території України, проживають на її території на підставі виданих їм посвідчень на постійне місце проживання.

Разом з тим, як показує аналіз практики діяльності фізичних осіб, наявність громадянства ще не дає можливості сприймати людину «фізичною особою» в юридичному сенсі з повним обсягом прав та обов'язків, оскільки іншим необхідним елементом є можливість бути учасником відносин, яка набувається з такою властивістю фізичних осіб як правосуб'єктність.

Як свідчить аналіз загальнотеоретичної юридичної літератури, в якій висвітлюються питання функціонування суб'єктів права, право-

¹ Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. – Т. 1. Загальна частина / ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). – К. : Юридична думка, 2004. – С. 197.

суб'єктність – це здатність бути учасником конкретних правовідносин, що визнається законом.¹ При цьому слід вказати на те, що правосуб'єктність є властивістю суб'єкта і не може бути механічно відділена від нього. В цьому аспекті варто згадати ст. 6 Загальної декларації прав людини і ст.16 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, в яких зазначено, що кожна людина, де б вона не знаходилася, має право на визнання її правосуб'єктності.

Таким чином, враховуючи зазначене, можна зробити висновок, що під фізичною особою, нехай і з деякими незначними відмінностями, в національному законодавстві розуміються громадяни України, особи без громадянства або громадяни іноземних держав. Основною ознакою при цьому є наявність чи відсутність громадянства та можливість бути учасником відносин.

Переходячи безпосередньо до характеристики фізичних осіб як суб'єктів валютних правовідносин, варто зазначити наступне. Враховуючи те, що валюта та валютні цінності, відповідно до чинного законодавства України, є видом майна, на правовідносини між фізичними особами, які пов'язані з обігом валюти та валютних цінностей, поширюються норми стосовно правосуб'єктності фізичних осіб відносно майна. Враховуючи це, відповідно до загального правила, для того щоб фізична особа мала можливість бути учасником правовідносин, вона повинна мати правосуб'єктність, що складається з право- та дієздатності.

Правоздатність фізичної особи – це здатність мати права та обов'язки. Це означає, що фізичні особи, які володіють правоздатністю мають здатність бути суб'єктом прав і обов'язків, пов'язаних з валютою чи валютними цінностями, їх обігом, мати будь-яке право чи обов'язок з тих, що надаються чи допускаються законом. Лише за наявності правоздатності можливе виникнення конкретних суб'єктивних прав і обов'язків.

Відповідно до ч. 2 ст. 25 Цивільного Кодексу України фізична особа набуває правоздатності з моменту народження і втрачає її у момент своєї смерті. У випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачної, але ще не народженої дитини. Правоздатність

¹ Сырых В. М. Теория государства и права : учебник для вузов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : ЗАО «Юстицинформ», 2007. – С. 319.

є невід'ємною від особи незалежно від віку, стану здоров'я чи інших характеристик людини. У випадках, встановлених законом, здатність мати окремі цивільні права та обов'язки може пов'язуватися з досягненням фізичною особою відповідного віку. Усі фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права та обов'язки. Фізична особа набуває прав та обов'язків і здійснює їх під своїм ім'ям. Ім'я фізичної особи, яка є громадянином України, складається з прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не впливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить. При здійсненні окремих цивільних прав фізична особа, відповідно до закону, може використовувати псевдонім (вигадане ім'я) або діяти без зазначення імені.

Правоздатність є лише основою для правоволодіння, вона ще не означає фактичну, реальну наявність в особі конкретних прав і обов'язків з числа тих, що передбачені чи допускаються законом. Фізична особа має усі особисті немайнові права, встановлені Конституцією України та Цивільним Кодексом України, а також здатна мати усі майнові права, встановлені цивільним законодавством. Особа здатна мати інші цивільні права, які, хоч і не встановлені Конституцією України та законодавством, однак не суперечать закону та моральним засадам суспільства. Правам особи кореспондують обов'язки, які фізична особа здатна мати як учасник цивільних відносин. Цивільний Кодекс України визнає нікчемними правочини, які обмежують можливість фізичної особи мати не заборонені законом права та обов'язки. Правові акти Президента України, органів державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб не можуть обмежувати можливість фізичної особи мати не заборонені законом права та обов'язки, крім випадків, коли таке обмеження передбачене Конституцією України (ст. 27 Цивільного Кодексу України). Тобто кожна особа може мати безліч майнових і немайнових прав, однак конкретна особа ніколи не може мати їх усі, вона має лише їх частину. Наприклад, кожна особа має право бути власником валютних цінностей, однак не в кожного у власності вони перебувають.

Набуття конкретних суб'єктивних прав та обов'язків означатиме реалізацію правоздатності. Тобто лише за наявності певного юридичного факту (*наприклад, набуття майна у власність*) у право-

суб'єктної особи виникне конкретне суб'єктивне право (у даному випадку – право власності на придбане майно), яке до цього часу носило характер лише абстрактної можливості мати таке право (у даному випадку – право власності). Характерними рисами правоздатності є рівність правоздатності фізичних осіб, їх невідчужуваність від особи та неможливість їх обмеження, окрім як у випадках та порядку, передбачених законом. Громадянин може розпоряджатися суб'єктивними правами, однак не може зменшити свою правоздатність, не може від неї відмовитись. Разом з тим не можна твердити і про безмежність змісту правоздатності, оскільки суб'єктивне право як міра можливої поведінки управомоченої особи має певні межі, визначені законом. Так, певні види діяльності особи чи володіння певним майном можуть бути заборонені або обмежені законом.

Дієздатними ж, за загальним правилом, фізичні особи стають при настанні певних умов. Так, загальною умовою досягнення повної дієздатності громадянина є досягнення ним повноліття, тобто досягнення 18-річного віку (ст. 34 Цивільного Кодексу України).

Дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе права і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання (ст. 30 Цивільного Кодексу України). Наявність дієздатності в особі означає її можливості особисто здійснювати різноманітні юридичні дії: укладати угоди, заповідати, видавати довіреності тощо, а також відповідати за спричинену шкоду.

Цивільне законодавство розрізняє декілька різновидів дієздатності залежно від віку особи та її психічного стану, оскільки при здійсненні цивільних прав та обов'язків особа повинна розуміти значення та можливі наслідки своїх дій. Дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними. Дієздатність є невідчужуваною від особи, її обсяг установлюється законодавством України і може бути обмежений виключно у випадках і в порядку, встановлених законом. Примусове обмеження дієздатності можливе лише за рішенням суду у випадках, встановлених законом.

Чинне законодавство України розрізняє такі різновиди дієздатності: 1) часткова цивільна дієздатність фізичної особи, яка не

досягла 14 років (малолітня); 2) неповна цивільна дієздатність фізичної особи у віці від 14 до 18 років (неповнолітня); 3) повна цивільна дієздатність. Передбачено також визнання особи недієздатною та обмежено дієздатною за рішенням суду і на підставах, визначених законом.

Після народження фізична особа наділяється частковою цивільною дієздатністю до досягнення нею 14 років (малолітня особа) (ст. 31 Цивільного Кодексу України). Часткова дієздатність фізичної особи характеризується тим, що за малолітньою особою визнається право здійснювати своїми діями не будь-які права і обов'язки, а лише ті, що прямо передбачені законом. Наприклад, фізична особа, яка не досягла 14 років, має право самостійно вчиняти дрібні побутові правочини. При цьому правочин вважається дрібним побутовим, якщо він задовольняє побутові потреби особи, відповідає її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосується предмета, який має невисоку вартість. Малолітня особа також може здійснювати особисті немайнові права.

Малолітня особа не несе правову відповідальність за завдану нею шкоду. Шкода, завдана малолітньою особою, відшкодовується її батьками (усиновлювачами) або опікуном чи іншою фізичною особою, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи, якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою. Якщо малолітня особа завдала шкоди під час перебування під наглядом навчального закладу, закладу охорони здоров'я чи іншого закладу, що зобов'язаний здійснювати нагляд за нею, а також під наглядом особи, яка здійснює нагляд за малолітньою особою на підставі договору, ці заклади та особа зобов'язані відшкодувати шкоду, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Якщо малолітня особа перебувала в закладі, який за законом здійснює щодо неї функції опікуна, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду, завдану нею, якщо не доведе, що шкоди було завдано не з його вини. Якщо малолітня особа завдала шкоди як з вини батьків (усиновлювачів) або опікуна, так і з вини закладів або особи, що зобов'язані здійснювати нагляд за нею, батьки (усиновлювачі), опікун, заклади та особи зобов'язані відшкодувати шкоду у частці, визначеній за домовленістю між ними або за рішенням

суду. Обов'язок зазначених осіб відшкодувати шкоду, завдану малолітньою особою, не припиняється у разі досягнення нею повноліття.

Наступним видом дієздатності є неповна дієздатність фізичної особи у віці від 14 до 18 років (неповнолітньої особи) (ст. 32 *Цивільного Кодексу України*). Обсяг цивільної дієздатності неповнолітніх осіб є досить широким. Вони можуть набувати цивільні права та обов'язки як самостійно – у визначених законом випадках, так і за згодою батьків (усиновлювачів, піклувальників). Крім правочинів, які має право здійснювати малолітня особа, фізична особа у віці від 14 до 18 років має право: самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом; бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; самостійно укласти договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку). Крім того, неповнолітня особа може розпоряджатися грошовими коштами, внесеними іншими особами у фінансову установу на її ім'я, за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника.

За загальним правилом неповнолітня особа вчиняє інші правочини за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників. Згода на вчинення неповнолітньою особою правочину має бути одержана від будь-кого з батьків (усиновлювачів). У разі заперечення того з батьків (усиновлювачів), з ким проживає неповнолітня особа, правочин може бути здійснений з дозволу органу опіки та піклування. За наявності достатніх підстав суд за заявою батьків (усиновлювачів), піклувальника, органу опіки та піклування може обмежити право неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавити її цього права. Суд може скасувати своє рішення про обмеження або позбавлення цього права, якщо відпали обставини, що були підставою для його прийняття.

Неповнолітні особи можуть нести відповідальність. Наприклад, неповнолітня особа відповідає за завдану нею шкоду самостійно на загальних підставах, особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного нею самостійно відповідно до закону. Неповнолітня особа особисто несе відповідальність за порушення

договору, укладеного за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальника. Якщо у неповнолітньої особи недостатньо майна для відшкодування збитків, додаткову відповідальність несуть її батьки (усиновлювачі) або піклувальник, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Якщо неповнолітня особа перебувала у закладі, який за законом здійснює щодо неї функції піклувальника, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі, якщо він не доведе, що шкоди було завдано не з його вини. Обов'язок батьків (усиновлювачів), піклувальника, закладу, який за законом здійснює щодо неповнолітньої особи функції піклувальника, відшкодування шкоди припиняється після досягнення особою, яка завдала шкоди, повноліття або коли вона до досягнення повноліття стане власником майна, достатнього для відшкодування шкоди. Шкода, завдана неповнолітньою особою після набуття нею повної цивільної дієздатності, відшкодовується цією особою самостійно на загальних підставах. У разі відсутності в неповнолітньої особи, яка набула повної цивільної дієздатності, майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується у частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони дали згоду на набуття нею повної цивільної дієздатності і не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Обов'язок цих осіб відшкодувати шкоду припиняється з досягненням особою, яка завдала шкоди, повноліття.

Та, нарешті, повну дієздатність набуває фізична особа, яка досягла 18 років (повноліття) відповідно до ст. 34 Цивільного Кодексу України. Проте є випадки, коли повна дієздатність набувається до досягнення повноліття. Наприклад, у разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває повної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу. У разі розірвання шлюбу до досягнення фізичною особою повноліття набута нею повна дієздатність зберігається. У разі визнання шлюбу недійсним з підстав, не пов'язаних з протиправною поведінкою неповнолітньої особи, набута нею повна цивільна дієздатність зберігається.

Повна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини. Надання повної цивільної дієздатності провадиться за рішенням органу опіки та піклування

згідно із заявою заінтересованої особи за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а у разі відсутності такої згоди повна дієздатність може бути надана за рішенням суду. Повна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла 16 років і бажає займатися підприємницькою діяльністю. За наявності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування така особа може бути зареєстрована як підприємець. У цьому разі фізична особа набуває повної дієздатності з моменту державної реєстрації її як підприємця. Повна дієздатність, надана фізичній особі, поширюється на всі цивільні права та обов'язки. У разі припинення трудового договору, підприємницької діяльності надана особі повна цивільна дієздатність зберігається.

Також необхідно зазначити, що фізичні особи можуть бути суб'єктами валютних правовідносин як з отриманням статусу приватного підприємця, так і без набуття такого. Якщо громадянин України або іноземець не має статусу фізичної особи-підприємця, він набуває здатність брати участь у валютних правовідносинах з досягненням 18-річного віку. Правовий статус підприємця фізична особа набуває з моменту здійснення державної реєстрації та отримання відповідного свідоцтва, в порядку, передбаченому чинним цивільним законодавством. Припиняється правоздатність фізичної особи з моменту її смерті.

Переходячи безпосередньо до характеристики можливих варіантів участі фізичних осіб у валютних правовідносинах, слід виділити права та обов'язки, які можуть мати фізичні особи як суб'єкти валютних правовідносин. Аналіз чинного законодавства України дає можливість виділити наступні права:

- 1) право мати у власності валюту та валютні цінності відповідно до законодавства України;
- 2) право укладати договори купівлі-продажу валюти та валютних цінностей;
- 3) право відкривати валютні рахунки в уповноважених банках;
- 4) право вносити валюту на валютний рахунок;
- 5) право здійснювати операції по даних рахунках;
- 6) право використовувати електронні засоби платежу, що проводяться за зовнішньоекономічними договорами у валюті;
- 7) право вимагати від банку укладення валютного рахунку;
- 8) право давати вказівки щодо операцій на валютних рахунках;

- 9) право вимагати дотримання строків валютних операцій;
- 10) право вимагати при здійсненні операцій на валютному рахунку дотримання правил проведення цих операцій та укладеного договору;
- 11) право здійснювати переказ іноземної валюти відповідно до законодавства України;
- 12) право бути спадкодавцем та спадкоємцем валюти і валютних цінностей відповідно до законодавства України;
- 13) право оскаржити дії агентів валютного контролю чи інших суб'єктів валютних правовідносин;
- 14) право здійснювати інвестування в іноземній валюті відповідно до законодавства України.

Стосовно найбільш поширених обов'язків фізичних осіб у валютних правовідносинах можна виділити наступні:

- 1) обов'язок здійснювати валютні операції відповідно до вимог чинного законодавства;
- 2) обов'язок надавати органам та агентам валютного контролю документи та інформацію, що стосується здійснення валютних операцій;
- 3) обов'язок вести облік та складати звітність за валютними операціями;
- 4) обов'язок виконувати вимоги органів валютного контролю щодо усунення виявлених органами та агентами валютного контролю порушень чинного законодавства;
- 5) обов'язок нести відповідальність за порушення у сфері валютних правовідносин;
- 6) обов'язок виконувати умови договорів, що укладені між суб'єктами у сфері валютних правовідносин;
- 7) обов'язок здійснювати переказ іноземної валюти відповідно до законодавства України;
- 8) обов'язок дотримуватись правил відкриття, ведення та закриття валютних рахунків відповідно до законодавства України.

Наведені переліки прав та обов'язків, безумовно, не є вичерпним, проте відображають основні напрямки можливої активності фізичних осіб, яка пов'язана з валютою та валютними цінностями. Кожне з даних прав і обов'язків має закріплення в законодавстві, при цьому як особливість варто зазначити те, що такими нормативними актами є підзаконні акти Національного банку України.

Юридичні особи як суб'єкти валютних правовідносин

Юридичні особи є одним із найбільш активних суб'єктів валютних правовідносин. Відповідно до ст. 80 Цивільного Кодексу України, юридична особа – це організація, що створена та зареєстрована у встановленому законом порядку, наділена цивільною правосдатністю та дієздатністю і може бути позивачем та відповідачем у суді. Враховуючи дане визначення, для з'ясування характерних особливостей юридичних осіб як суб'єктів валютних правовідносин ми виділимо такі ознаки юридичних осіб, як: організаційна єдність, реєстрація відповідно до вимог чинного законодавства, можливість виступати позивачем і відповідачем у суді, майнова відокремленість, участь у відносинах від свого імені. Зазначені ознаки є загальними для всіх юридичних осіб, в тому числі і тих, що можуть бути суб'єктами валютних відносин.

Організаційна єдність юридичної особи полягає в тому, що це не окремих громадянин (фізична особа), а колективне утворення, певним чином організований колектив людей (організація). Принципи формування цього колективу можуть бути різними: укладення трудових договорів (контрактів) робітниками і службовцями з адміністрацією державного підприємства, добровільне об'єднання громадян на основі членства в кооперативі тощо. Але кожна організація характеризується наявністю певної системи істотних соціальних взаємозв'язків її членів, внутрішньою структурною і функціональною диференціацією.

Наприклад, у складі кооперативу можуть створюватися структурні підрозділи, в тому числі територіально відокремлені: відділення, цехи, майстерні, ательє, магазини та інші, що діють, як правило, на засадах колективного, сімейного або індивідуального підряду. Структура кожного окремого кооперативу закріплюється його статутом. Проте незалежно від особливостей своєї внутрішньої структури кооператив у зовнішніх відносинах виступає як єдина організація.

Наступною ознакою є реєстрація відповідно до вимог чинного законодавства, що полягає у легалізації того чи іншого виду юридичної особи з боку державних органів, які здійснюють державну реєстрацію. Юридична особа підлягає державній реєстрації у порядку, встановленому законом, і дані державної реєстрації включаються

до єдиного державного реєстру, відкритого для загального ознайомлення. Тільки з моменту державної реєстрації організація набуває статусу юридичної особи і може бути суб'єктом правовідносин, у тому числі і валютних.

Наділення правоздатністю, дієздатністю, а також деліктоздатністю як складовою дієздатності є наступною ознакою, при наявності якої юридична особа здатна мати такі самі права та обов'язки (правоздатність), як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині (наприклад, право на приватне життя).

Наявність можливості виступати позивачем і відповідачем у суді є наступною ознакою юридичної особи, яка свідчить про те, що вона має право захищати свої права та відповідати за взяті на себе зобов'язання.

Наступною є ознака майнової відокремленості юридичної особи, що є матеріальною базою її діяльності. Ступінь майнової відокремленості у різних юридичних осіб неоднаковий. Відповідно до ст. 73 Господарського Кодексу України, майно державного унітарного підприємства перебуває у державній власності, але закріплене за такими підприємствами на праві господарського відання чи оперативного управління. Однак, наприклад, господарські товариства є власниками всього належного їм майна, якщо воно перебуває на праві власності.

Також необхідно зазначити ознаку участі у відносинах від власного імені. Для індивідуалізації юридична особа повинна мати своє найменування, яке містить вказівку на її організаційно-правову форму. Найменування установи має містити інформацію про характер її діяльності.

Всі зазначені ознаки (риси) юридичної особи взаємозумовлені і мають розглядатися в єдності, сукупності, бо лише разом вони розкривають суть юридичної особи. До ознак юридичної особи іноді відносять право організації мати рахунок у банку, круглу печатку тощо.¹ Але слід вказати, що ці ознаки не є істотними, вони другорядні, похідні. Адже коли організація створена і вже існує як юридична особа, то вона за законом повинна звернутися до установи

¹ Цивільне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. / за заг. ред. Я. М. Шевченко. – Т. 1: Загальна частина. – К. : Ін Юре, 2003.

банку із заявою про відкриття рахунку для зберігання своїх коштів і проведення безготівкових розрахунків з іншими організаціями. Цей обов'язок стає вже елементом правосуб'єктності організації як юридичної особи.

Юридична особа, відповідно до ст. 91 Цивільного Кодексу України, здатна мати права та обов'язки (правоздатність) такі самі, як і фізична особа, за винятком тих, які за своєю природою можуть належати лише людині. Відповідно до ч. 2 ст. 91 Цивільного Кодексу України, цивільна правоздатність юридичної особи може бути обмежена лише за рішенням суду.

Правоздатність юридичної особи виникає з моменту її створення і припиняється з дня внесення запису до Єдиного державного реєстру про її припинення.

А ось здатність юридичної особи бути суб'єктом валютних правовідносин (валютна правосуб'єктність) виникає з моменту державної реєстрації і внесення організації до Єдиного державного реєстру.

Юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до закону та установчих документів. Порядок створення органів юридичної особи встановлюється законом та установчими документами (ст. 92 Цивільного Кодексу України). У передбачених законом випадках юридична особа може набувати права та обов'язки і здійснювати їх через своїх учасників. Як приклад можна навести ст. 122 Цивільного Кодексу України, де встановлено, що кожен учасник повного товариства має право діяти від імені товариства.

Органи, які за законом чи установчими документами юридичної особи виступають від її імені, мають діяти в інтересах юридичної особи, яку вони представляють, добросовісно і розумно та не перевищувати своїх повноважень. Юридична особа може мати як один орган (директор), так і декілька одночасно (голова правління, правління). Зазначені органи можуть бути як колегіальними, так і одноособовими.

У відносинах із третіми особами обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи не має юридичної сили, крім випадків, коли юридична особа доведе, що третя особа знала чи за всіма обставинами не могла не знати про такі обмеження.

Цивільних прав і обов'язків для юридичної особи можуть набувати її представники, які діють на підставі довіреності.

Оскільки юридичні особи поділяються на юридичних осіб приватного права, характеристика яких була розкрита вище, та юридичних осіб публічного права, необхідно розглянути характеристику цього виду юридичних осіб.

Зокрема, юридичними особами публічного права є такі, що створюються незалежно від волі приватних осіб і основна діяльність яких зазвичай спрямована на здійснення спеціальних функцій (адміністративних, управлінських), що прямо не передбачає їх участь у цивільному обігу. Особливістю юридичних осіб публічного права є те, що вони створюються для виконання функцій публічної влади – управління, забезпечення публічного правопорядку тощо.¹

Юридичні особи публічного права створюються і припиняються виключно у розпорядчому порядку і діють на підставі закону чи спеціального нормативного акту.

Юридичні особи публічного права фінансуються за рахунок бюджету в межах їх видаткової частини. В той же час для деяких з них не виключена власна господарська діяльність. Витрачання коштів таких юридичних осіб контролюється Рахунковою палатою України.

В Господарському кодексі України наведено деякі види юридичних осіб публічного права, а саме: державне унітарне підприємство, державне комерційне підприємство, казенні підприємства, комунальне унітарне підприємство та інші.

Відповідно до ч. 1 ст. 73 Господарського кодексу України, державне унітарне підприємство утворюється компетентним органом державної влади в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини державної власності, як правило, без поділу її на частки, і входить до сфери його управління.

Відповідно до ч. 1 ст. 74 Господарського Кодексу України, державне комерційне підприємство є суб'єктом підприємницької діяльності, діє на основі статуту і несе відповідальність за наслідки своєї діяльності усім належним йому на праві господарського відання майном.

¹ Чиркин В. Е. Юридическое лицо публичного права / В. Е. Чиркин ; Институт государства и права, Российская академия наук. – М. : Норма, 2007. – С. 135.

Відповідно до ч. 1 ст. 76 Господарського Кодексу України, казенними є підприємства, які створюються у галузях народного господарства, де законом дозволено здійснення господарської діяльності лише державним підприємствам; основним (понад п'ятдесят відсотків) споживачем продукції (робіт, послуг) є держава; за умовами господарювання неможлива вільна конкуренція товаровиробників чи споживачів; переважаючим (понад п'ятдесят відсотків) є виробництво суспільно необхідної продукції (робіт, послуг), яке за своїми умовами і характером потреб, що ним задовольняються, як правило, не може бути рентабельним; приватизацію майнових комплексів державних підприємств заборонено законом.

Казенне підприємство створюється за рішенням Кабінету Міністрів України. У рішенні про створення казенного підприємства визначаються обсяг і характер основної діяльності підприємства, а також орган, до сфери управління якого входить підприємство, що створюється. Реорганізація і ліквідація казенного підприємства проводяться відповідно до вимог цього Кодексу за рішенням органу, до компетенції якого належить створення даного підприємства.

Відповідно до ч. 1 ст. 78 Господарського Кодексу України, комунальне унітарне підприємство утворюється компетентним органом місцевого самоврядування в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини комунальної власності і входить до сфери його управління.

Необхідно також зазначити, що юридичні особи публічного права наділені цивільною правосуб'єктністю, тобто цивільною правоздатністю та цивільною дієздатністю, які виникають із моменту їх державної реєстрації. Цивільна правоздатність юридичної особи визначається характером і змістом діяльності юридичної особи, що передбачена статутом організації. Цивільна дієздатність здійснюється відповідними органами юридичної особи, які можуть бути як єдиначальними, так і колегіальними (чи в поєднанні між собою).

Правосуб'єктність юридичних осіб публічного права визначається безпосередньо законом і вони можуть вчиняти лише такі дії, які для них вказані в законі. Всі юридичні особи публічного права є носіями компетенції і можуть в її межах приймати владні рішення. Такі повноваження можуть бути власними або делегованими іншими державними органами.

Отже, юридичні особи публічного права діють на загальних засадах й принципах права: рівності, диспозитивності, взаємного співробітництва тощо.

Зазначене вище є загальною характеристикою юридичних осіб. Стосовно характерних особливостей юридичних осіб як суб'єктів валютних правовідносин слід зазначити наступне.

На території України, відповідно до чинного законодавства обіг валюти і валютних цінностей має свої особливості, які об'єктивуються в спеціальному правовому режимі. Цей режим виявляється в тому, що для здобуття особами можливості бути учасниками відносин пов'язаних з обігом валюти чи валютних цінностей, вони мають отримати ліцензію Національного банку України на право здійснення операцій з валютою та валютними цінностями.

Відповідно до ст. 5 Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю», Національний банк України видає індивідуальні та генеральні ліцензії на здійснення валютних операцій, які підпадають під режим ліцензування.

Генеральні ліцензії видаються комерційним банкам та іншим фінансовим установам України, національному оператору поштового зв'язку на здійснення валютних операцій, що не потребують індивідуальної ліцензії, на весь період дії режиму валютного регулювання.

Індивідуальні ліцензії видаються резидентам і нерезидентам на здійснення разової валютної операції на період, необхідний для здійснення такої операції. При цьому Декрет Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» містить перелік валютних операцій здійснення яких потребує отримання ліцензії, зокрема індивідуальна ліцензія потрібна для здійснення таких операцій, як:

а) вивезення, переказування і пересилання за межі України валютних цінностей, за винятком:

- вивезення, переказування і пересилання за межі України фізичними особами – резидентами іноземної валюти на суму, що визначається Національним банком України;

- вивезення, переказування і пересилання за межі України фізичними особами-резидентами і нерезидентами іноземної валюти, яка була раніше ввезена ними в Україну на законних підставах;

- платежів у іноземній валюті, що здійснюються резидентами за межі України на виконання зобов'язань у цій валюті перед нерези-

дентами щодо оплати продукції, послуг, робіт, прав інтелектуальної власності та інших майнових прав, за винятком оплати валютних цінностей та за договорами (страховими полісами, свідоцтвами, сертифікатами) страхування життя;

- платежів у іноземній валюті за межі України у вигляді процентів за кредити, доходу (прибутку) від іноземних інвестицій;

- вивезення за межі України іноземної інвестиції в іноземній валюті, раніше здійсненої на території України, в разі припинення інвестиційної діяльності;

- платежів у іноземній валюті за межі України у вигляді плати за послуги з аеронавігаційного обслуговування повітряних суден, що справляється Європейською організацією з безпеки аеронавігації (Євроконтролю) відповідно до Багатосторонньої угоди про сплату маршрутних зборів, укладеної в м. Брюсселі 12 лютого 1981 року, та інших міжнародних договорів;

- переказ інвестором (представництвом іноземного інвестора на території України) за межі України іноземної валюти іншим інвесторам за відповідною угодою про розподіл продукції;

б) ввезення, переказування, пересилання в Україну валюти України, за винятком випадків, передбачених пунктом 2 статті 3 Декрету;

в) надання і одержання резидентами кредитів в іноземній валюті, якщо терміни і суми таких кредитів перевищують встановлені законодавством межі;

г) використання іноземної валюти на території України як засобу платежу або як застави;

д) розміщення валютних цінностей на рахунках і у вкладах за межами України, за винятком:

- відкриття фізичними особами-резидентами рахунків у іноземній валюті на час їх перебування за кордоном;

- відкриття кореспондентських рахунків уповноваженими банками;

- відкриття рахунків у іноземній валюті резидентами, зазначеними в абзаці четвертому пункту 5 статті 1 Декрету;

- відкриття рахунків у іноземній валюті інвесторами – учасниками угод про розподіл продукції, в тому числі представництвами іноземних інвесторів за угодами про розподіл продукції;

е) здійснення інвестицій за кордон, у тому числі шляхом придбання цінних паперів, за винятком цінних паперів або інших корпо-

ративних прав, отриманих фізичними особами-резидентами як дарунком або у спадщину.

Також варто вказати, що одержання індивідуальної ліцензії однією із сторін валютної операції означає також дозвіл на її здійснення іншою стороною або третьою особою, яка має відношення до цієї операції, якщо інше не передбачено умовами індивідуальної ліцензії.

Таким чином, враховуючи зазначене, особливістю юридичних осіб як суб'єктів валютних правовідносин є те, що вони мають окрім загальної (цивільно-правової) правосуб'єктності також і спеціальну правосуб'єктність, яка набувається з моменту отримання ліцензії Національного банку України на право здійснення окремих валютних операцій.

З точки зору переліку прав, які юридична особа як суб'єкт валютних правовідносин може мати відповідно до чинного законодавства, то можна виділити такі, як:

1) право мати у власності валюту та валютні цінності відповідно до законодавства України;

2) право укладати договори купівлі-продажу валюти та валютних цінностей;

3) право відкривати валютні рахунки в уповноважених банках;

4) право здійснювати операції по даних рахунках;

5) право використовувати електронні засоби платежу, що проводяться за зовнішньоекономічними договорами у валюті;

6) право давати вказівки щодо операцій на валютних рахунках;

7) право вимагати дотримання строків валютних операцій;

8) право здійснювати переказ іноземної валюти відповідно до законодавства України;

9) право оскаржити дії агентів валютного контролю чи інших суб'єктів валютних правовідносин;

10) право здійснювати інвестування в іноземній валюті відповідно до законодавства України.

Найбільш поширеними обов'язками юридичних осіб у валютних правовідносинах є:

1) обов'язок здійснювати валютні операції відповідно до вимог чинного законодавства;

2) обов'язок надавати органам та агентам валютного контролю документи та інформацію, що стосується здійснення валютних операцій;

3) обов'язок вести облік та складати звітність за валютними операціями;

4) обов'язок виконувати вимоги органів валютного контролю щодо усунення виявлених органами та агентами валютного контролю порушень чинного законодавства;

5) обов'язок нести відповідальність за порушення у сфері валютних правовідносин.

Враховуючи все зазначене, можна зробити наступні висновки. Суб'єктами валютних правовідносин можуть бути юридичні особи, які зареєстровані у встановленому чинним законодавством порядку і отримали ліцензію Національного банку України на право здійснення операцій з валютою чи валютними цінностями. Особливістю юридичних осіб – суб'єктів валютних правовідносин є наявність у них розширеної правосуб'єктності, результатом якої є можливість бути учасником відносин, пов'язаних з обігом валюти чи валютних цінностей.

Держава як учасник валютних правовідносин

Традиційно в науковій літературі, що присвячена дослідженню питань функціонування суб'єктів правовідносин, питання функціонування держави розглядається через призму діяльності уповноважених нею органів. Такий підхід сприяє поєднанню абстрактних уявлень про державу з результатами її практичного функціонування.

Проте, як показує аналіз функціонування держави, особливо на сучасному етапі розвитку нашого суспільства, вона може діяти як єдине ціле, безвідносно до своїх органів. Враховуючи це, спробуємо коротко зазначити особливості діяльності держави у правовідносинах загалом та у валютних правовідносинах зокрема.

Держава як учасник правовідносин порівняно з іншими суб'єктами права наділена цілим рядом особливостей. Вона, передусім, є владним суб'єктом публічних відносин (відносин субординації). А це накладає певний відбиток на специфіку її участі в правовідносинах.¹

В Юридичній енциклопедії поняття «держава» визначається як: 1) організація політичної влади, головний інститут політичної

¹ Цивільне право України. Академічний курс : підручник: у 2 т. / за заг. ред. Я. М. Шевченко. – Т. 1: Загальна частина. – К. : Ін Юре, 2003. – С. 212.

системи суспільства, який спрямовує і організує за допомогою норм права спільну діяльність людей і соціальних груп, захищає права та інтереси громадян; 2) сукупність людей, території, на якій вони проживають, і суверенної в межах даної території влади.¹

Як справедливо зазначає Ю.С. Шемшученко, саме в останньому розумінні термін «держава» є тотожним поняттям «країна», «основний суб'єкт міжнародного права». І саме в цьому розумінні державу можна розглядати як певний колективний, відокремлений суб'єкт суспільних відносин, який вступає у правовідносини відокремлено від інших суб'єктів правовідносин.

Здійснення державою публічно-владних повноважень полягає в тому, що вона є не просто носієм влади, а таким носієм, що наділений суверенітетом, тобто вона має верховенство та повну незалежність від будь-якої іншої влади, право та можливість проводити внутрішню та зовнішню політику від імені всього суспільства всередині та ззовні країни.²

Таким чином, держава на власній території має повний суверенітет (внутрішній та зовнішній), який проявляється у проведенні власної політики та забороні іншим державам та міжнародним організаціям втручатися у внутрішні справи країни.

Певні питання виникають з приводу правоздатності держави, тобто спектру її прав та обов'язків. Держава де-юре наділена рівними можливостями з іншими суб'єктами правовідносин, що підтверджується чинним законодавством. При цьому слід погодитись з авторами, які доводять, що правоздатність держави має і не загальний, і не спеціальний характер,³ оскільки держава може діяти лише в межах, передбачених законом, в той же час виключний спектр цих повноважень законодавчо не визначений.⁴ Тому, як справедливо зазначає Р.О. Стефанчук,⁵ видається прийнятною думка окремих нау-

¹ Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т. 2: Д-Й. – К. : Укр. енцикл., 1999. – С. 80.

² Любашіц В. Я., Мордовец А. Ю., Тимошенко І. В. Теорія держави та права : учебное пособие. – Ростов н/Д : МарТ, 2002. – С. 95.

³ Гражданское право : учебник для вузов / под ред. Т. И. Илларионовой, Б. М. Гонгалова, В. А. Плетнева. – М., 1998. – С. 140.

⁴ Цивільне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. / за заг. ред. Я. М. Шевченко. – Т. 1: Загальна частина. – К. : Ін Юре, 2003. – С. 213.

⁵ Там само.

ковців про те, що правоздатність держави має цільовий характер,¹ що є наслідком виконання нею функції носія публічної влади, яку вона здійснює в інтересах усього суспільства.

Здійснюючи публічно-владні повноваження, держава може виступати і як суб'єкт валютного права. При цьому вона може бути суб'єктом валютних правовідносин, в яких сторони є рівними (приватно-правові відносини) і реалізують власний інтерес, та відносин, в яких одна сторона підпорядкована іншій і захищає публічний інтерес. Тобто державу як суб'єкт валютних правовідносин можна розглядати у двох аспектах, а саме як учасника цивільно-правових угод і як суб'єкта, який має повне верховенство в проведенні власної валютної політики як всередині, так і за її межами.

Як суб'єкт приватно-правової частини валютного права, держава наділена рівними правами порівняно з іншими суб'єктами, що й закріплено в чинному законодавстві (ст. 167 Цивільного кодексу України). Ця норма є важливим розвитком конституційного принципу «Людина – це найвища цінність і держава відповідає перед людиною». Держава вже зняла пріоритетність державної форми власності над іншими, відмовилась від одвічної монополії на скарби (крім випадку, коли скарб є пам'яткою історії та культури), безпідставного присвоєння спадщини у випадку, коли не знайшлися спадкоємці, взяла на себе відповідальність за шкоду, завдану усіма державними органами, та ін.²

Виступаючи як суб'єкт валютних правовідносин, держава може набувати права власності на валюту та валютні цінності у випадках, передбачених чинним законодавством; отримувати спадщину у валюті та валютних цінностях у випадку, якщо відсутні спадкоємці; держава може емітувати цінні папери, виражені у валюті чи валютних цінностях, та ін.

Як суб'єкт публічно-правової частини валютного права, держава наділена суверенітетом по відношенню до інших держав і має право проводити власну, ні від кого не залежну валютну політику; може

¹ Гражданское право : учебник / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М. : Проспект, 2000. – Т. 1. – С. 190.

² Цивільне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. / за заг. ред. Я. М. Шевченко. – Т. 1: Загальна частина. – К. : Ін Юре, 2003. – С. 212.

виступати як сторона міжнародного договору, результатом якого може бути вплив на валютно-курсову політику держави.¹

Таким чином, враховуючи вище викладене, можна констатувати, що держава є повноцінним суб'єктом валютних правовідносин і набуває як права, так і обов'язки відповідно до чинного законодавства.

Уповноважені державою органи як суб'єкти валютних правовідносин

В практичному плані держава функціонує за допомогою свого механізму, найважливішою складовою якого є державний апарат, тобто сукупність органів державної влади і посадових осіб – представників державної влади, що від імені держави і в її інтересах приймають участь у реалізації її функцій.

В основу створення та функціонування державного апарату покладені принципи єдності та поділу державної влади. При цьому державна влада в цілому розглядається як фактична здатність держави (в особі державних органів та посадових осіб) підпорядковувати собі волю та поведінку суб'єктів (індивідуальних і колективних) в інтересах всього державно організованого суспільства чи певної його частини. Державна влада в її юридичному аспекті розглядається не тільки як соціальне явище, але і як конституційно-правовий інститут, що становить собою систему конституційно-правових норм, які закріплюють форми організації державної влади, методи її здійснення, визначають структуру органів держави та їх взаємовідносини.

Структуру державного апарату утворюють державні органи, під якими розуміють створювані за волею держави відокремлені функціональні інститути (підрозділи), які наділені певним обсягом владної компетенції та здійснюють від імені держави правотворчу, управлінську, правозастосовну та правоохоронну діяльність.

Як суттєві ознаки державних органів можна виділити такі:

- публічно-правовий характер, оскільки державні органи створюються вольовим рішенням держави, діють від її імені і розповсюджують свою діяльність на всіх суб'єктів права, що підпадають під

¹ Старинский Н. В. К вопросу об экономическом суверенитете государства-члена Международного валютного фонда // *Legea si viata*. – 2013. – № 10. – С. 194-197.

юрисдикцію держави. При цьому порядок формування і функціонування державних органів визначається чинним законодавством;

- нормативний порядок формування і функціонування, оскільки нормативному закріпленню підлягає порядок формування органу, компетенція і її наповнення, місце в системі ієрархії державних органів, порядок взаємодії з іншими державними органами;

- об'єктивність, оскільки саме існування державних органів не залежить від волі осіб, що виконують функції цього органу;

- володіння спеціальною компетенцією. Кожен державний орган виконує власні, лише йому притаманні функції, реалізація яких потребує індивідуальних повноважень.

В науковій літературі державні органи, що виконують функції держави у сфері, для управління якої вони створені, називають уповноваженими державою органами. Такі органи існують і у сфері валютних відносин.

Аналіз чинних нормативно-правових актів, що регулюють відносини у сфері обігу валюти та валютних цінностей, дає можливість виділити уповноважені органи у валютній сфері. До них слід віднести Національний банк України, Кабінет Міністрів України, уповноважені банки, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову і митну політику, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері надання послуг поштового зв'язку.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про Національний банк України», Національний банк України є центральним банком України, особливим центральним органом державного управління, юридичний статус, завдання, функції, повноваження і принципи організації якого визначаються Конституцією України, цим Законом та іншими законами України.

Національний банк України є юридичною особою, має відокремлене майно, що є об'єктом права державної власності і перебуває у його повному господарському віданні. Він є економічно самостійним органом, який здійснює видатки за рахунок власних доходів у межах затвердженого кошторису, а у визначених чинним законодавством випадках – також за рахунок Державного бюджету України.

Національний банк України не відповідає за зобов'язаннями органів державної влади, а органи державної влади не відповідають

за зобов'язаннями Національного банку, крім випадків, коли вони добровільно беруть на себе такі зобов'язання.

Також Національний банк України не відповідає за зобов'язаннями інших банків, а інші банки не відповідають за зобов'язаннями Національного банку, крім випадків, коли вони добровільно беруть на себе такі зобов'язання.

Відповідно до Конституції України, основною функцією Національного банку України є забезпечення стабільності грошової одиниці України. При виконанні своєї основної функції Національний банк має виходити із пріоритетності досягнення та підтримки цінової стабільності в державі. Національний банк у межах своїх повноважень сприяє стабільності банківської системи за умови, що це не перешкоджає досягненню та підтримці цінової стабільності.

Національний банк України також сприяє додержанню стійких темпів економічного зростання та підтримує економічну політику Кабінету Міністрів України за умови, що це не перешкоджає досягненню та підтримці цінової стабільності і стабільності банківської системи.

Відповідно до ст. 44 Закону України «Про Національний банк України», Національний банк України діє як уповноважена державна установа при застосуванні законодавства України про валютне регулювання і валютний контроль.

До компетенції Національного банку у сфері валютного регулювання та контролю належать:

1) видання нормативно-правових актів щодо ведення валютних операцій;

2) видача та відкликання ліцензій, здійснення контролю, у тому числі шляхом здійснення планових і позапланових перевірок, за діяльністю банків, юридичних та фізичних осіб (резидентів та нерезидентів), які отримали ліцензію Національного банку на здійснення валютних операцій, в частині дотримання ними валютного законодавства;

3) встановлення лімітів відкритої валютної позиції для банків та інших установ, що купують та продають іноземну валюту;

4) встановлення порядку проведення обов'язкового продажу та розміру надходжень в іноземній валюті, що підлягають обов'язковому продажу;

5) зміна строків розрахунків за операціями з експорту та імпорту товарів;

б) застосування мір відповідальності до банків, юридичних та фізичних осіб (резидентів та нерезидентів) за порушення правил валютного регулювання і валютного контролю.

Також Національний банк визначає структуру валютного ринку України та організовує торгівлю валютними цінностями на ньому відповідно до законодавства України про валютне регулювання.

Статтею 11 Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання та валютного контролю» визначені повноваження Національного банку України у сфері валютного регулювання. Зокрема, Національний банк України у сфері валютного регулювання:

- здійснює валютну політику виходячи з принципів загальної економічної політики України;

- складає разом з Кабінетом Міністрів України платіжний баланс України;

- контролює дотримання затвердженого Верховною Радою України ліміту зовнішнього державного боргу України;

- визначає у разі необхідності ліміти заборгованості в іноземній валюті уповноважених банків нерезидентам;

- видає у межах, передбачених цим Декретом, обов'язкові для виконання нормативні акти щодо здійснення операцій на валютному ринку України;

- нагромаджує, зберігає і використовує резерви валютних цінностей для здійснення державної валютної політики;

- видає ліцензії на здійснення валютних операцій та приймає рішення про їх скасування;

- установлює способи визначення і використання валютних (обмінних) курсів іноземних валют, виражених у валюті України, курсів валютних цінностей, виражених в іноземній валюті або розрахункових (клірингових) одиницях, згідно із статтею 8 цього Декрету;

- установлює за погодженнями з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері статистики, єдині форми обліку, звітності та документації про валютні операції, порядок контролю за їх достовірністю та своєчасним поданням;

- забезпечує публікацію банківських звітів про власні операції та операції уповноважених банків.

Кабінет Міністрів України у сфері валютного регулювання:

- визначає і подає на затвердження до Верховної Ради України ліміт зовнішнього державного боргу України;

- бере участь у складанні платіжного балансу України; забезпечує виконання бюджетної та податкової політики в частині, що стосується руху валютних цінностей;

- забезпечує формування і є розпорядником Державного валютного фонду України;

- визначає порядок використання надходжень у міжнародних розрахункових (клірингових) одиницях, які використовуються у торговельному обороті з іноземними державами, а також у неконвертованих іноземних валютах, які використовуються у неторговельному обороті з іноземними державами на підставі положень міжнародних договорів України.

Наступним уповноваженим органом, який також належить до банківської системи, є уповноважені банки. Відповідно до ст. 1 Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання та валютного контролю», «уповноважений банк» – це будь-який комерційний банк, який офіційно зареєстрований на території України, має ліцензію Національного банку України на здійснення валютних операцій, а також здійснює валютний контроль за операціями своїх клієнтів.

Уповноважені банки, фінансові установи та національний оператор поштового зв'язку, які отримали від Національного банку України генеральні ліцензії на здійснення валютних операцій, здійснюють контроль за валютними операціями, що проводяться резидентами і нерезидентами через ці установи.

Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову і митну політику, здійснює фінансовий контроль за валютними операціями, що проводяться резидентами і нерезидентами на території України.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері надання послуг поштового зв'язку, здійснює контроль за додержанням правил поштових переказів та пересилання валютних цінностей через митний кордон України.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державної митної справи, здійснює контроль за додержанням правил переміщення валютних цінностей через митний кордон України.

Висновки до розділу

У результаті проведеного дослідження концептуальних визначень таких категорій як «суспільні відносини», «правовідносини», «валюта», ми дійшли висновку, що поняття «валютні правовідносини» можна визначити як урегульовані нормами права суспільні відносини між уповноваженими суб'єктами з приводу обігу валюти і валютних цінностей, реалізація яких забезпечується силою державного примусу.

Валютним правовідносинам як виду правовідносин взагалі притаманні всі ознаки останніх, а також особливі ознаки, що дають можливість відокремити їх від усіх інших видів правовідносин. Зокрема, до особливих ознак валютних правовідносин слід віднести те, що валютні правовідносини:

- виникають у процесі введення в обіг, припинення і самого обігу валюти і валютних цінностей;
- мають спеціальний правовий режим об'єкта;
- у валютних правовідносинах, крім загальних суб'єктів (фізичних та юридичних осіб) є особливий суб'єкт який присутній (прямо чи опосередковано) завжди, – це Національний банк України;
- через валютні правовідносини опосередковується валютна політика держави.

Валютні правовідносини є єдиними за своєю юридичною та економічною природою, однак у межах цієї єдності виявляються їх видові відмінності, що дозволяє вести мову про існування їх різних видів і здійснити класифікацію.

Проведене дослідження дало можливість класифікувати валютні правовідносини залежно від: основних функцій права; змісту; території виникнення; характеру зв'язків між суб'єктами.

Змістом валютних правовідносин є поведінка суб'єктів, а юридичним змістом – суб'єктивні права та юридичні обов'язки, що встановлені нормами валютного законодавства України.

Дослідження як наукової літератури, так і практики правозастосування у сфері обігу валюти та валютних цінностей дало можливість констатувати відсутність єдності у сприйнятті тих чи інших об'єктів матеріального світу в ролі об'єктів валютних правовідносин. Ми дійшли висновку про те, що критерієм, який дає можливість об'єктивно

відносити той чи інший об'єкт матеріального світу до категорії об'єктів валютних правовідносин, є їх внутрішня природа, що об'єктивується в ліквідності як здатності в досить короткий термін обмінюватись на будь-яку іноземну валюту чи інший високоліквідний актив. Враховуючи зазначений критерій, на сучасному етапі розвитку нашого суспільства до об'єктів валютних відносин можна віднести: іноземну валюту, резервну позицію в МВФ, спеціальні права запозичення СПЗ, монетарне золото та метали платино-іридієвої групи, будь-який інший міжнародновизнаний резервний актив за умови забезпечення його надійності та ліквідності. Проведене дослідження дало можливість визначити правовий режим виділених об'єктів валютних правовідносин.

У результаті проведеного дослідження ми дійшли висновку, що суб'єктами валютних правовідносин є: фізичні особи, юридичні особи, уповноважені державою органи та держава. При цьому ми здійснили дослідження правового статусу зазначених суб'єктів та особливості їх участі у валютних правовідносинах.

Розділ 2

Принципи правового регулювання валютних відносин як фундаментальні засади їх унормування

2.1. Поняття та характеристика принципів правового регулювання валютних відносин

Розвиток суспільних відносин в Україні на початку ХХІ століття переконливо свідчить про наявність глибоких змін, що відбуваються не лише в самому українському суспільстві, а й у механізмах його функціонування. При цьому модернізація суспільних відносин супроводжується очевидним посиленням значущості чіткого функціонування державної влади.

Сьогодні вже впевнено можна говорити про те, що ейфорія від запровадження ринкових механізмів регулювання економіки минула. Дедалі більше науковців і практиків звертають увагу на хибне уявлення про згубний вплив державного регулювання на економічні процеси. Вже стало очевидним, що саморегулюваність і самоналаштуваність економіки – це той міф, що став причиною світової економічної кризи, строки закінчення якої і до сьогодні є невідомими.

Але варто звернути увагу на те, що кризова ситуація стала поворотною подією для свідомості і світосприйняття наших громадян. Багато фактів історії і навколишнього, світу оцінюються тепер зовсім по-іншому ніж декілька років тому. Створюється новітнє середовище існування нашого суспільства, що ставить перед нами нові проблеми і завдання, вирішення яких є надзвичайно важливим для подальшого розвитку.

Однак нові завдання і проблеми, що були обумовлені здійснюваними змінами, українська держава намагається вирішити старими методами. Не створюються механізми оптимального управління державним справами, які аналізували б не тільки структуру і змістовне наповнення роботи будь-якого органу держави, а й цілісний процес державної діяльності як тріаду мети, ресурсу і результату.

Ситуація, яка склалась, вимагає інших, якісно нових видів аналізу діяльності державних органів, виявлення і прогнозування тенденцій

розвитку права, а якщо говорити по суті, то необхідна нова основа для ефективного регулювання суспільних відносин, особливо тих, що постійно та вагомо впливають на наше суспільство.

Аналіз фахової наукової літератури, яка присвячена дослідженню питань основоположних засад регулювання суспільних відносин переконливо свідчить, що *основою*, на яку в сучасних умовах варто особливо звернути увагу і яка є базисом для врегулювання і співвіднесення всіх суспільних інтересів, є *фундаментальні, об'єктивні закономірності розвитку та функціонування суспільства, які іменуються принципами правового регулювання*.

Як показує дослідження сучасного стану розвитку нашого суспільства, сьогодні для інтенсивного розвитку нашої держави нагальною є проблема адекватного правового регулювання валютних відносин, оскільки саме вони є каталізатором розвитку та ефективного функціонування не лише зовнішньоекономічних відносин, а й держави в цілому.

Очевидною є необхідність вдосконалення правового регулювання валютних відносин на базі нових, тих що відповідають об'єктивним потребам розвитку української держави, принципів правового регулювання.

Але перш ніж безпосередньо перейти до виділення і характеристики окремих принципів правового регулювання валютних відносин, вважаємо за необхідне зупинитись на декількох, важливих для нашого дослідження в методологічному плані моментах. Такими моментами, на нашу думку, є: *поняття принципів права та принципів правового регулювання; співвідношення зазначених принципів; поняття принципів правового регулювання валютних відносин*. Лише з'ясувавши ці моменти, вважаємо, ми зможемо отримати об'єктивну основу для характеристики принципів правового регулювання валютних відносин.

Говорячи про дослідження принципів права, слід зазначити, що це є досить нелегким завданням практично для кожного дослідника. Це пояснюється як складністю самого явища і його природи, так і досить великим різноманіттям думок з приводу його природи. Варто звернути увагу на те, що на сьогодні в науковій літературі є досить велика кількість праць, присвячених дослідженню принципів права. У цьому аспекті можна згадати роботи радянського періоду, як за-

гальнотеоретичного,¹ так і галузевого² спрямування, а також роботи, що були написані в новітній час.³

Наявність такої досить великої кількості праць не є дивною, оскільки, за відомим висловом Гельвеція, «знання принципів компенсує

¹ Александров Н. Г. Социалистические принципы советского права // Советское государство и право. – 1957. – № 11. – С. 17; Васильев А. М. О правовых идеях-принципах // Советское государство и право. – 1975. – № 3. – С. 15; Гринберг Л. Г. Понятие справедливости в домарксистской общественно-политической и правовой мысли // Правоведение. – 1964. – № 1. – С. 131-144; Дамбо Л. И. О принципах построения системы советского права // Советское государство и право. – 1956. – № 8; Йоффе О. С., Шаргородский М. Д. О значении общих определений в исследовании вопросов права и социалистической законности // Советское государство и право. – 1963. – № 5. – С. 49-59; Кожевников Ф. И. Общеизвестные принципы и нормы международного права (Некоторые теоретические аспекты) // Советское государство и право. – 1959. – № 12. – С. 15-24; Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм. – М.: Госюриздат, 1960. – 511 с.; Шейдлин Б. В. Сущность советского права. Л., 1959. – С. 59-74; Берченко Л. Я. Ленинские принципы советского права. – М., 1970; Лукашева Е. А. Принципы социалистического права // Советское государство и право. – 1970. – № 6; Керимов Д. А. Философские проблемы права. – М.: Мысль, 1972. – 472 с.; Корецкий В. М. «Общие принципы права» в международном праве. – К., 1957. – 52 с.; Борисов Г. А. Общие принципы социалистического строя и советское право: автореф. дис. ... к.ю.н., – Х., 1977; Борисов Г. А. Отправные нормативные установления советского законодательства: автореф. дис. ... д.ю.н., – Х., 1991; Иванов Р. Л. Принципы советского права: автореф. дис. ... к.ю.н., – Л., 1988; Явич Л. С. Право развитого социалистического общества (сущность и принципы). – М., 1978; Сырых В. М. Метод правовой науки: основные элементы, структура. – М.: Юрид. лит-ра, 1980. – 176 с.

² Авдюков М. Г. Принцип законности в гражданском судопроизводстве. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 204 с.; Бобров Р. Л. Основные проблемы теории международного права. – М.: Междунар. отношения, 1968. – 272 с.; Братусь С. Н. Предмет и система советского гражданского права. – М.: Юридиздат, 1963. – 197 с.; Братусь С. Н. Принципы советского гражданского права // Правоведение. – 1960. – № 1. – С. 47-52; Буткевич В. Г. Советское право и международный договор. – К.: Вища школа, 1977. – 262 с.; Добровольская Т. Н. Принципы советского уголовного процесса (вопросы теории и практики). – М.: Юрид. лит-ра, 1971. – 199 с.; Элькин П. С. Толкование и применение норм уголовно-процессуального права. – М.: Юрид. лит-ра, 1967. – 192 с.; Келина С. Г. Значение принципа справедливости для уголовной юстиции // Криминология и уголовная политика. – М., 1985. – С. 43-44; Лившиц Р. З., Никитинский В. И. Принципы советского трудового права // Советское государство и право. – 1974. – № 8. – С. 31-39; Свердлов Г. А. Принципы советского гражданского права. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1985. – 199 с.; Семенов В. М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. – М.: Юрид. лит-ра, 1982. – 152 с.; Смирнов О. В. Основные принципы советского трудового права. – М.: Юрид. лит-ра, 1977. – 215 с.; Фарушкин М. Х. Общие принципы юридической ответственности в советском обществе // Советское гос-во и право. – 1967. – № 5. – С. 116-121.

³ Байтин М. И. О принципах и функциях права: новые моменты // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 4-16; Вагина Н. М. Принципы публичного права: дис. ... к.ю.н.,

незнання деяких фактів»,¹ що підтверджує важливість вивчення принципів, основоположних начал будь-якої діяльності, в тому числі, і галузі права. На сучасному етапі розвитку нашого суспільства важливість таких досліджень значно зростає, оскільки наше суспільство стикається з тими явищами, які раніше об'єктивно не мали свого вияву в процесі його функціонування чи не мали значного впливу.

Узагальнюючи підходи до сприйняття принципів права, можна з впевненістю констатувати, що і в загальній теорії права, і в галузевих юридичних науках під принципами права розуміють основоположні ідеї, начала, що характеризують сутність права як соціального явища, створюють «стрижень» на якому тримається право. При цьому практично всі дослідники вказують, що принципи права пронизують всі правові норми, можуть бути як закріплені в нормативних актах, так і логічно випливати із сукупності правових норм. Також у літературі вказується, що принципи права не є якимось стабільним, сталим, незмінним явищем. Вони постійно розвиваються і відображають сутність соціально-політичної формації суспільства, що об'єктивується в особливостях правової системи конкретної держави. При цьому виділяють загальні, міжгалузеві та галузеві принципи права.

Самара, 2004; Ведяхин В. М., Ведяхина К. В. Понятие и классификация принципов права // Право и политика. – 2002. – № 4. – С. 19-28; Вопленко Н. Н. Сущность, принципы и функции права. – Волгоград, 1998. – 108 с.; Галузин А. Ф. Правовая безопасность и ее принципы. – СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. – 361 с.; Евинтов В. И. Проблема «общих принципов права» в современных западных концепциях. Идеи мира и сотрудничества в современном международном праве : сб. науч. тр. / АН УССР. Ин-т гос. и права / Отв. ред. В. Н. Денисов. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 156-168; Захаров А. Л. Межотраслевые принципы права : дис. ... к.ю.н. – Самара, 2003; Зажицкий В. И. Правовые принципы в законодательстве Российской Федерации // Государство и право. – 1996. – № 11. – С. 92-98; Колодій А. М. Принципи права України. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.; Михайленко О. Проблеми справедливості при розбудові правової держави // Право України. – 1998. – № 8. – С. 43-46; Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістова характеристика) : монографія. – Х. : Право, 2010 – 240 с.; Ревина С. Н. Принципы правового регулирования рыночных отношений в Российской Федерации : дис. ... к.ю.н. – Самара, 2001; Скурко Е. В. Принципы права : монография. – М. : Ось-89, 2008. – 192 с.; Скурко Е. В. Философия права и правовая жизнь. – М. : Юрлитинформ, 2011. – 176 с.; Принципы российского права: общетеоретический и отраслевой аспекты / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько; ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права». – Саратов : ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права», 2010. – 704 с.

¹ Захаров А. Л. Межотраслевые принципы права : дис. ... к.ю.н., Самара, 2003. – С. 17.

Очевидно, що таке сприйняття принципів права потребує певного корегування, оскільки воно не досить чітко пояснює їх природу та не дає змоги усвідомити їх сутність як соціального регулятора суспільних відносин. Для чіткого усвідомлення природи принципів права та їх суті як соціального регулятора вбачається доцільним визначитися з таким вихідним моментом, як поняття «принцип».

Слово «принцип» (від лат. *prīncipiūm* – початок, основа) в мові вживається для позначення основного, вихідного положення будь-якої теорії, вчення, науки, світогляду, політичної організації та ін.¹ наукового чи морального начала, підстави, правила, основи, від якої не відступають.²

Враховуючи таке трактування слова «принцип», можна говорити про те, що принципи становлять собою певні базові, вихідні ідеї. У цьому аспекті можна повністю погодитись з Х.А. Умаровим, який, досліджуючи метод принципів у науковому пізнанні, вказував, що принципи – це основні «стрижні», корінні теоретичні положення, на яких базується вся структура наукового знання.³ Не вдаючись до системного аналізу зазначеної позиції, оскільки це не є темою нашого дослідження, та доповнюючи думку вченого, ми лише звернемо увагу на таку, виділену вченим, характеристику принципів, як узагальненість у них наукового знання. При цьому узагальненість як якісна характеристика принципів свідчить, що принципи є частиною наукового знання вираженого в максимально концентрованому вигляді. Ця характеристика є важливою для подальшого нашого дослідження, оскільки вказує на природу принципів загалом та принципів права зокрема.

Констатуючи те, що принципи є частиною наукового знання, його елементом, варто вказати, що їх специфіка полягає в тому, що вони є, по суті, вихідними положеннями даної (конкретної) теорії. Саме з принципів теорії дедуктивно виводяться інші її положення: закони, наслідки та інше. Принципи – це категорії найвищого ступеня

¹ Советский энциклопедический словарь / пред. науч.-ред. совета А. Прохоров. – М., 1981. – С. 1072; Большой энциклопедический словарь. – М., 1997. – С. 960.

² Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. – Т. 3. – М., 1980. – С. 431.

³ Умаров Х. А. Метод принципов в научном познании : дис. ... к.ф.н. – М., 1992. – С. 11.

узагальнення. Вони гранично абстрактні, і в цьому їх «сила», а не «слабкість» так як, по-перше, тільки дійшовши до принципів, можна глибше зрозуміти саму об'єктивну дійсність. Мислення, піднімаючись від конкретного до абстрактного, за висловленням В.І. Ульянова-Леніна, не відходить від істини, а підходить до неї. Всі наукові (правильні, серйозні) абстракції відображають природу глибше, вірніше і повніше.¹ По-друге, сила принципів виявляється і в тому, що вони є найбільш стійкими елементами знання, в тому числі і юридичного.

Принципи мають здатність концентрувати, пов'язувати закони, що лежать в основі наукового знання. Якщо закон відображає наявність зв'язку, то принцип на базі встановлених фактів містить твердження, що даний зв'язок має існувати внаслідок природної чи суспільної необхідності. Тим самим для принципів є характерним момент *должествования (буття)*, що обумовлює їх роль керівних положень, на які люди орієнтуються у своїй практичній діяльності.

Принципи, відображаючи загальний закон, фіксуючи сутнісне в процесі чи явищі, виступають в ролі певного критерію, норми для прийняття чи спростування того чи іншого положення, чим здійснюють регулюючий вплив на діяльність суб'єктів суспільних відносин.²

Узагальнюючи викладене, можна говорити про те, що принципи у філософсько-науковому значенні є керівними та регулятивними засадами, що є основою будь-якого наукового знання.

Окресливши зміст поняття «принципи» спробуємо на цій основі визначитись з поняттям «принципи права». У своїй основі юридична категорія «принципи права» складається з двох змістовних частин, а саме «принципи» і «право». Об'єктивно, для з'ясування змісту поняття «принципи права» ми маємо хоча б окреслити сутність цих частин.

З урахуванням існуючого різноманіття уявлень про право, його сутність, соціальну цінність та інше, в рамках нашого дослідження вважаємо за необхідне приєднатись до думки, висловленої Н.М. Коркуновим відповідно до якої «основа дії права загалом лежить у житте-

¹ Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 29. – С. 152.

² Захаров А. Л. Межотраслевые принципы права : дисс. ... к.ю.н. – Самара, 2003. – С. 16-17.

вих умовах спільного життя».¹ Далі, пояснюючи цінність права, вчений констатує: «необхідність юридичного порядку є загальний закон для будь-якого спільного життя людства на певному ступені його розвитку. Але цей безперечний закон проявляється в самих різних формах ... що властиві тільки цьому суспільству. Право, як порядок суспільного життя, знаходиться по необхідності в постійній взаємодії з часовими та територіальними умовами і, тому, для того щоб задовольнити своє призначення, не залишатись мертвою буквою та дійсно давати прийнятну форму тим, що чергуються явищам суспільного життя, воно має приймати відповідну форму».²

Зазначене дає можливість говорити, і це підтверджують практично всі дослідники права, що право є універсальним регулятором суспільних відносин.

Сприймаючи право як універсальний феномен, атрибут суспільного розвитку і спосіб регулювання суспільних відносин, що пройшов значний еволюційний шлях, напевно можна очікувати, що існують деякі загальні закономірності (форми) як у розвитку права, так і в його змісті. Ці закономірності (форми) у своїй динаміці, а якщо точніше, в то загальному різноманітті динамічних форм прояву права як атрибуту суспільного життя, відображають серед усього іншого еволюційні закономірності розвитку суспільних відносин. Сенс наявності еволюційного елементу в розвитку права та призначення регулюючих процесів у праві виражають необхідність організації певних зв'язків у людському суспільстві. У цьому аспекті вважаємо за доцільне підтримати Г.В. Мальцева, який, досліджуючи соціальні основи права, зазначав, що «на якому б етапі свого історичного розвитку не знаходилось право, його точка зору завжди була, є і буде точкою зору необхідності».³ Але при цьому не хаотичної, руйнівної необхідності, а необхідності позитивної ретроспективи суспільства.

Для наявності позитивного розвитку будь-якого явища, як у середовищі його існування, так і в ньому самому, мають відбуватися процеси селективного відбору позитивного матеріалу і відмирання

¹ Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / предисл. И. Ю. Козлихина. – СПб., 2003. – С. 338.

² Там же. – С. 339.

³ Мальцев Г. В. Социальные основания права. – М. : Норма, 2007. – С. 41.

негативного. Ці процеси є об'єктивними, оскільки дають можливість відбирати більш стійкі, стабільні та ефективні форми існування. Вони можуть носити як природний (в рамках біологічного відбору), так і штучний (в рамках розвитку форм соціального існування, співжиття) характер. Безумовно для нормальної реалізації зазначених процесів мають бути стійкі елементи, що зберігають весь позитивний матеріал який потім втілюється в майбутніх формах існування. На біологічному рівні таким матеріалом є ДНК. На рівні соціальних форм існування такими елементами є принципи співжиття.

Сутність принципів (пізнання і мислення, досвіду і дії) є об'єктивною, оскільки відображає стійкі, повторюювані зв'язки між явищами в природі і суспільстві. За кожним принципом стоїть певна закономірність, природний чи соціальний закон. Зрозуміти, усвідомити принцип розгортання і розвитку у світі фізичних, хімічних, біологічних та інших природних процесів – означає відкрити природний закон.

Так само як природні принципи, суспільні та гуманітарні принципи є об'єктивними за своєю природою. Розуміння їх суті дає можливість зрозуміти об'єктивні закони розвитку суспільства і людини.

Враховуючи те, що право є соціальним регулятором, ми цілком логічно можемо дійти висновку про те, що його елементом, який містить весь позитивний матеріал розвитку соціального співжиття є принципи права.

Вчені-юристи практично єдині в думці, що принципи є об'єктивно притаманною праву властивістю. Однак при цьому сприйняття принципів є досить різним.

У радянській юридичній науці було прийнято виділяти принципи права і правові принципи.¹ Найбільш поширеним визначенням принципів права в цей період було їх розуміння як вихідних, керівних ідей, що лежать в основі права і знаходять своє відображення не тільки в юридичній формі, але і в тих суспільних відносинах, які вона опосередковує.² Саме базуючись на такому сприйнятті і був ство-

¹ Лукашева Е.А. Принципы социалистического права // Советское государство и право. – 1970. – № 6. – С. 21-29.

² Марксистско-ленинская теория государства и права. Социалистическое право. – М., 1973. – С. 43.

рений поділ права на принципи права і правові принципи. Під останніми розумілись принципи правосвідомості, принципи суспільства, що закріплені в правовій формі.¹ Також варто зазначити, що деякі вчені як аргумент для такого поділу пропонували критерій нормативності, і саме вони вказували, що необхідно розрізняти «...поняття «правові принципи» – категорія, яка не закріплена в законі, і поняття «принципи права» – категорія, закріплена в нормі права».² Інші вчені виступають проти зазначеного поділу, і у своїх дослідженнях практично не розрізняють принципи права і правові принципи, констатуючи, що поняття правових принципів охоплює як принципи права, так і більш приватні правові явища.³

Деякі дослідники намагаються розкрити поняття принципів права через категорію об'єктивної норми.⁴ При цьому вважається, що об'єктивні норми початково закладені в суспільних відносинах, а законодавцю залишається лише усвідомити та виразити їх. Вважаємо, що такий підхід до сприйняття принципів права, хоч і має певне раціональне зерно, але все ж таки є недостатньо обґрунтованим. Складність такого підходу полягає в тому, що саме розуміти під об'єктивними нормами. Пошук об'єктивних норм ведеться досить давно, але результати цього пошуку є різними і деякою мірою суперечливими. Якщо узагальнено викласти позиції, то в літературі об'єктивними нормами називають і божественне установлення, і вимоги розумності та справедливості, і приписи розуму, і «абстрактну ідею повинності». Враховуючи таку ситуацію, досить важко сприйняти та пояснити сутність та зміст категорії «принципи права», а відповідно, і даний підхід.

Досить специфічною є позиція Н.М. Смирнової, яка під принципами права розуміє основні системи норм права, центральні поняття і основні засади законів.⁵

¹ Семенов В. М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. – М., 1982.

² Якушин В. А. Субъективное вменение и его значение в уголовном праве. – Тольяти : ТолПи, 1998. – С. 10.

³ Витрук Н. В. Общая теория правового положения личности. – М. : Норма, 2008. – С. 86-87.

⁴ Синха С. П. Юриспруденция. Философия права. Краткий курс. – М., 1996. – С. 93.

⁵ Смирнова Н. Н. Арбитражный процесс. – СПб., 2000. – С. 15.

Також у літературі існує погляд, відповідно до якого принципи права розглядаються як основні положення, що виражають сутність галузі права чи системи права в цілому, вирішують її корінні питання.¹

Найбільш розповсюдженою є точка зору, відповідно до якої принципи права розглядаються через категорію ідеї. При цьому на початковому етапі становлення вчення про принципи права вчені вказували, що принципи права є керівними ідеями,² але в подальшому і на сучасному етапі переважна більшість зазначають, що вони є основоположними ідеями.³

На нашу думку розгляд принципів права через категорію «ідея» є досить прогресивним, оскільки ця категорія відображає генетичний аспект принципів права.⁴ Для того щоб зрозуміти це, варто звернути увагу на сутність терміну «ідея». Ідея (від грец. *idea* – вигляд, образ, об'єкт мислення) – це форма осягнення світу в думці. У науковій сфері ідеї узагальнюють досвід попереднього розвитку знання. В тій чи іншій галузі вони служать основою, що синтезує знання в цілісну систему, виконують роль евристичних принципів тлумачення світу.⁵ Як стверджують дослідники,⁶ саме ідеї утворюють той змістовний каркас, у якому виражається і твориться право.

Відомо, що будь-яка загальна ідея проходить крізь історію у своїх специфічних формах, обумовлених особливостями буття людей і рівнем їх цивілізації. Спочатку принцип зазвичай є ідеєю, що виникає лише спорадично, як мрії окремих мислителів чи як легкий відтінок існуючих форм духовності. Поволі вона втілюється в соціальних практиках, поступово набуваючи визнання і вимагаючи реформ існуючого порядку. Загальні ідеї є рушійною силою, що веде суспіль-

¹ Якушин В. А. Субъективное вменение и его значение в уголовном праве. – Тольяти : ТолПи, 1998. – С. 16.

² Лукашева Е. А. Принципы социалистического права // Советское государство и право. – 1970. – № 6. – С. 21-29.

³ Проблемы общей теории права и государства / под общ. ред. Н. С. Нерсесянца. – М., 1999. – С. 277.

⁴ Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. – Х. : Право. – С. 25.

⁵ Огурцов А. Н. Идея // Новая философская энциклопедия : в 4 т. – М. : Мысль, 2001. – Т. 2. – С. 83.

⁶ Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. – Х. : Право. – С. 25.

ство від одного стану до іншого: поселяючись у свідомості людей, вони жалять, як оводи, чи світять як маячки; у якийсь момент жевріючий вогник, запалений ідеєю, спалахує полум'ям – настає період швидких змін, принцип стає важливою складовою суспільної культури, втілюється в системи вимог (імперативів) і врешті-решт (досить часто в поєднанні з іншими ідеями) змінює обличчя певної цивілізації.¹

Аналізуючи наведену думку, яка досить точно та логічно пояснює генетичний зв'язок ідей з принципами,² зі свого боку можемо лише додати, що не всі ідеї перетворюються в принципи, а лише ті, які сприймаються суспільством як корисні та перспективні.

Враховуючи викладене, вважаємо за можливе **принципи права** визначити як основні ідеї, що відображають закономірності і зв'язки розвитку суспільних відносин, а також визначають сутність і соціальне призначення права.

Дослідження наукової літератури, присвяченої питанням принципів права, свідчить, що поряд з категорією «принципи права» використовують також таку категорію, як «принципи правового регулювання». Очевидно, що для нашого дослідження важливо визначитися зі співвідношенням зазначених категорій.

Для досягнення поставленої мети, варто спочатку коротко окреслити сутність правового регулювання. В теорії права під правовим регулюванням розуміють процес, що передбачає безпосередній (активний) правовий вплив на юридично значущі суспільні відносини.³ Як зазначає С.С. Алексєєв, правове регулювання: по-перше виражає напружену динаміку права, що реалізує його силу, енергію, спрямовану на досягнення правового результату; по-друге, здійснюється за допомогою засобів, що створюють структури в динаміці.⁴

Правове регулювання завжди здійснюється за допомогою свого «динамічного інструментарію» – особливого, властивого тільки праву

¹ Уайтхед А. Избранные работы по философии : пер. с англ. – М. : Прогресс, 1990. – С. 394-407.

² В історичному аспекті такі трансформації ідей в принципи права можна проілюструвати за допомогою дослідження становлення принципів прав людини.

³ Теория государства и права : учебник / под ред. д.ю.н., проф. Р. А. Ромашова. – СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. – С. 385.

⁴ Алексєєв С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : НОРМА, 2002. – С. 265-266.

механізму, всього комплексу динамічних систем і структур, що призначені юридично гарантувати досягнення правових завдань у рамках певних типів, моделей юридичного впливу на суспільні відносини.¹

При цьому механізм правового регулювання може бути визначений як єдність правових засобів, за допомогою яких забезпечується результативний правовий вплив на суспільні відносини.

У механізмі правового регулювання як динамічній структурі виділяють три основних ланки (елементи): а) юридична норма – основа правового регулювання, коли на рівні позитивного права закріплюються в абстрактному вигляді типізовані можливості і необхідність певної поведінки суб'єктів; б) правові відносини, суб'єктивні права і юридичні обов'язки, які за наявності конкретних життєвих ситуацій (юридичних фактів) переводять абстрактні можливості і необхідність у площину конкретних, адресних суб'єктивних юридичних прав і обов'язків; в) акти реалізації прав і обов'язків, відповідно до яких настає запрограмований в позитивному праві результат в житті суспільства, фактично вирішується конкретна життєва ситуація.

Також варто звернути увагу на те, що в механізмі правового регулювання як динамічній структурі, в його глибинній основі, існують фундаментальні засади, які розкривають вихідні юридичні начала, є каталізаторами правового регулювання. Такими основами, що впливають на юридичний інструментарій при правовому регулюванні, є засоби та способи правового регулювання.

В теорії права під засобами правового регулювання розуміють такі інституційні утворення (установи, форми) правової дійсності, які в своєму реальному функціонуванні використовуються в процесі спеціальної правової діяльності призводять до досягнення визначеного результату у вирішенні соціальних проблем, що стоять перед суспільством та державою на певному етапі.²

Під способами правового регулювання в літературі розуміють засновану на державній оцінці соціально значущих явищ систему правових приписів, прийомів та процедур їх використання, за допо-

¹ Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : НОРМА, 2002. – С. 266.

² Сапун В. А. Теория правовых средств и механизм реализации права. – СПб., 2002. – С. 29.

могою яких здійснюється регулятивний вплив на свідомість і волю людей з метою досягнення соціально значущого результату.¹

Аналіз фахової наукової літератури свідчить, що основними способами правового регулювання суспільних відносин є загальні дозволи та загальні заборони. Досліджуючи важливість загальних дозволів та загальних заборон у механізмі правового регулювання і в аспекті нашого дослідження, слід погодитися з С.С. Алексєєвим, який зазначав, що «принципово важливим моментом у з'ясуванні ролі загальних дозволів та загальних заборон є наступне. Найбільш важливі і усталені вимоги соціального життя даного суспільства найближче контактують з імперативами цивілізації і в цьому відношенні – з нормативним соціальним регулюванням у вигляді панівної системи соціальних цінностей. З розглядуваної точки зору значення загальних дозволів та загальних заборон полягає в тому, що вони втілюють цю систему цінностей, здатні бути їх вихідними, первинними носіями в самій матерії права, що розглядається з точки зору його регулятивних характеристик».²

Розвиваючи зазначену думку, варто звернути увагу на те, що при визначенні цінності загальних дозволів та загальних заборон вчений вказував, що за їх допомогою здійснюється конструювання моделі соціального регулювання шляхом встановлення «панівної системи соціальних цінностей». В аспекті правового регулювання такою панівною моделлю є правовий режим як порядок регулювання, що виражений в різноманітному комплексі правових засобів, які характеризуються особливим сполученням дозволів та заборон, які взаємодіють між собою та утворюють особливу спрямованість регулювання.³

Для кожного етапу розвитку суспільства є характерним власний правовий режим, порядок регулювання, що залежить від багатьох чинників. Головними чинниками, що впливають на конкретний правовий режим в конкретному суспільстві, є соціально-політичний лад

¹ Кулаков Л. В., Хохлова И. С. Способ правового регулирования. – Саратов : Изд-во ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права», 2010. – С. 62.

² Алексєєв С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : НОРМА, 2002. – С. 273.

³ Там же. – С. 278.

цього суспільства. При цьому в процесі конструювання правового режиму в конкретному суспільстві використовуються специфічні, характерні тільки для цього суспільства уявлення про справедливість та доцільність. Основою цих уявлень є намагання еліт цього суспільства розвинути його на основі панівного соціально-політичного режиму. Такий погляд цілком підтверджується фаховими науковими дослідженнями та дає можливість констатувати факт того, що для кожного суспільства є характерним власний правовий режим, порядок регулювання суспільних відносин.

З'ясувавши сутність правового регулювання, зосередимось на принципах правового регулювання.

Принципи права ми визначили як основні ідеї, що відображають закономірності і зв'язки розвитку суспільних відносин і визначають сутність і соціальне призначення права, та констатували факт того, що принципи права формуються протягом тривалого розвитку суспільства і відображають досвід правового регулювання суспільних відносин в загальноцивілізаційному плані.

Принципи правового регулювання також відображають основні ідеї, але не в загальному плані, а в аспекті конкретного суспільства. При цьому відображають ті ідеї, що є панівними для конкретного історичного періоду. Кожне суспільство, розвиваючись, визначає власний шлях розвитку, окреслює власні прерогативи, напрямки та результати. При цьому в процесі регулювання суспільних відносин, безумовно, використовуються загальноцивілізаційні надбання у вигляді принципів права, як керівні напрямки.

Враховуючи зазначене, **принципи правового регулювання** можна визначити як *засновані на панівній системі цінностей в державі основні ідеї, що відображають закономірності і зв'язки розвитку суспільних відносин і визначають сутність, соціальне призначення та особливості дії права на території конкретної держави.*

Таким чином, в аспекті співвідношення принципів права та принципів правового регулювання можна сказати, що принципи права є більш загальною категорією, яка відображає розвиток права як соціального регулятора та є цивілізаційним зв'язком між конкретними суспільствами та світовою цивілізацією. Принципами правового регулювання слід визнавати правові явища нижчого рівня, оскіль-

ки вони відображають систему соціальних цінностей в конкретній державі.

Принципи права та принципи правового регулювання тісно пов'язані між собою, оскільки саме з принципів правового регулювання в процесі їх історичного розвитку виокремлюються найбільш прийнятні в загальноцивілізаційному плані принципи, які, відповідним чином оформившись, перетворюються на загальноцивілізаційне надбання у формі принципів права.

Вважаємо, що лише таке сприйняття співвідношення принципів права та принципів правового регулювання дає можливість зрозуміти глибинну суть процесів, що проходять на території конкретної держави та усвідомити, чому в окремих державах панують різні правові режими регулювання подібних суспільних відносин.

Визначивши поняття принципів правового регулювання, можна виділити їх суттєві ознаки. Зокрема, на нашу думку, суттєвими ознаками принципів правового регулювання є такі: а) вони засновані на панівній системі цінностей в державі та провідній її ідеї розвитку; б) є відображенням закономірностей соціально-культурного та політико-правового розвитку конкретного суспільства; в) визначають сутність та особливості дії права на території конкретної держави.

Враховуючи вищевикладене, ми цілком логічно можемо перейти до з'ясування останнього, важливого в методологічному плані моменту, а саме визначення поняття принципів правового регулювання валютних відносин.

Для вирішення поставленого нами завдання нагадаємо визначення поняття «валютних правовідносин». Так, враховуючи проведені нами дослідження,¹ валютні правовідносини можна визначити як урегульовані нормами права суспільні відносини між уповноваженими суб'єктами з приводу обігу валюти і валютних цінностей, реалізація яких забезпечується силою державного примусу. Значене визначення дає можливість чітко усвідомити суттєві характеристики валютних правовідносин, проте в аспекті з'ясування принципів їх правового регулювання слід звернути також увагу на межі правового регулювання, оскільки, як показують дослідження, не всі суспільні відносини можуть піддаватись правовому впливу.

¹ Старинський М. В. Визначення поняття «валютні правовідносини» // Юридична Україна. – 2011. – № 8. – С. 52-56.

Говорячи про межі правового регулювання слід зазначити, що в літературі неодноразово піднімалось це питання. Як вітчизняні, так і зарубіжні вчені визнають, що правове регулювання має свої межі. При цьому вихід за них становить собою грубе свавілля, вторгнення держави в непідвладні їй сфери суспільного регулювання.

Як зазначається в літературі, межі правового регулювання – це межі державно-владного втручання держави, її органів у систему суспільних відносин.¹ При цьому можна говорити про межі в трьох сферах: а) системі суспільних відносин, які об'єктивно потребують правового регулювання; б) діяльності держави стосовно формування нових, відсутніх у суспільстві правових відносин; в) використанні державою способів правового регулювання.

Сучасне суспільство має досить широку зону суспільних відносин, де людина вільно виявляє та реалізує свою волю відповідно до власних уподобань, ціннісних орієнтирів, моральних якостей та особистих інтересів. Таким чином, людина може діяти при: реалізації свободи особистого життя, слова, думки, совісті, літературної, художньої та інших видів творчості; реалізації своїх інтересів у сімейних відносинах; в ролі члена релігійної громади та інше. При цьому на державу покладається забезпечення реального здійснення такого вільного волевиявлення, усунення будь-яких перешкод для його реалізації. Одночасно держава за допомогою права встановлює межі особистих свобод, вихід за які створює реальну загрозу завдання шкоди іншій людині, суспільству, державі, оскільки особиста свобода залишається приватною справою доти, поки вона не посягає на свободу інших людей.

Право не тільки врегульовує суспільні відносини, а й деякою мірою створює їх. Зокрема, поза правовим регулюванням не можуть існувати структура, компетенція та порядок діяльності державних органів і посадових осіб, правосуддя, діяльність правоохоронних органів та інше. Завдяки праву, держава набуває можливість охороняти суспільні відносини та розвивати їх, особливо ті відносини, які в суспільстві знаходяться на етапі зародження і з яким держава пов'язує свій подальший розвиток.

¹ Сырых В. М. Теория государства и права : учебник для вузов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : ЗАО Юстицинформ, 2007. – С. 161-166.

Так творча та розвиваюча властивість права особливо яскраво проявилась в 90-х роках минулого століття, коли в Україні були проведені економічні реформи направлені на формування ринкової економіки та правової держави. Право в державі виступило могутнім засобом реформування та перетворення суспільних відносин. Будь-який прийнятий закон чи інший нормативно-правовий акт, який містить ту чи іншу сукупність правових норм, був направлений на зміну суспільних відносин, їх вдосконалення, розвиток та охорону.

Однак творча роль права зі створення та розвитку нових порядків не є безмежною. Як показують дослідження,¹ для того щоб прийняті правові норми досягли позитивного результату, вони мають відповідати економічним, політичним, правовим та іншим соціальним закономірностям розвитку даного суспільства, а також враховувати конкретно-історичні умови дії цих закономірностей.

Багатоваківа історія людства переконливо довела, що рівень розвитку права не може бути вищим за економічний та культурний рівні розвитку суспільства. Це положення означає, що право може закріплювати різні способи розподілу і споживання вироблених матеріальних і духовних благ. Але всі ці способи реально застосовуються тією мірою, якою враховується економічний стан держави. За допомогою права не можна розподіляти блага, які держава внаслідок нерозвиненості своєї інфраструктури та виробничих потужностей не виробляє і не в змозі виробити. Здатність економіки держави виробляти матеріальні блага є об'єктивним фактором, що не залежить від волі та бажання окремих осіб чи держави.

Також правове регулювання не зможе досягти максимального позитивного результату, якщо не будуть враховані рівень культури населення, його готовність реалізовувати прийняті державою нормативно-правові акти.

У правотворчій та правозастосовній діяльності існують досить чіткі межі щодо використання державою прийомів, способів правового регулювання. У літературі способом правового регулювання

¹ Эффективность законодательства в экономической сфере: научно-практическое исследование / отв. ред. проф. Ю. А. Тихомиров. – М. : Волтерс Клувер, 2010. – 384 с.; Раинов Ф. М. Правовое государство и современный мир. – СПб. : Юридический центр-Пресс, 2012. – 175 с.

визнається заснована на державній оцінці соціально значимих явищ систему правових приписів, що фіксує комплекс правових засобів, прийомів і процедур їх використання, за допомогою яких здійснюється регулятивний вплив на свідомість і волю людей з метою досягнення соціально корисного результату.¹

На вибір способів правового регулювання впливають ряд факторів серед яких виділяють: а) особливості розвитку суспільства та специфіка його внутрішніх процесів на конкретному історичному етапі; б) загальносвітова обстановка та стан міжнародних відносин; в) специфіка регульованих суспільних відносин.²

Враховуючи все вище зазначене, в аспекті нашого дослідження, принципи правового регулювання валютних відносин можна визначити як *засновані на пануючій системі економічних цінностей в державі основні ідеї, що відображають закономірності і зв'язки розвитку валютних відносин і які визначають сутність, соціальне призначення та особливості дії права в процесі обігу валюти і валютних цінностей на території конкретної держави.*

Спираючись на зазначене визначення можна виділити такі ознаки принципів правового регулювання валютних відносин як те що вони: а) засновані на пануючій системі економічних цінностей в державі ідеї її розвитку; б) є відображенням закономірностей розвитку валютних відносин в державі; в) визначають сутність, соціальне призначення та особливості дії права в процесі обігу валюти і валютних цінностей на території держави.

Принципи правового регулювання валютних відносин у процесі їх реалізації впливають на структуру валютного ринку конкретної держави та створюють, таким чином, її валютну систему із властивими тільки їй особливостями. У літературі валютна система сприймається як форма організації валютних відносин, закріплена в національному законодавстві та міжнародних угодах.³

¹ Кулапов В. Л., Хохлова И. С. Способ правового регулирования. – Саратов : Изд-во ГОУ ВПО «Саратовская академия права», 2010. – С. 62.

² Там же. – С. 152-161.

³ Завальна Ж. В., Старинський М. В. Валютне право України : навч. посібник. – 2-ге вид., допов. і перероб. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. – С. 40-41; Симонов Ю. Ф., Носко Б. П. Валютные отношения : учебное пособие для вузов. – Ростов-н/Д : Феникс, 2001. – С. 26; Лапчук Б. Ю. Валютна політика : навч. посібник. – К. : Знання, 2008. – С. 125.

Як показує аналіз функціонування валютної системи України на сучасному етапі, вона розвивається практично безсистемно, а головне, у своїй переважній більшості, на підставі вказівок іноземних фінансових організацій та установ. Така ситуація є негативною, оскільки не дає можливості ефективно та в повному обсязі використовувати належні Україні матеріальні і фінансові ресурси.

Спираючись на наукові дослідження, в яких висвітлюються питання створення і функціонування валютних систем, що проводились та проводяться як вітчизняними, так і зарубіжними вченими, на наш погляд, доцільно будувати валютну систему України, маючи на меті задоволення власних інтересів та спираючись на принципи правового регулювання валютних відносин, які є відображенням економічного та суспільного розвитку нашої держави.

Враховуючи зазначене, вважаємо за можливе запропонувати таку систему принципів правового регулювання валютних відносин, яка на наш погляд, цілком відповідає сучасним реаліям України та може бути використана для побудови власної ефективної валютної системи.

Вся система принципів правового регулювання валютних відносин як система взаємопов'язаних основних ідей, що відображають закономірності і зв'язки розвитку валютних відносин, на наш погляд, складається з трьох основних, структурно взаємопов'язаних груп принципів. Такими групами є *системні* принципи правового регулювання валютних відносин, що відображають загальноцивілізаційні досягнення та є містком між принципами права та принципами правового регулювання валютних відносин; *організаційні* принципи правового регулювання валютних відносин, що відображають основні засади побудови національної системи уповноважених органів у сфері валютних відносин; *функціональні* принципи правового регулювання валютних відносин, на базі яких має здійснюватись правове регулювання обігу валюти та валютних цінностей на території держави.

Таким чином, ми визначились з основними методологічними підходами, які будемо використовувати для розкриття сутності та змісту принципів правового регулювання валютних відносин у нашій роботі.

2.2. Загальні принципи правового регулювання валютних відносин в Україні

У попередньому розділі ми визначили принципи правового регулювання валютних відносин як засновані на панівній системі економічних цінностей в державі основні ідеї, що відображають закономірності і зв'язки розвитку валютних відносин і визначають сутність, соціальне призначення та особливості дії права в процесі обігу валюти і валютних цінностей на території конкретної держави. Також, спираючись на аналіз функціонування валютної системи України на сучасному етапі її розвитку, зазначили, що вся система принципів правового регулювання валютних відносин складається з трьох основних, структурно взаємопов'язаних груп принципів, головною з яких є група загальних принципів правового регулювання валютних відносин.

Перед розкриттям суті та змісту загальних принципів правового регулювання валютних відносин, на нашу думку, спочатку варто коротко зупинитись на характеристичі їх ролі в правовому регулюванні валютних відносин на території України, оскільки на сучасному етапі розвитку України як незалежної держави правове регулювання економіки загалом та валютних відносин зокрема здійснюється безсистемно та хаотично, відсутня єдина стратегія розвитку валютного ринку та єдині цілі діяльності уповноважених державою органів.

Роль загальних принципів важко переоцінити, адже вони, з одного боку, є найбільш загальними основоположними ідеями, які увібрали весь масив загальноцивілізаційної практики правового регулювання валютних відносин та є місточком між принципами права і правовою системою України, з іншого боку – відображають рівень правової культури та правових цінностей у сфері правового регулювання економічних відносин загалом та валютних відносин зокрема.

Саме на базі загальних принципів правового регулювання валютних відносин має будуватись вся система правового регулюван-

ня валютних відносин в Україні. Ними мають бути пронизані всі нормативно-правові акти, що тим чи іншим чином здійснюють регулювання валютних відносин в Україні.

Аналіз функціонування як світової валютної системи, так і валютних систем окремих (і розвинених, і тих, що розвиваються) держав, їх системних принципів правового регулювання валютних відносин дає можливість виділити значну їх кількість, проте, на наш погляд, найбільш важливими в аспекті розвитку економіки держави є:

- принцип системності правового регулювання валютних відносин;
- принцип гармонізації інтересів суб'єктів валютних відносин;
- принцип захисту національного інтересу у регулюванні валютних відносин.

Принцип системності правового регулювання валютних відносин

Філософи констатували, що системність різних видів відображення та перетворення дійсності людиною є, в кінцевому результаті, проявом загальної системності матерії та її властивостей. Ефективність теоретичного пізнання і практики тим вища, чим більш системними, цілісними вони стають, чим більш складною та розгалуженою стає їх структура.¹

Фахівець у галузі системного аналізу соціальних явищ професор В.Г. Афанасьєв зазначав: «Системний підхід – це якісно більш високий рівень, ніж просто предметний спосіб дослідження. Це перехід від пізнання окремого до загального, від однозначного до багатозначного, від абстрактного до конкретного, від одновимірного до полівимірного, від лінійного до нелінійного і т.д.»²

В науковій літературі прийнято виділяти системність лише як метод наукового дослідження. При цьому в найбільш загальному вигляді системне дослідження прийнято розглядати як всебічний аналіз складних динамічних цілісностей, частини яких знаходяться в органічній єдності та взаємодії. Системний підхід у дослідженнях складних динамічних структур дозволяє визначити внутрішній

¹ Аверьянов А. Н. Системное познание мира: методологические проблемы. – М., 1985. – С. 8.

² Афанасьев В. Г. Общество: системность, познание и управление. – М., 1981. – С. 7.

механізм не тільки дії окремих компонентів, але і їх взаємодію на різних рівнях. Проблеми системного методу дослідження використовуються як на загальнофілософському,¹ так і на рівні галузевих наук, у тому числі правових.²

В дослідженнях, які висвітлюють питання правового регулювання суспільних відносин, досить часто робиться акцент на тому, що суспільні відносини становлять собою не просто певні види взаємозв'язків, а систему суспільних відносин. При цьому констатується той факт, що системні дослідження є найбільш продуктивними, оскільки дають можливість віднайти та визначити сутність зв'язків, цілісність та межі системи.

Право, і в цьому варто погодитись з А.Б. Венгером, – це не просто механічна сукупність правових норм, а певне органічне утворення, системне явище.³ При аналізі правових категорій та правових явищ системність як ознака вказується досить рідко, припускаючи, очевидно, що системність є внутрішньою якістю будь-якого явища, будь-якого процесу. Однак не можна ототожнювати метод системного аналізу суспільних відносин із системністю як їх ознакою, оскільки, як вірно зазначає С.М. Ревіна,⁴ ці поняття знаходяться в різних площинах. Наявність системності як ознаки суспільних відносин дає можливість зробити припущення про те, що їх врегулювання правом варто робити системно (комплексно), впливаючи на всі елементи системи. Саме системне правове регулювання є найбільш ефективним у досягненні поставлених законодавцем результатів.

Все зазначене повною мірою стосується до валютних відносин та їх правового регулювання. Враховуючи це, в аспекті нашого дослід-

¹ Блауберг И. В., Юдин Э. Г. *Философские проблемы исследования систем и структур // Вопросы философии.* – 1970. – № 5; Лекторский В. А., Шьверев В. С. *Актуальные философско-методологические проблемы системного подхода // Вопросы философии.* – 1971. – № 1; Афанасьев В. Г. *Системность и общество.* – М., 1980.

² Керимов Д. А. *Философские проблемы права.* – М., 1972; Керимов Д. А. *Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права.* – М., 2000; Тиунова Л. Б. *Системные связи правовой деятельности.* – СПб., 1991.

³ Венгер А. Б. *Теория государства и права.* – М., 1999. – С. 373-374.

⁴ Ревина С. Н. *Принципы правового регулирования рыночных отношений в Российской Федерации (вопросы общей теории права) : дис. ... к.ю.н.* – Самара., 2001. – С. 61-62.

ження вважаємо за можливе виділити принцип системності правового регулювання валютних відносин.

Розкриття принципу системності правового регулювання валютних відносин вимагає звернути увагу та коротко окреслити сутність валютної системи та її елементів.

В найбільш загальному плані валютна система – це форма організації валютних відносин. Валютна система прямо пов'язана з типом економічної системи. В економічній теорії виділяють адміністративно-командний та ринковий типи економічної системи.

Для адміністративно-командної системи характерне повне підпорядкування валютних відносин державі. Держава встановлює курс національної грошової одиниці по відношенню до іноземних грошових одиниць та має монопольне становище серед інших у зовнішньоекономічній діяльності. Таким чином, створюється замкнута валютна система, яка, по суті, не може об'єктивно забезпечити інтереси всіх суб'єктів господарювання. В таких умовах формується так званий «чорний» ринок іноземної валюти, на якому механізми обігу валюти і валютних цінностей значно відрізняються від офіційно встановлених.

На противагу адміністративно-командному, при ринковому типі економіки формування і розвиток валютної системи та її елементів здійснюється на підставі механізмів попиту і пропозиції та за допомогою ринкових методів. При цьому значну роль відіграють практично всі її елементи, починаючи від держави і закінчуючи режимом іноземної валюти.

Розрізняють світову, регіональну та національну валютну системи.¹

Враховуючи тему нашого дослідження зосередимо увагу на національній валютній системі та її елементах.

У літературі національна валютна система розглядається як форма організації економічних відносин держави, за допомогою яких здійснюються міжнародні розрахунки, утворюються та використовуються валютні кошти всередині держави. Національна валютна система України – це державно-правова форма організації валютних

¹ Симионов Ю. Ф., Носко Б. П. Валютные отношения : учебное пособие для вузов. – Ростов н/Д. : Феникс, 2001. – С. 26.

відносин на території України, що встановлює певний порядок валютних розрахунків і правила роботи з валютою інших держав.¹

Функціонування національної валютної системи регулюється національним законодавством, яке встановлює механізм взаємодії національних і світових грошових засобів, спосіб їх конвертованості, рейтинг та регулювання валютних курсів, формування та використання міжнародної ліквідності, золотовалютного запасу, кредитних ресурсів тощо.

Національна валютна система, як і будь-яка інша система, складається з елементів, стосовно виділення яких існують різні точки зору.

Так, С.Я. Боринець виділяє такі її структурні елементи, як: національна валюта – грошова одиниця держави; валютний паритет як основа валютного курсу; режим курсу національної валюти; організація валютного ринку; національні органи, що регулюють валютні відносини в державі; умови обміну національної валюти на золото та інші валюти – конвертованість валюти.²

Ю.Ф. Сіміонов і Б.П. Носко до елементів національної валютної системи відносять: суб'єктів валютних відносин; об'єкт валютних відносин – валюту і валютні операції; валютні відносини, тобто відносини, що виникають з приводу функціонування валют в міжнародному обігу; інститути, які обслуговують здійснення операцій з валютою; валютні ринки і ринки золота; національні органи валютного регулювання; режим курсу національної валюти: режим фіксованого валютного курсу, режим обмежено гнучкого валютного курсу, режим плаваючого валютного курсу; наявність або відсутність валютних обмежень і контролю – умови конвертованості національної валюти; регламентацію міжнародних розрахунків держави (законодавче закріплення тих чи інших видів міжнародних розрахунків); регулювання міжнародної ліквідності держави, тобто спроможності окремої держави своєчасно погасити свої зобов'язання. Компонентами міжнародної валюти ліквідності є офіційні золотовалютні резерви держави, резервна позиція держави в МВФ і рахунки в міжнародних валютах.³

¹ Лагутін В. Д. Гроші та грошовий обіг. – К. : «Знання», 2002. – С. 158.

² Боринець С. Я. Міжнародні валютно-фінансові відносини. – К. : «Знання», 2001. – С. 49.

³ Симионов Ю. Ф., Носко Б. П. Валютные отношения. – Ростов н/Д : Феникс, 2001. – С. 27.

Знаний фахівець у сфері грошового обігу В.Д. Лагутін вважає, що до складових національної валютної системи належать: національна валюта; умови конвертованості національної валюти; режим курсу національної валюти; валютні обмеження в національній економіці; механізм валютного регулювання і валютного контролю; регламентація використання іноземної валюти і міжнародних платіжних і кредитних засобів обігу; режим функціонування національного валютного ринку і ринку банківських металів; стан валютної ліквідності держави; режим міжнародних розрахунків; відповідні інституціональні ланки (Національний банк України, банківські та фінансово-кредитні установи, біржі, спеціальні органи валютного контролю, інші державні та приватно-комерційні інституції, що беруть участь у валютних відносинах).¹

Безумовно можна продовжувати перераховувати наукові позиції з приводу елементів національної валютної системи, проте вже серед зазначених можна виокремити загальні елементи, наявність яких практично ніким не заперечується і які, на нашу думку, об'єктивно впливають на розвиток валютних відносин.

Застосовуючи узагальнений підхід до виділення елементів національної валютної системи, до них можемо віднести:

- валютні відносини, до структури яких входять такі елементи, як суб'єкти валютних відносин, об'єкти валютних відносин та їх зміст;
- систему уповноважених органів, до компетенції яких входять повноваження здійснення регулювання валютних відносин;
- інститути та механізми, які здійснюють обслуговування обігу валюти та валютних цінностей (валютні ринки);
- методи, за допомогою яких здійснюється регулювання валютних відносин.

Аналізуючи виділені нами елементи національної валютної системи, ми можемо цілком справедливо говорити про надзвичайну їх важливість для адекватного розвитку держави Україна. Шляхом регулювання саме цих, зазначених вище елементів валютної системи за допомогою нормативно-правових актів стає можливим конструювання адекватної моделі правового регулювання валютних відносин,

¹ Лагутін В. Д. Гроші та грошовий обіг. – К. : Знання, 2002. – С. 158.

і лише використання принципу системності правового регулювання валютних відносин є тим фундаментом, який надасть можливість Україні як демократичній та правовій державі здійснювати інтенсивний економічний розвиток.

На нашу думку, реалізація принципу системності правового регулювання валютних відносин при врегулюванні валютних відносин вимагає:

- а) узгодження між собою всіх норм, що регулюють валютні відносини;
- б) ліквідації прогалів у законодавстві, що дозволить більш якісно регулювати весь спектр валютних відносин;
- в) застосування єдиного підходу до розуміння, розробки та застосування правових категорій у сфері валютних відносин;
- г) урахування характеру та змісту різних видів валютних відносин;
- д) поєднання диференційованого (індивідуального) та інтегрованого (загального) правового регулювання валютних відносин;
- е) відповідності мети та завдань, що ставляться при прийнятті того чи іншого закону, інтересам суспільства та держави.

Зазначені положення можна сприймати як вимоги чи як програмні напрямки щодо діяльності держави у сфері правового регулювання валютних відносин. Проте лише покладення їх в основу правового регулювання валютних відносин буде тим чинником, який сприятиме створенню дієвого державного механізму регулювання валютних відносин на території України.

Принцип захисту національного інтересу при правовому регулюванні валютних відносин

З'ясування змісту та суті принципу захисту національного інтересу при правовому регулюванні валютних відносин потребує звернути увагу на три суттєві моменти, а саме на: а) зміст і суть суб'єкта, інтерес якого має захищатись; б) поняття «національні інтереси»; в) природу інтересу, що захищається при регулюванні валютних відносин.

Виходячи з етимології терміна «національні інтереси», суб'єктом, інтерес якого при правовому регулюванні валютних відносин має захищатись, є нація. Як свідчить аналіз наукової літератури, присвя-

ченої дослідженню питань функціонування націй¹ як суб'єктів суспільних відносин, проблема розуміння суті поняття «нація» тісно пов'язана з проблемою співвідношення понять «нація», «народ», «держава». При цьому слід звернути увагу на те, що дослідження сутності нації як суб'єкта почалося лише нещодавно. В цьому аспекті варто згадати роботи В.П. Даневського, який, досліджуючи правовий аспект національного питання, підкреслив, що «чітко відділяти поняття народу від поняття нації стали лише нещодавно, тому, характеризуючи і аналізуючи зміст документів і декларацій більш віддалених епох, в яких ідея національності тільки зароджувалась, варто завжди звертати увагу на сам їх зміст, оскільки тільки він відповідає ідеї національності, не акцентуючи увагу на використанні термінів «народ» та «нація».² М. Бердяєв у своїх роботах зазначав, що «нація, переважно, є категорією історичною, конкретно-історичною, а не абстрактно-соціологічною».³ К.Реннер звертав увагу на те, що «нація є не тільки фактичне, соціологічне явище, вона водночас є і правовим явищем».⁴ У сучасній науці нація традиційно розглядається як категорія соціальна і разом з тим політико-правова.⁵

Здійснивши ґрунтовне дослідження нації та її правосуб'єктності П.А.Оль та Р.А. Ромашов дійшли висновку, що на сучасному етапі розвитку політико-правової науки існують три вихідні моделі нації: расово-антропологічна, етатистська, етнокультурна. В кожній з цих

¹ Абдулатипов Р. Г. Человек. Нация. Общество. – М., 1991; Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия. – Ч. 1. – СПб., 1909; Кунаев Н. Н. Обеспечение национальных интересов Российской Федерации в информационной сфере: правовой аспект : монография. – М. : Юрлитинформ, 2012.; Оль П. А., Ромашов Р. А. Нация (генезис понятия и вопросы правосубъектности). – СПб.: Издательство Юридического института, 2002; Государство, общество, личность: проблемы совместимости / под общ. ред. Р. А. Ромашова, Н. С. Нижник. – М. : Юристъ, 2005; Садыков М. Б. Единство интернациональных и национальных интересов в Советском многонациональном государстве: теоретико-методологические проблемы. – Казань, 1975; Тузмухамедов Р. А. Национальный суверенитет. – М., 1963; Шпрингер Р. Национальная проблема (борьба национальностей в Австрии). – СПб., 1909.

² Даневский В. П. Система политического равновесия и легитимизма и начало национальности в их взаимной связи. – СПб., 1882. – С. 261.

³ Бердяев Н. Судьба России: соч. в 2 т. – Т. 2. – М., 1998. – С. 549.

⁴ Шпрингер Р. Национальная проблема (борьба национальностей в Австрии). – СПб., 1909. – С. 77

⁵ Оль П. А., Ромашов Р. А. Нация (генезис понятия и вопросы правосубъектности). – СПб. : Издательство Юридического института, 2002. – С. 6.

теоретико-правових моделей як основна розглядається одна з трьох ознак: біологічна (расово-антропологічна модель), полі-тико-правова (етатистська) та спільність культури (етнокультурна).¹

В сучасних умовах особливе місце серед теоретико-правових моделей нації посідає етносоціальна модель, яка є певним симбіозом етнокультурної та етатистської моделі.² Відповідно до цієї моделі, нацією вважають складне соціальне явище, що характеризується нерозривною сукупністю основних ознак. Найбільш яскравим представником зазначеної моделі нації є П.А. Сорокін, на думку якого немає нації як єдиного соціального елемента. Вона «є багатозв'язною (багатофункціональною), солідарною, організованою, напівзакритою соціальною групою, яка, принаймні, хоча б частково усвідомлює факт свого існування та єдності».³ Нація, на думку вченого, складається з індивідів, які: є громадянами однієї держави; мають спільну чи схожу мову та спільну сукупність культурних цінностей, що походять зі спільної минулої історії; займають спільну територію, на якій живуть вони та жили їхні предки.⁴ Разом з тим, в іншій своїй праці вчений вказує, що нація є соціальною системою, яка відмінна як від держави, так і від етнічних (мовних) та суто територіальних груп.⁵

Аналіз зазначених підходів до розуміння нації як соціокультурного та політико-правового явища в аспекті нашого дослідження, дає можливість констатувати, що етносоціальний підхід до сприйняття нації, особливо при її відділенні від держави, потребує певних коректив та уточнень, оскільки не дає можливості чітко окреслити сутність нації-суб'єкта та її зв'язку з державою.

Так, на нашу думку, розвиток нації як соціокультурного та політико-правового явища в сучасних умовах практично неможливий без участі в цьому процесі держави. Це можна пояснити тим, що кожен суб'єкт здійснює певну діяльність, задовольняючи свої потре-

¹ Оль П. А., Ромашов Р. А. Нация (генезис понятия и вопросы правосубъектности). – СПб. : Издательство Юридического института, 2002. – С. 37-38.

² Государство, общество, личность: проблемы совместимости / под общ. ред. Р. А. Ромашова, Н. С. Нижник. – М. : Юрист, 2005. – С. 129.

³ Сорокин П. А. Человек. Нация. Общество. – М., 1990. – С. 248.

⁴ Там же. – С. 247-248.

⁵ Сорокин П. А. Основные черты русской нации в двадцатом столетии // О России и русской философской культуре. – М., 1990. – С. 466.

би, при цьому використовує, якщо це є необхідним, практично будь-які засоби, інколи навіть виходячи за рамки загальноприйнятого в суспільстві. Враховуючи це, цілком логічно припустити, що між нацією та державою є зв'язок, який можна охарактеризувати як симбіоз. Як свідчить історія, практично завжди головною метою будь-якої нації (національної групи) було створення для свого розвитку власної національної держави. В процесі історичної еволюції нація створює державу як інструмент реалізації своєї мети (власний розвиток) та підтримує її функціонування, а держава забезпечує реалізацію інтересів нації як суб'єкта, яким вона створена.

Таке сприйняття нації та ролі держави в її розвитку дає можливість пояснити необхідність активної поведінки держави на ниві захисту та розвитку власної (титульної) нації. При цьому націю варто сприймати як територіально обмежену і компактну спільноту з єдиним кодексом законів і однаковими правовими інститутами, масовою участю в політичному житті, масовою публічною культурою, колективною незалежністю і державністю, членством у міжнародному товаристві націй та ідеологією націоналізму як її легітимацією, а не джерелом її творчого натхнення.¹

Сприйняття нації як спільноти з єдиними правилами співжиття на певній території дає можливість усвідомити зміст та суть її існування, що виражаються в задоволенні потреб нації.

Як показує аналіз практики функціонування (існування) будь-якого суб'єкта, в тому числі і нації, потреби виражають практичний зв'язок суб'єкта з дійсністю. Цей зв'язок уявляється у вигляді залежності суб'єкта від об'єктивних умов їх існування, а самі потреби – у вигляді стану відсутності певних умов чи об'єктів для нормального функціонування чи розвитку. Потреби стають каталізатором для діяльності суб'єкта тільки тоді, коли вони усвідомлюються суб'єктом і ним констатується факт їх відсутності. В цьому аспекті варто погодитись з М.М. Куняєвим, який вказував, що будь-яка суспільна потреба має подвійну природу: вона виражається, по-перше, в залежності суб'єкта від об'єктів, явищ та умов, в яких він зазнає потреби,

¹ Сміт Е. Д. Сміт Культурні основи нації. Ієрархія, заповіт і республіка. – К. : Темпора, 2009. – С. 189.

по-друге – в прагненні до об'єктів, до зміни чи збереження умов існування.¹

Потреби є тією основою, на базі якої формуються інтереси. Вони виражають відношення суб'єкта до явищ соціального середовища, заволодіння якими має важливе значення для задоволення потреб. При цьому інтереси направлені на зміну об'єктів соціального середовища, на усунення перешкод в забезпеченні потреб суб'єкта. Формування інтересу є процесом усвідомлення суб'єктом своїх потреб у контексті існуючих умов та наявних можливостей їх задоволення. В таких умовах інтерес конкретизується як позиція суб'єкта по відношенню до інших суб'єктів та середовища існування. Інтереси є спонукальною силою та причиною діяльності (активності) суб'єкта. Таким чином, інтерес становить собою зміст тих прагнень, на задоволення яких спрямована діяльність суб'єкта, тобто сукупність тих об'єктів, цілей та завдань діяльності, що заволодівають свідомістю суб'єкта діяльності.

Таке сприйняття потреб та інтересів може застосовуватись не лише стосовно індивідуального суб'єкта, а й до колективних суб'єктів, якими є держава та нація. У цьому аспекті для позначення таких інтересів використовується термін «національні інтереси». І в такому контексті термін «нація» вживається не тільки як стійка спільнота людей, що виникла на базі родинних принципів існування, а й як спільнота людей, яка проживає в межах певної держави.

У науковій літературі вказується, що поняття «національні інтереси» є багатозначним та багатоплановим. Так, з точки зору суспільної безпеки, національними інтересами визнається вся сукупність життєво важливих інтересів суб'єктів безпеки (особи, суспільства, держави), що виражають потреби країни в існуванні та прогресивному розвитку. При цьому, як зазначають дослідники, національні інтереси є першопричиною політичних дій, що об'єктивуються в економічних, політичних та військових доктринах, різного роду концепціях, програмах розвитку тощо.²

¹ Куняев Н. Н. Обеспечение национальных интересов Российской Федерации в информационной сфере: правовой аспект : монография. – М. : Юрлитинформ, 2012. – С. 77.

² Безопасность России. Правовые, социально-экономические и научно-технические аспекты. Информационная безопасность. – М. : МГФ «Знание»; ГЭИТИ, 2005. – С. 512.

В соціології під національними інтересами розуміють категорію, що відображає міру самосвідомості і самовираження народу та характеризує суспільну єдність, певний політичний принцип та соціальне відчуття. Національні інтереси розглядаються як активний фактор об'єднання народів, конфесій та громадян, який забезпечує духовну єдність і допомагає розвитку інтелектуального і морального потенціалу нації. В цьому контексті національні інтереси виступають як продукт усвідомлення та осмислення історії дійсного стану та перспективних цілей розвитку нації.

Однак на рівні державної політики національні інтереси в соціології трактуються як важливий державний ресурс, дієвий фактор модернізації, умова для вирішення зовнішньополітичних завдань і проблем розвитку держави в ролі суб'єкта світової історії.¹

Переходячи до юридичного аспекту досліджуваного нами питання, слід зазначити, що аналізуючи юридичну літературу, в якій висвітлюються питання інтересу, можна прийти до цілком логічного висновку про те, що юридичною наукою досліджувались в основному публічні та приватні інтереси (в тому числі і з позиції їх відображення в законодавстві) та механізми правового захисту законних інтересів, у той час як питанням національних інтересів в юридичній науці почали приділяти увагу лише нещодавно.

В сучасній юридичній науці існують різні погляди на поняття «національний інтерес». Але незважаючи на це переважна більшість дослідників даного питання погоджуються з тим, що національний інтерес складається з двох компонентів: інтересів громадян та інтересів держави, причому ці інтереси взаємообумовлені та взаємопов'язані: вони не протилежні, а доповнюють один одного. Водночас у даних визначеннях національний інтерес інтерпретується в різних контекстах. В одному випадку на перший план виходять інтереси держави, в іншому – інтереси народу, але при цьому як у першому, так і в другому випадку в зазначених підходах дещо спільне, що виражається у вказівці на те, що національні інтереси є первинним фактором розвитку держави і становлять собою першопричину діяльності держави щодо вирішення поставлених завдань.

¹ Куняев Н. Н. Обеспечение национальных интересов Российской Федерации в информационной сфере: правовой аспект : монография. – М. : Юрлитинформ, 2012. – С. 78-79.

Правове закріплення поняття «національні інтереси» в Україні з'явилося із прийняттям Закону України «Про основи національної безпеки України», який був прийнятий у 2003 році. Відповідно до цього Закону, національними інтересами визнаються життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток.

Аналіз наведеного визначення дає підстави говорити про те, що в ньому відображений інтегративний підхід до сприйняття категорії «національні інтереси». В ньому не тільки вказується на суб'єкт інтересу, а й зазначається, що національним інтересом є визначальні потреби суспільства і держави в сукупності як у матеріальному, так і в інтелектуальному та духовному плані.

Досліджуючи сутність принципу захисту національного інтересу при правовому регулюванні валютних відносин, слід вказати на те, що за своєю природою інтерес, який має захищатись, є економічним. Такий висновок можна зробити, базуючись на дослідженнях сутності валютних відносин, які врегульовуються правом. З урахуванням цього, характеризуючи принцип захисту національного інтересу при регулюванні валютних відносин, ми цілком справедливо будемо говорити про захист економічного інтересу нації, а якщо зважимо на симбіотичний зв'язок нації та держави, то про національні економічні інтереси держави.

Досліджуючи наукову літературу, яка присвячена висвітленню питань економічних інтересів держави можна прийти до висновку, що під економічними інтересами держави слід розуміти об'єктивні мотиви дій державно-організованого суспільства у сфері суспільно-економічних відносин, що зумовлені матеріальною зацікавленістю у певній економічній діяльності та місцем даного суб'єкта в економічній системі суспільства.¹

Спираючись на дане визначення, в рамках нашого дослідження ми будемо говорити про **національні економічні інтереси держави у сфері валютних відносин**, під якими, на нашу думку, варто

¹ Лоцихін О. М. Економічна функція сучасної держави. Теоретико-правові аспекти : монографія. – К. : Юридична думка, 2008. – С. 196.

розуміти *об'єктивні мотиви дій державно-організованого суспільства у сфері валютних відносин, що зумовлені матеріальною зацікавленістю в розвитку та вдосконаленні діяльності, пов'язаної з обігом валюти та валютних цінностей на території держави.*

Беручи за основу вищенаведене визначення, варто вказати, що на рівні законодавства (в деяких державах, включаючи і Україну, це закріплюється у відповідних законах) об'єктивні умови дій державно-організованого суспільства розглядаються як пріоритети національних інтересів.

В Україні Закон України «Про основи національної безпеки України» визначає основні засади державної політики, яка має бути спрямована на захист національних інтересів. Також цей закон визначає перелік дій (обставин), що є загрозами національним інтересам та національній безпеці. Цей перелік є важливим для подальшого нашого дослідження, оскільки дає можливість окреслити коло суспільних відносин, які об'єктивно потребують врегулювання та при врегулюванні яких має бути використаний принцип захисту національних економічних інтересів.

Враховуючи тему нашого дослідження, звертаємо увагу на ст. 7 Закону України «Про основи національної безпеки України», відповідно до якої на сучасному етапі розвитку України основними та потенційними загрозами національним інтересам та національній безпеці у сфері економіки є:

- нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, в тому числі фінансової (фіскальної) політики держави;
- відсутність ефективної програми запобігання фінансовим кризам;
- зростання кредитних ризиків;
- небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки;
- «тінізація» національної економіки.

Враховуючи вказані загрози, законодавець визначив пріоритети національних інтересів у сфері економіки, якими є створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя та добробуту населення.

Для реалізації закріплених пріоритетів законодавець у ст. 8 Закону України «Про основи національної безпеки України» закріпив основні напрями державної політики в економічній сфері, до яких, серед інших, відніс:

- забезпечення умов для сталого економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності національної економіки;
- подолання «тінізації» економіки через реформування податкової системи, оздоровлення фінансово-кредитної сфери та припинення відпливу капіталів за кордон;
- зменшення позабанківського обігу грошової маси.

Реалізація закріплених у законі напрямків державної політики в економічній сфері потребує від держави використання ряду засобів державного регулювання, провідним з яких є видання нормативно-правових актів, за допомогою яких здійснюється регулювання відносин в економічній сфері загалом та у сфері валютних відносин зокрема. При цьому для успішного розвитку та подолання загроз національним економічним інтересам при розробці нормативно-правових актів має використовуватись принцип захисту національних інтересів.

Цей принцип виявляється в тому, що кожен нормативно-правовий акт, який врегульовує тим чи іншим чином валютні відносини має бути спрямований на забезпечення умов для сталого економічного зростання і підвищення конкурентоспроможності національної економіки, оздоровлення фінансово-кредитної сфери та припинення відпливу капіталу за кордон. Для цього розробники такого нормативно-правового акта мають враховувати особливості становлення та розвитку національної моделі економіки та запроваджувати адекватні механізми регулювання, які відповідатимуть стану розвитку валютних відносин. Жодним чином не можна використовувати ті механізми, які не відповідають розвитку суспільства та не сприймаються суб'єктами валютних відносин як адекватні чи сприймаються як дискримінаційні.

Саме беручи за основу принцип захисту національного економічного інтересу при регулюванні валютних відносин законодавець має можливість не лише створити прийнятну для України модель функціонування валютного ринку, а й розвивати і вдосконалювати її збільшуючи інтенсивність розвитку національної економіки.

Принцип гармонізації інтересів суб'єктів при правовому регулюванні валютних відносин

Розкриваючи зміст принципу гармонізації інтересів у правовому регулюванні валютних відносин, ми виходимо з того, що виникаючи, змінюючись та припиняючись, валютні відносини є тим каталізатором, який спричинює виникнення, трансформацію або реалізацію різних за суттю та природою інтересів. При цьому головними інтересами є державні інтереси, тобто інтереси, реалізація яких є головним пріоритетом держави, та приватні інтереси – інтереси окремих суб'єктів.

Питання про гармонізацію вказаних інтересів у правовому регулюванні валютних відносин є досить актуальним для суспільства, оскільки, як показує аналіз практики діяльності уповноважених державою органів, інколи виникають ситуації, коли регулювання не відповідає приватним інтересам або взагалі їх не враховує. Наявність такої ситуації в державі не сприяє її іміджу як правової та економічно потужної держави.

Безумовно, сфера валютних відносин є сферою монопольної діяльності держави, яка, забезпечуючи стабільний економічний розвиток, застосовує всі наявні в неї механізми для того, щоб максимально ефективно використовувати фінансові ресурси. І саме це є тим ключовим моментом, який може пояснити логіку діяльності уповноважених державою органів.

Разом з тим слід зазначити, що результат діяльності державних органів у цій сфері позначається не тільки на структурі та якості валютних відносин, а й на буденному житті всіх пересічних громадян. При цьому інколи ситуація складається таким чином, що уповноважені органи повністю виконують свої функції, закріплені в чинному законодавстві України, а звичайні громадяни та інші суб'єкти валютних відносин втрачають накопичені фінансові ресурси.¹

З огляду на це, і виникає необхідність гармонізації, тобто узгодження, державних та приватних інтересів при регулюванні валютних відносин. Тим більше, як показує аналіз функціонування розвинених держав, сильна державність в обов'язковому порядку передбачає вирішення проблеми ефективного захисту та забезпечення як

¹ Як приклад можна навести ситуацію, яка склалась на валютному ринку України на початку 2004 та протягом 2014 років.

державних, так і приватних інтересів, знаходження оптимального балансу в правовому регулюванні суспільних відносин, у тому числі валютних.

Крім того, слід звернути увагу на те, що наявність чи відсутність балансу публічних і приватних інтересів у регулюванні суспільних відносин є показником тоталітарності чи демократичності держави з усіма наслідками, які тягнуть такі режими.

Сфера валютних відносин не становить винятку, оскільки за відсутності балансу державних і приватних інтересів в економічній сфері в більшості випадків виникають та активно розвивається такі негативні наслідки, як тіньовий валютний ринок і тіньова економіка. І навпаки, коли суб'єкти розуміють, що при регулюванні валютних відносин їх інтереси є захищеними та збалансованими з публічними інтересами, а співвідношення необхідних втрат ресурсу є значно меншим, ніж ризик нелегальної діяльності, суб'єкти активно включаються в економічну діяльність, результатом чого є розвиток економіки та отримання стабільних бюджетних надходжень.

Для розуміння суті принципу гармонізації інтересів при правовому регулюванні валютних відносин доцільно звернути увагу на таку категорію, як інтерес.

Звернення до фахової довідкової та наукової літератури дає можливість констатувати, що категорія «гармонізація» в основному розуміється як взаємне узгодження, приведення до системи, уніфікація, координація, впорядкування, забезпечення взаємної відповідності процесів чи явищ. У контексті нашого дослідження гармонізація державних та приватних інтересів означає приведення їх у взаємно узгоджену цілісність, реалізація якої буде сприяти поступальному та стабільному розвитку.

В аспекті категорії «інтерес» слід вказати, що він є соціальним явищем, і варто погодитись з думкою П.В. Анохіна, якій зазначав, що «по відношенню до соціальних явищ термін «інтерес» можна інтерпретувати як потреби суб'єктів суспільних відносин».¹ При цьому суб'єктами можуть бути як індивіди, так і соціальні утворення. Враховуючи це, практично на кожному етапі розвитку нашого суспільства виникали ситуації, пов'язані з визначенням пріоритетів інтересів.

¹ Анохин П. В. Государственные интересы и права человека: соотношение и приоритеты : автореф. дис. ... к.ю.н. – СПб., 2001. – С. 11.

Дослідження розвитку політико-правової думки свідчить про те, що окремі ідеї про пріоритет соціуму над інтересами індивіда можна знайти у філософських вченнях практично всіх часів та народів. З появою перших державних об'єднань, в міру філософсько-правового осмислення феномена держави починають формуватись погляди на її провідну роль та пріоритет державних інтересів як інтересів специфічного колективного суб'єкта над інтересами окремих людей, які нормально існують та розвиваються лише завдяки своїй організації в політичне ціле. Святий обов'язок особи в рамках цих поглядів досить часто зводився до служіння інтересам держави, а в разі необхідності – до принесення себе і своїх особистих інтересів у жертву інтересам державним. При цьому варто звернути увагу на те, що в ранній політико-правовій думці ще не склалось чітке уявлення про автономність особи і індивідуальну свободу. Свобода розумілась як загальний порядок, а права громадян були похідними від нього і не мали самостійного значення.

Поступове формування централізованих держав обумовило новий підхід до поняття «державні інтереси». Вже в XV столітті необхідність державної єдності стає настільки очевидною, що державні інтереси розглядаються як найвища політична мета, для досягнення якої підходять будь-які засоби. В цьому аспекті варто звернути увагу на ще одну особливість – відсутність зв'язку політики і моралі, яку досить вдало підкреслив К. Маркс та Ф. Енгельс. У своїй праці «Німецька ідеологія» вони зазначали, що «починаючи з Макіавеллі, Гобса, Спінози, Бодена та інших, в новітній час, не говорячи вже про більш ранніх авторів, сила зображалась як основа права; саме завдяки цьому теоретичний розгляд політики звільнився від моралі».¹

Найбільш послідовно і об'єктивно реалістичну політику тогочасних правителів, що зміцнювали і розширювали свою владу всіма засобами, показав у своїх роботах Н. Макіавеллі. Обґрунтовуючи необхідність політичного об'єднання феодально-роздробленої Італії під єдиною верховною владою монарха, найвищим політичним інтересом він проголосив інтерес держави, якому мають підпорядковуватись всі інші інтереси. Тому досягнення державного інтересу, на

¹ Маркс К., Енгельс Ф. *Немецкая идеология*. – М., 1933. – С. 309.

думку мислителя, має досягатись за допомогою будь-яких засобів, навіть є виправданим насилля по відношенню до народу.

На думку Н.Макіавеллі, є дві форми боротьби: один – за допомогою законів, другий – сили. Перший притаманний людям, другий – звірям. Але оскільки першого інколи буває недостатньо, доводиться використовувати другий. Тому правителю необхідно використовувати прийоми і людини, і звіра. Якщо ж правитель вимушений навчатись прийомам звіра, то він має обирати серед звірів лисицю та лева, оскільки лев не може захиститися від змії, а лисиця – від вовків. Враховуючи це, потрібно бути лисицею, щоб розпізнати змій, та левом, щоб розправитися з вовками. Правителю необхідно володіти духом настільки гнучким, щоб приймати напрямок, що вказується примхами долі, і не відходити від шляху добра, якщо це можливо, а також вміти вступати на шлях зла, якщо це є необхідним.¹

Як показує аналіз праць політичних діячів Середньовіччя і Нового часу, погляди Н. Макіавеллі були сприйняті та розвинені на практиці. Зокрема, кардинал Рішельє, надаючи поради королю, спонукав «бути суворим по відношенню до людей, які хваляться тим, що нехтують законами та розпорядженнями держави, це означає діяти в ім'я «загального блага». Християни мають забувати про образи, які завдаються їм особисто, але правителі мають пам'ятати вчинки, що завдають шкоду загальному інтересу. Залишати їх без покарання – означає здійснювати їх двічі. Хлист, який є символом правосуддя, ніколи не має залишатись без використання.»² Англійський посол у Франції сер Генрі Уоттон у XVI столітті так визначав функцію посла: «Гарний чоловік відправлений на чужину, щоб там брехати на користь своєї держави».³

Починаючи з XVIII століття в Західній Європі особлива увага починає приділятись такій категорії, як «національні інтереси». Це пов'язане зі становленням інститутів громадянського суспільства і демократичних механізмів, які допомагали реалізувати народну волю в аспекті її впливу на державно-правове будівництво.

¹ Макиавелли Н. Государь. – М., 1998. – С. 63-64.

² Сказкин В. С. Общая характеристика дипломатии и дипломатических органов в XVI-XVIII веках // История дипломатии / под ред. В. П. Потемкина. – М., 1941. – Т. 1. – С. 173.

³ Там же. – С. 174.

При цьому на різних етапах розвитку суспільства розуміння терміна «нація» було неоднаковим. Інколи він трактувався виходячи з класового підходу розшарування суспільства, а іноді – з національного. Формування централізованих держав обумовило появу нового підходу до поняття феномену «нації». Цей термін починає використовуватись для позначення політичного родинного споріднення населення тієї чи іншої держави.

У політико-правих поглядах того періоду консолідуючий фактор дедалі чіткіше починають вимальовуватись спільні політичні інтереси та єдину політичну волю народу. При цьому в конституційних актах того періоду нація розглядалась як союз всіх громадян.¹

Аналіз політико-правових поглядів середини XIX-початку XX століття свідчить про те, що практично у всіх країнах (у деяких лише на декларативному рівні) нація виходить на перше місце як у процесі державотворення, так і в процесі розвитку громадських інститутів. Проте вже в той період починають звертати увагу на те, що інтереси нації та держави не співпадають.

Теза про неспівпадіння інтересів держави та нації стала відправною для побудови концепції О. Бауера та К. Реннера. У своїх працях вони вказували, що «нація – об'єднання однаково мислячих, і тих що використовують одну мову в спілкуванні особистостей. Це культурна група сучасних людей, не пов'язаних із землею».² Держава ж «немислима без виключного володіння територією». Вона виражає інтереси панівного класу в суспільстві, які реалізуються тільки на певній території. «В цьому сенсі держава і нація – поняття такі ж різні, як держава і суспільство взагалі».³

Такий підхід до сприйняття інтересів нації та держави варто підтримати, оскільки в сучасному суспільстві існують нації без держави і держави без титульної нації.

Проте слід також звернути увагу на те, що ситуація неспівпадіння інтересів держави і нації є негативним моментом розвитку

¹ Дет. див.: Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. – М., 1984. – С. 205-214.

² Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия. – Ч. 1: Нация. – СПб., 1909. – С. 4, 134-135, 159.

³ Шпрингер Р. Национальная проблема (Борьба национальностей в Австрии). – СПб., 1909. – С. 43, 70.

державності. Як показує історичний досвід, ті держави, які ставлять в основу свого розвитку інтереси нації, розвиваються набагато швидше і ефективніше.

В сучасній політико-правовій науці і законодавчій практиці Сполучених Штатів практично не існує розділу між національними і державними інтересами.

Вчені по-різному вибудовували ієрархію інтересів. Так, Р. Осгурд на перший план висував національне виживання та самозбереження, що визначались ним в термінах територіальної цілісності, політичної незалежності та підтримки фундаментальних державних інститутів, тобто існуючого політичного режиму.¹

Дж. Чейз вибудовував систему державних інтересів в такій послідовності: 1) не допускати потенційних агресорів до баз, з яких вони могли б здійснювати атаки проти США; 2) підтримувати самоуправління і демократію за кордоном; 3) захищати і розвивати торгівлю; 4) підтримувати встановлення сприятливого балансу сил у світі.

Що ж до Г. Моргантау, то його новаторство полягало в тому, що він поняття «національні інтереси» пов'язував з поняттям сили, при цьому поступово переходячи до більш широкого поняття балансу сил.

Таким чином, як свідчить вище викладене, в сучасних політико-правових умовах питання державного інтересу та його пріоритетності є доволі неоднозначним та остаточно не вирішеним.

Разом з тим питання захисту та підтримання саме державних інтересів є важливим в аспекті виживання населення на його території та, відповідно, розвитку нації і індивіда. На нашу думку, головними державними інтересами є ті, що виділяють залежно від сутнісних ознак держави. До них можна віднести: територіальну цілісність; ефективну реалізацію влади на всій території; наявність необхідного ступеня розвитку економіки; нормальне існування населення, що передбачає можливість забезпечити його потреби, державний суверенітет. Безумовно, зазначені інтереси мають глобальний характер і в своїй основі можуть бути розділені на менш об'ємні. При цьому, на нашу думку, винесення в основу розвитку будь-якої держави зазначених інтересів буде сприяти її розвитку та зміцненню.

¹ Государство, общество, личность: проблемы совместимости / под общ. ред. Р. А. Ромашова, Н. С. Нижник. – М. : Юристъ, 2005. – С. 131.

Питання гармонізації зазначених інтересів з приватними інтересами суб'єктів відносин тісно пов'язана з з'ясуванням такої державознавчої категорії як «сутність держави».

Сутність держави – це її сенс, її головний, глибинний зміст та призначення. Таким головним, основоположним у державі є влада, її приналежність, призначення і функціонування в суспільстві. Як вірно зазначав В.М. Корельський, «питання про сутність держави – питання про те, кому належить державна влада, хто її здійснює та в чііх інтересах».¹

В юридичній літературі виділяють два основних підходи до з'ясування суті держави. Представники першого підходу виходять з превалювання корпоративних інтересів над іншими, представники другого – з пріоритету суспільного начала, домінування ролі суспільних інтересів. До першого наукового напрямку можна віднести представників класової теорії, теорії еліт, технократичної теорії та інших. Другий підхід до сутності держави становить собою певну протилежність і виходить із загально соціального призначення держави. Відповідно до цього наукового напрямку, держава має представляти інтереси всього суспільства. На думку Ю.А. Тихомирова, наявність державного інтересу загалом можлива лише в міжнародному публічному та приватному праві і лише тоді, коли мова йде про реалізацію національного суверенітету та національного інтересу.²

З'ясовуючи склад та якість приватних інтересів суб'єктів, варто звернути увагу на те, що вони, так само як і державні інтереси, тісно пов'язані з природою суб'єкта. Аналіз наукової літератури, в якій висвітлюються питання функціонування суб'єктів та реалізація їх інтересів у відносинах, свідчить про те, що для будь-якого суб'єкта є властивим намагатись задоволити такі інтереси, як: 1) фізичне існування, 2) матеріальне благополуччя, 3) задоволення естетичних (іміджевих) потреб. При цьому варто звернути увагу на те, що така структура інтересів характерна як для суб'єктів – фізичних осіб, так і для юридичних осіб.

¹ Теория государства и права : учебник для юридических вузов и факультетов. – М. : Норма-Инфра-М, 1998. – С. 118-119.

² Тихомиров Ю. А. Публичное право: падение и взлеты // Государство и право. – 1996. – № 1. – С. 5.

Також варто вказати на те, що зазначені приватні інтереси у своїй структурі, так само як і державні інтереси, складаються з менш масштабних інтересів. Їх задоволення, по суті, є сенсом існування будь-якого приватного суб'єкта. При цьому реалізація вказаних інтересів здійснюється в процесі участі суб'єктів у різних відносинах. Інколи виникають ситуації, коли індивідуальні суб'єкти намагаються досягти цих інтересів будь-якими способами і засобами, навіть нехтуючи основами нормального співжиття з собі подібними.

Стосовно ж якості самих інтересів, які виникають змінюються і трансформуються в державі, то за характером їх взаємодії можна поділити на конфронтальні, протилежні, паралельні та спільні. Конфронтальні інтереси – це протилежні інтереси які взаємовиключають одне одного і, як досить часто буває, є джерелом антагоністичних суперечок. Протилежні інтереси – це інтереси, які йдуть в розріз один одному, але не взаємовиключаються, тобто спрямовані на досягнення різних цілей, але не загрожують виживанню іншої сторони. Паралельні інтереси – це інтереси, які реалізуються сторонами без взаємодії одна з одною та без взаємних протиріч. Спільні інтереси – це інтереси, реалізація яких є метою сторін взаємодії і які, як правило, самостійно не реалізуються, а потребують координації дій.

Враховуючи зазначене, гармонічне співвідношення державних інтересів та інтересів усіх інших суб'єктів є обов'язковою умовою нормального функціонування будь-якої держави. Особистість не може нормально існувати і розвиватись в умовах ослабленої держави.

Говорячи ж про реалізацію принципу гармонізації державних інтересів з приватними інтересами суб'єктів відносин при правовому регулюванні валютних відносин, слід вказати, що в результаті їх виникнення, зміни чи припинення виникають інтереси економічного характеру. Їх реалізація тісно пов'язана як з державними інтересами, так і з інтересами приватних суб'єктів. Враховуючи це, при правовому регулюванні валютних відносин державним органам, що реалізують державні інтереси в тій ситуації, розвиток якої не загрожує існуванню держави та її становленню як економічно могутньої та самостійної, варто керуватись принципом захисту національних інтересів. А в ситуації, коли недосагнення державних інтересів може призвести до фактичного зникнення держави чи втрати нею свого суверенітету, можливо застосовувати всі наявні економічні методи впливу.

2.3. Функціональні принципи правового регулювання валютних відносин

У процесі функціонування валютної системи будь-якої країни, в тому числі і України, здійснюється реалізація валютної політики держави. Валютна політика як сукупність заходів, що мають різну природу, здійснюється уповноваженими державою органами і спрямована на врегулювання валютних відносин, має свою мету, що в глобальному масштабі країни об'єктивується в мету підтримання стабільності національної грошової одиниці.

Аналіз функціонування валютних систем розвинених країн та країн, які розвиваються, свідчить про те, що практично кожна країна в процесі формування та побудови власної валютної системи пройшла ряд етапів становлення. В кожній державі ці етапи були різними як за змістом, так і за строками реалізації. Проте практично кожна країна приходила до ситуації, яка показувала, що якими б методами і цілями не керувались уряди країн, головною метою їх діяльності у сфері функціонування валютної системи має бути стабільність національної грошової одиниці.

На сьогоднішній день, як показує аналіз економічної ситуації та стан функціонування валютної системи, в Україні уповноважені державою органи також виходять саме з цих позицій. Також слід зазначити, що основа функціонування валютної системи України базується на постулаті пріоритету функціонування національної грошової одиниці гривні в економічних відносинах. Зокрема, якщо проаналізувати норми чинних законодавчих актів, то можна зазначити наступне.

Конституція України в ст. 99 визначає, що грошовою одиницею України є гривня. Відповідно до ст. 192 Цивільного кодексу України, законним платіжним засобом на території України є гривня, правовий

статус якої визначено Конституцією і забезпечення стабільності якої покладено на Національний банк України відповідно до Закону України «Про Національний банк України».

Як справедливо зазначено в коментарі до Конституції України, для України ознакою економічного і політичного потенціалу незалежної держави є сам факт карбування власних грошей,¹ які є законним засобом платежу на її території і мають вільний обіг на її території. Випуск та обіг, тобто використання платіжного засобу, відповідно до ст. 32 Закону України «Про Національний банк України», на території України інших грошових одиниць і використання грошових сурогатів забороняються.

Разом з тим Україна як держава, що будує ефективну економіку, не може відмовитись від використання іноземної валюти. Це пов'язано як з необхідністю отримання іноземних інвестицій з-за кордону, так і з здійсненням суб'єктами господарювання зовнішньоекономічної діяльності.

Враховуючи це, та аналізуючи досвід провідних країн світу, слід зазначити, що будь-яка країна допускає обіг іноземної валюти на власній території, встановлюючи певні обмеження. При цьому ці обмеження можуть мати як адміністративний характер, так і економічний.

Аналіз чинного валютного законодавства свідчить про те, що і Україна у сфері регулювання обігу іноземної валюти на власній території використовує досить велику кількість обмежень. При цьому ці обмеження мають різну природу та характер.

Безумовно, це є позитивним моментом, оскільки дає можливість уповноваженим державою органам у сфері валютного регулювання забезпечувати головну мету – стабільність національної грошової одиниці. Проте, як показує аналіз практики функціонування валютних систем у розвинених країнах, використання обмежень у валютній сфері має базуватись на певних засадах, що враховують як особливості національної економіки, так і особливості самої держави. На нашу думку, такими засадами є функціональні принципи правового регулювання валютних відносин.

¹ Коментар до Конституції України. – К., 1996. – С. 224.

Враховуючи поняття принципів правового регулювання валютних відносин, яке ми наводили в попередній частині нашої роботи, функціональні *принципи правового регулювання валютних відносин можна визначити як засновані на панівній системі економічних цінностей в державі основні ідеї, що відображають закономірності і зв'язки розвитку валютних відносин, що виникають, змінюються і припиняються в процесі обігу валюти і валютних цінностей.*

Проаналізувавши чинне законодавство України та позитивний досвід регулювання валютних відносин провідних держав світу, можна виділити досить велику кількість функціональних принципів правового регулювання валютних відносин. Разом з тим, на нашу думку, головними з них є такі:

- принцип поєднання економічних та адміністративних методів регулювання валютних відносин;
- принцип єдності внутрішньої та зовнішньої валютної політики держави;
- принцип контрольованого використання іноземної валюти у внутрішньому господарському обігу.

Принцип поєднання економічних та адміністративних методів регулювання валютних відносин

Під методом будь-якої діяльності слід розуміти способи, прийоми, засоби, які використовуються для досягнення поставленої мети і становлять зміст цієї діяльності.¹ Відповідно, під методом управління розуміють науковообґрунтовані, дозволені законом способи впливу на керування у цілях найбільш правильного оперативного вирішення управлінських завдань та досягнення максимальної ефективності управління.²

На відміну від зазначеного в економічній літературі, досить часто методи регулювання називають інструментами, при цьому також визначають їх як певні операції і механізми, за допомогою яких

¹ Колпаков В. К. Адміністративне право України : підручник. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – С. 180; Битяк Ю. П., Зуй В. В. Адміністративное право Украины (Общая часть) : учебное пособие. – Х. : Одиссей, 1999. – С. 104.

² Лунев А. Е. Право и эффективность управления. – М. : Юридическая литература, 1973. – С. 48.

центральный банк може впливати на поточні орієнтири монетарної політики, що позначається на організації валютних відносин у країні.¹

Розкриття принципу поєднання економічних та адміністративних методів регулювання валютних відносин є неможливим без звернення уваги на сутність та зміст адміністративних та економічних методів регулювання валютних відносин.

Адміністративні методи регулювання валютних відносин – це сукупність засобів, за допомогою яких уповноважені державою органи здійснюють прямий вплив на валютні відносини в країні шляхом коригування як поведінки суб'єктів валютних відносин, так і правового режиму валюти і валютних цінностей. Адміністративні методи реалізуються шляхом прийняття відповідних нормативно-правових актів та здійснення контролю за їх додержанням суб'єктами валютних відносин. При цьому невиконання вимог уповноваженого органу може тягти застосування відповідних заходів впливу до суб'єктів, які порушили ці вимоги. Як показує аналіз практики функціонування уповноважених державою органів у сфері регулювання валютних відносин розвинених країн та країн, що розвиваються, існує досить велика кількість адміністративних методів валютного регулювання.

Проаналізувавши чинне законодавство України, серед адміністративних методів валютного регулювання можна назвати такі.

По-перше, це *встановлення порядку здійснення валютних операцій*, що передбачає визначення суб'єктів та об'єктів валютних операцій, прав та обов'язків суб'єктів валютних операцій, класифікацію валютних операцій, встановлення правил обігу (володіння, користування та розпорядження) валютних цінностей та ін. Так, порядок здійснення валютних операцій резидентами і нерезидентами може відрізнятися обсягом прав та обов'язків суб'єктів, також по відношенню до кожного суб'єкта по-різному здійснюється і валютний контроль. Наприклад, Національний банк України, відповідно до Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю», встановлює випадки та умови відкриття і ведення рахунків резидентів в іноземній валюті за межами України (ст. 5, п. д).

¹ Дзюблюк О. В. Валютна політика : підручник. – К. : Знання, 2007.; Журавка О. Ф. Валютна політика в умовах трансформаційних змін економіки України : монографія. – Суми : ТОВ «КВК «Ділові перспективи»; ДВНЗ «УАБС НБУ», 2008.

По-друге, *введення валютних обмежень на здійснення окремих валютних операцій*. Валютні обмеження можуть бути пов'язані з діяльністю суб'єктів валютних відносин, з об'єктами валютних відносин, обсягом операцій, у тому числі ліцензування діяльності, пов'язаної з використанням валютних цінностей. На думку Н.В. Сапожникова, валютні обмеження – це спеціальні вимоги щодо порядку здійснення валютних операцій, порушення яких тягне за собою застосування санкцій зі сторони держави в особі уповноважених нею органів.¹ В.Т. Ковальов вважає, що під валютними обмеженнями слід розуміти законодавчі та адміністративні заборони, лімітування чи регламентацію операцій резидентів і нерезидентів з валютою та іншими валютними цінностями.² А.Б.Ю. Дорофеев валютні обмеження характеризує як дискримінаційні заходи, що сприяють перерозподілу валютних цінностей на користь держави за рахунок інших суб'єктів економіки.³

Валютне законодавство України виділяє цілий ряд валютних обмежень, до яких, на нашу думку, можна віднести ліцензування валютних операцій, обов'язковий продаж валютної виручки експортерів повністю чи частково та обмеження обігу валют (Постанова Правління НБУ від 4.02.1998 р. № 34 «Про затвердження Класифікатора іноземних валют»). Введення обмеження щодо використання валютної виручки, а саме обов'язкового продажу валютної виручки від експорту за національну валюту, є найбільш поширеним методом управління валютними відносинами в різних країнах світу. Наприклад, продаж експортної виручки центральним валютним органам або її репатріація є обов'язковою в Італії, Іспанії, Португалії, Бельгії, Данії, Норвегії та Туреччині.⁴

Ще одним адміністративним методом валютного регулювання можна назвати контроль за дотриманням валютного законодавства і

¹ Сапожников Н. В. Валютные операции коммерческих банков. Правовое регулирование. – М. : Юристь, 1999. – С. 68.

² Финансовое право : учебник / под ред. О. Н. Горбуновой. – М. : Юристь, 1996. – С. 331-333.

³ Дорофеев Б. Ю., Земцов Н. Н., Пушин В. А. Валютное право России. – М. : НОРМА, 2001. – С. 10.

⁴ Пресняков В., Соколов В. Валютное регулирование в зарубежных странах. – М. : Год планеты, 1995. – С. 336.

застосування заходів відповідальності до суб'єктів, що порушили встановлений порядок здійснення валютних операцій.

Застосування економічних методів регулювання валютного обігу передбачає, насамперед, застосування стимулюючих засобів та створення економічної зацікавленості суб'єктів зазначених відносин. На думку В.Ф. Опришка, В.П. Нагребельного та А.В. Омельченка, зміст економічних методів не передбачає прямого впливу на підпорядковані об'єкти управління, а створює для них за допомогою економічних важелів та стимулів таку економічну ситуацію, яка б диктувала їм відповідну поведінку з метою досягнення позитивних економічних наслідків, тобто стимулювала економічну зацікавленість.¹ Виходячи з цього визначення та аналізу валютного законодавства, до економічних методів державного управління валютними відносинами можна віднести:

- валютні інтервенції;
- девальвація та ревальвація валют;
- дисконтна (облікова) політика;
- девізна валютна політика;
- управління валютними резервами (диверсифікація).

*Валютна інтервенція*² – це пряме втручання центрального банку країни у функціонування валютного ринку шляхом купівлі-продаж іноземної валюти з метою впливу на курс національної грошової одиниці. Впливаючи на зміну на валютному ринку попиту і пропозиції певної грошової одиниці, валютні інтервенції приводять до відповідної кореляції обмінного курсу цієї грошової одиниці.

Як показує аналіз практики застосування валютних інтервенцій, використання цього методу має певні межі, оскільки існує вузьке коло джерел фінансування. Валютні інтервенції можуть проводитись: а) за рахунок власних резервів інвалюти; б) шляхом укладення «своп-угод», тобто договорів з певною країною з приводу одержання креди-

¹ Державне управління в Україні : навчальний посібник / за заг. ред. д.ю.н., проф. В. Б. Авер'янова. – К. : ТОВ «СОМІ», 1999. – С 184-185.

² В міжнародному праві інтервенція (пізньолат. *Interventio* – втручання) – насильницький замах однієї або кількох держав на суверенні права іншої держави, що притаманні їй як суб'єкту міжнародного права; також ототожнюється з втручанням у внутрішню компетенцію держави. Детальніше див.: Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 2 Д-Й. – С. 706.

ту у валюті цієї ж країни, необхідного для здійснення валютної інтервенції; в) за рахунок продажу цінних паперів, вміщених в іноземній валюті, що потім буде використовуватись як інструмент інтервенції.

Також використання валютних інтервенцій має певні межі і тому, що вони ефективні лише за незначної неврівноваженості платіжних балансів, що характеризується періодичною зміною активного і пасивного сальдо. Через обмеженість розмірів офіційних валютних резервів продаж іноземної валюти має чергуватися з її купівлею. У зв'язку з цим країни, які мають хронічний дефіцит платіжного балансу, нерідко замість валютних інтервенцій застосовують різні форми валютних обмежень.

Досить часто валютні інтервенції використовуються не лише з метою забезпечення стабільності валютного курсу, а й для підтримання його на штучно заниженому рівні з метою підвищення конкурентоспроможності експорту. Це дає змогу експортерам отримувати більшу кількість національної валюти в обмін на іноземну, зберігаючи таким чином попередню норму прибутку, продаючи товари за демпінговими цінами. Проте недостатня ефективність регулювання валютних курсів засобами валютних інтервенцій може викликати валютні кризи.

Девальвація – офіційне зниження курсу національної грошової одиниці відносно іноземних валют або міжнародних розрахункових одиниць.¹

Девальвація може відбутися стихійно або проводитися цілеспрямовано як елемент валютної політики держави з метою впливу на розвиток економіки, передусім, на розвиток зовнішньоекономічних відносин через підвищення конкурентоспроможності експорту та поліпшення стану платіжного балансу.

Антиподом девальвації є ревальвація. *Ревальвація* – офіційне підвищення курсу національної грошової одиниці відносно іноземних

¹ **Девальвація** (франц. *Devaluation* – знецінення, від *de-* – префікс, що означає скасування, усунення, і *evaluation* – оцінка) – офіційне зниження курсу національної валюти або міжнародної (регіональної) грошової одиниці щодо валют країн, міжнародних валютно-грошових одиниць. Девальвація відображає кризу валютної системи, знецінення валютних коштів внаслідок інфляції, нерівномірності її розвитку в окремих країнах, дефіциту платіжного балансу та ін. Девальвація зумовлює підвищення цін на споживчі товари і зниження життєвого рівня населення.

валют або міжнародних розрахункових одиниць. Ревальвація вигідна для імпортерів та кредиторів, проте не вигідна для експортерів.

Девальвація та ревальвація національної грошової одиниці здійснюється шляхом прийняття відповідних нормативно-правових актів уповноваженими державою органами. У результаті валютний ринок зазнає впливу і коригується залежно від цілей та завдань валютної політики, яка проводиться державою в конкретний момент часу. При цьому і ревальвація і девальвація є досить жорсткими засобами державного втручання у сферу валютних відносин оскільки порушують економічний баланс співвідношення попиту і пропозиції на іноземну валюту, який склався в результаті дії економічних законів.

Дисконтна¹ політика є традиційним інструментом центрального банку для регулювання валютного курсу та збереження валютних резервів. Змінюючи розмір облікової ставки, центральний банк здійснює певний вплив на приплив чи відплив капіталів, а відтак, і на валютний курс. Підвищення ставки сприяє підтриманню курсу, оскільки стимулює попит на дану валюту, а її зниження призводить до послаблення валюти.

Девізна валютна політика – політика регулювання валютного курсу шляхом купівлі і продажу іноземної валюти. Центральний банк здійснює девізну валютну політику на підставі регулювання курсу національної грошової одиниці до іноземних валют шляхом купівлі та продажу іноземної валюти та валютних цінностей, які входять в структуру девізів на фінансових ринках за кордоном.

Практичне застосування зазначених методів відображає зміст функціонування уповноважених державою органів щодо впливу на учасників валютних відносин. При цьому кожна держава, що ставить за мету розвиток власної економіки та зміцнення національного суверенітету, в процесі свого функціонування намагається використовувати наявні в неї ресурси з максимальним ефектом. Втілення в практику регулювання функціонування валютного ринку принципу поєднання економічних та адміністративних методів регулювання

¹ **Дисконт** (англ. *discount*, букв. – знижка) – 1) облік векселя; 2) відсоток, що стягується банками під час обліку векселів; 3) у біржових і валютних угодах – знижка з ціни на товар, валюту; 4) різниця між форвардним курсом і курсом у разі негайного постачання валюти. (Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 2 : Д-Й. – С. 195.)

валютних відносин надає можливість досягти цього максимального ефекту. Пояснюється це тим, що застосування адміністративних методів регулювання валютних відносин призводить до формування режиму функціонування валютного ринку, а економічних методів регулювання, при їх фаховому застосуванні – як до використання наявних фінансових ресурсів, так до їх накопичення.

Враховуючи це, принцип поєднання в регулюванні валютних відносин адміністративних та економічних методів регулювання має стати провідним у практиці правового регулювання валютних відносин оскільки дає можливість не лише ефективно досягати мети валютної політики держави, а й максимально ефективно використовувати наявні в державі фінансові ресурси.

Принцип єдності внутрішньої та зовнішньої валютної політики держави

Діяльність держави у сфері регулювання валютних відносин визнається валютною політикою. Валютна політика становить собою сукупність заходів, методів, форм та інструментів, які мають організаційний, економічний, правовий характер та застосовуються уповноваженими державою органами для досягнення поточних і стратегічних цілей.

Аналіз практики регулювання валютних відносин свідчить про те, що валютна політика здійснюється на трьох рівнях:

1) рівень підприємства, корпорації, банку, які беруть активну участь у валютних відносинах та мають власні цілі, пов'язані з валютою та валютними цінностями;

2) рівень держави, який характеризується наявністю поточних і стратегічних цілей економічного розвитку держави і пов'язані з регулюванням валютних відносин, що виникають, змінюються та припиняються на території держави.

3) міждержавний рівень, на якому формування політики, пов'язаної з регулюванням обігу валюти і валютних цінностей, здійснюється на основі міжнародних угод у валютній сфері.

Варто звернути увагу на те, що державний та міждержавний рівень валютної політики є основними. Вони формуються за допомогою правових засобів та об'єктивуються у валютному законодавстві країни. Якщо поглянути на сутність державного і міждержавного рівнів, то можна сказати, що вони розділяються суто умовно, оскільки міжнародні нормативно-правові акти, підписані та відповідним чином ра-

тифіковані уповноваженими органами держави у сфері валютних відносин стають частиною національного законодавства. Враховуючи процеси глобалізації, які активно проходять у фінансовій сфері, можна з впевненістю говорити про те, що валютні відносини на рівні держав регулюються на базі механізмів, що активно просуваються міжнародними фінансово-кредитними організаціями і закріплені в міжнародних актах.

Рівень корпорації, підприємства і банку повністю залежить від валютної політики держави і має їй підпорядковуватись, оскільки будь-який суб'єкт господарювання має діяти на підставі і в рамках чинного законодавства держави.

З токи зору практичної реалізації валютна політика становить собою сукупність економічних, правових, організаційних заходів, які направлені на регулювання валютних відносин. Економічні заходи полягають у використанні тих чи інших інструментів і важелів впливу, які визначають економічну мотивацію поведінки суб'єктів валютних відносин. Правові заходи охоплюють юридичне оформлення валютної політики шляхом прийняття уповноваженими державою органами відповідних нормативно-правових актів, що в сукупності об'єктивуються у валютне законодавство держави. Організаційні заходи передбачають конкретну діяльність відповідних державних інституцій із реалізації валютної політики у вигляді підготовки, прийняття та контролю за реалізацією прийнятих рішень, що пов'язані з регулюванням валютних відносин.

Як показує практика, реалізація валютної політики здійснюється відповідно до загальної економічної політики держави. При цьому основною метою валютної політики є забезпечення стабільності курсу національної грошової одиниці. Для забезпечення цієї мети проведення валютної політики будь-якої держави, в тому числі і України, передбачає ряд стратегічних і тактичних цілей, які обумовлюють зміст валютної політики і надають діяльності уповноважених державою органів у сфері валютних відносин ознак системності.

Слід погодитися з думкою про те, що стратегічні цілі валютної політики спрямовані на реалізацію основних завдань державної економічної політики з регулювання економічних процесів.¹

¹ Журавка О. Ф. Валютна політика в умовах трансформаційних змін економіки України : монографія. – Суми : ТОВ «КВК «Ділові перспективи»; ДВНЗ «УАБС НБУ», 2008. – С. 11-12.

Серед основних стратегічних цілей валютної політики варто виділити наступні:

- забезпечення стійкого економічного зростання, тобто збільшення обсягів виробництва товарів і надання послуг;
- підтримання низького рівня інфляції;
- сприяння високому рівню зайнятості населення;
- забезпечення зовнішньоекономічної рівноваги, що передбачає підтримання рівноваги платіжного балансу держави;
- забезпечення стабільності національної грошової одиниці;
- підтримання макроекономічної рівноваги шляхом досягнення фі-нансової стабільності та оптимальної галузевої і регіональної структури господарства.

Якщо проаналізувати зміст та суть виділених стратегічних цілей валютної політики, то можна сказати, що валютну політику слід сприймати як невід'ємну органічну складову державної економічної політики в цілому, у якій втілюється проваджуваний урядом держави курс, покликаний забезпечувати реалізацію інтересів усіх членів суспільства.

Водночас валютна політика, як складова державної економічної політики має власні конкретні завдання, що об'єктивуються в тактичних цілях валютної політики. Тактичні цілі валютної політики безпосередньо пов'язані з реалізацією регулятивних функцій держави щодо впливу на валютні відносини. До них можна віднести:

- створення механізму оптимального управління обмінним курсом відповідно до цільових орієнтирів грошово-кредитної політики держави з метою підтримання стабільності внутрішнього грошового обігу;
- оперативне регулювання валютного ринку держави для підтримання стабільності валютних відносин і недопущення спекулятивного тиску та фінансових криз;
- сприяння нормальній організації грошового обігу в державі з метою забезпечення ефективного товарообміну в зовнішньоекономічній діяльності;
- оперативне регулювання сальдо платіжного балансу держави для своєчасного погашення зовнішньої заборгованості та контролю за потенціалом розвитку економіки держави;
- контроль за діяльністю суб'єктів господарювання на валютному ринку держави шляхом встановлення певних обмежень;

- регламентація порядку та умов здійснення зовнішньоекономічних розрахунків.

Таким чином, як показує аналіз виділених тактичних цілей, валютна політика, хоч і є невід'ємною частиною економічної політики держави, проте має цілу низку специфічних завдань, які визначають її роль у системі регулювання валютних відносин. При цьому, чим вагомішою є ця роль, тим активніше втручається держава у функціонування валютного ринку, тим більше регламентованою і регульованою буде діяльність суб'єктів господарювання з валютою і валютними цінностями.

Провівши детальний аналіз виділених стратегічних та тактичних цілей валютної політики держави, варто звернути увагу на те, що частина з них спрямована на регулювання валютних відносин, що виникають, змінюються та припиняються на території держави, а інша частина пов'язана із взаємодією з іншими суб'єктами поза цією територією. При цьому ефективна валютна політика передбачає оптимальне поєднання її стратегічних завдань з тактичними цілями, які більш конкретно спрямовують регулятивні функції держави на регулювання конкретних валютних відносин.

Таке оптимальне поєднання, на нашу думку, можливе лише при детальному економічному аналізі ситуації в країні та застосуванні принципу єдності внутрішньої та зовнішньої валютної політики в регулюванні валютних відносин. Використання зазначеного принципу при регулюванні валютних відносин надає можливість державі з одного боку, ефективно розвиватись в економічному плані, оскільки свідчить про наявність в неї конкретних цілей власного розвитку, а з іншого – надає іноземним суб'єктам господарювання – інвесторам інформацію про відсутність подвійних стандартів при регулюванні валютних відносин на території держави.

Також варто звернути увагу на те, що досягнення цілей та завдань валютної політики держави можливе лише в разі послідовних дій уповноважених державою органів. Застосування принципу єдності внутрішньої та зовнішньої валютної політики в регулюванні валютних відносин забезпечує цю послідовність, яка виникає на рівні національного регулювання валютних відносин і виходить на рівень міждержавних валютних відносин.

Принцип контрольованого використання іноземної валюти у внутрішньому господарському обігу

Будь-яка держава у світі серед головних атрибутів незалежності та економічної самостійності має такий, як право грошової емісії. Результатом права грошової емісії держави є карбування нею власної грошової одиниці. При цьому чим більшу стабільність і використовуваність в господарському обігу має національна грошова одиниця, тим більш інтенсивно розвивається економіка держави і уряд має більш дієві засоби впливу на її розвиток.

За твердженням представників економічної науки, використання на території будь-якої держави грошових одиниць відмінних від національних, значно підвищує ризик виникнення некерованості економічних процесів у державі, сприяє відпливу капіталу за кордон та підвищує інфляційні ризики. Зазначене спонукає держави здійснювати контроль за обігом іноземних грошових одиниць на власній території, застосовуючи різні методи та способи.

Дослідження світової практики валютного регулювання дає можливість виділити як одну з головних форм контролю обігу іноземної валюти валютні обмеження. Валютні обмеження – це система державних засобів для встановлення порядку проведення операцій з іноземною валютою та валютними цінностями на її території.

Основними цілями валютних обмежень є вирівнювання платіжного балансу, в першу чергу шляхом зменшення відпливу капіталу за кордон, підтримання валютного курсу, концентрація валютних цінностей у державі для оперативного вирішення поточних і стратегічних завдань. Основними цілями валютних обмежень є поточні операції платіжного балансу (торгівля та послуги) та фінансові операції (рух капіталу та кредитів, перевід прибутків, податкових та інших платежів).

Для регулювання поточних операцій у світовій практиці використовують наступні обмеження:

- блокування виручки іноземних експортерів від продажу товарів в цій країні, обмеження можливості розпорядження цими засобами;
- обов'язковий продаж валютної виручки експортерів (повністю чи частково) центральному банку чи уповноваженим банкам, що мають на це ліцензію центрального банку;
- обмеження продажу іноземної валюти імпортерам (здійснюється лише за наявності дозволу уповноваженого органу), внесення

імпортером грошових сум в національній валюті на депозит уповноваженого банку для отримання дозволу;

- обмеження на форвардні покупки імпортерами іноземної валюти;
- заборона продажу товарів за кордон за національну валюту;
- регулювання строків і контроль за проведенням платежів по експортних та імпортних операціях при нестабільності валютних курсів;

- встановлення обмежених строків продажу експортерами іноземної валюти за національну валюту з метою уникнення спекулятивного використання цих коштів;

- застосування диференційованих валютних курсів для різних видів операцій, товарних груп, регіонів;

- обмеження обміну іноземної валюти для громадян, які виїжджають за кордон як туристи;

- розповсюдження валютних обмежень на так звані «невидимі платежі» (страхування, ліцензійні платежі, гонорари, комісійну винагороду, перевід прибутку та інше).

При регулюванні фінансових операцій використовуються валютні обмеження, застосування яких можна поділити на дві групи залежно від стану платіжного балансу держави.

При від'ємному сальдо платіжного балансу застосовуються такі обмеження, як:

- лімітування вивозу національно і/та іноземної валюти, золота, цінних паперів, надання кредитів;

- контроль за діяльністю кредитного та фінансового ринку (операції здійснюються тільки з дозволу уповноважених органів, зазвичай Міністерства фінансів при наданні інформації про зміст та обсяг операції);

- обмеження участі національних банків у наданні міжнародних кредитів в іноземній валюті;

- примусове вилучення іноземних цінних паперів, що належать резидентам, та їх продаж за іноземну валюту;

- повне або часткове припинення погашення зовнішньої заборгованості або дозвіл її погашення національною валютою без права виведення за кордон.

При позитивному (активному) сальдо платіжного балансу застосовуються такі обмеження, як:

- депонування на безвідсотковому рахунку в центральному банку нових закордонних зобов'язань банків;
- заборона на інвестиції та продаж національних цінних паперів іноземцям;
- обов'язкова конверсія позик в іноземній валюті в національному центральному банку;
- заборона на видачу відсотків за строковими вкладками іноземців у національній валюті;
- введення від'ємної відсоткової ставки за вкладками нерезидентів в іноземній валюті;
- обмеження ввезення іноземної валюти в країну;
- обмеження на форвардні продажі національної валюти іноземцям.

Світовий досвід свідчить, що практично кожна держава світу застосовую валютні обмеження в частині контролю руху капіталу. При цьому основна частина цих обмежень направлена на контроль руху іноземної валюти на території держави. Як зазначено в щорічному звіті МВФ «Про конвертованість та валютні обмеження», які виходять з 1950 року, валютні обмеження в тій чи іншій формі зберігаються у більшості країн-членів МВФ.

З цього правила Україна не є винятком, і для того щоб активно розвиватись, Україні необхідно переймати позитивний досвід валютного регулювання і застосовувати його на власній території.

Застосування вищезазначених форм валютних обмежень є практичним втіленням принципу контролю обігу іноземної валюти при правовому регулюванні валютних відносин.

Конституція України в ст. 99 визначає, що грошовою одиницею України є гривня. Відповідно до ст. 192 Цивільного кодексу України, законним платіжним засобом на території України є гривня, правовий статус якої визначено Конституцією і забезпечення стабільності якої покладено на Національний банк України відповідно до Закону України «Про Національний банк України».

Як справедливо зазначено в коментарі до Конституції України, для України ознакою економічного і політичного потенціалу незалежної держави є сам факт карбування власних грошей,¹ які є законним засобом платежу на її території і мають вільний обіг на її

¹ Коментар до Конституції України. – К., 1996. – С. 224.

території. Випуск та обіг, тобто використання в ролі платіжного засобу, відповідно до ст. 32 Закону України «Про Національний банк України», на території України інших грошових одиниць і використання грошових сурогатів забороняються.

Також Конституція України закріпила фундаментальне положення про те, що правовий режим права власності визначається виключно законами України.

Також в чинному законодавстві України є нормативно-правові акти, що регламентують особливості використання іноземної валюти на її території. Зокрема, головним з них є Декрет Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» від 19 лютого 1993 року. Цей Декрет установлює режим здійснення валютних операцій на території України, визначає загальні принципи валютного регулювання, повноваження державних органів і функції банків та інших фінансових установ України в регулюванні валютних операцій, права й обов'язки суб'єктів валютних відносин, порядок здійснення валютного контролю, відповідальність за порушення валютного законодавства.

Як показує аналіз практики валютного регулювання, що здійснюється в Україні, на її території також використовуються валютні обмеження. Але інколи виникають випадки, коли валютні обмеження, а вони, безумовно, є обмеженням права власності на валюту чи валютні цінності, врегульовуються підзаконними нормативно-правовими актами.

Втілення принципу контрольованого використання іноземної валюти у внутрішньому господарському обігу має передбачати, в разі необхідності, можливість застосування валютних обмежень уповноваженими органами, а також закріплення на рівні законів України чіткого переліку форм валютних обмежень та умов їх застосування.

В практичному плані саме такий підхід до втілення в життя принципу контрольованого використання іноземної валюти у внутрішньому господарському обігу буде свідчити про прозорість регулювання валютних відносин та надасть можливість суб'єктам господарювання здійснювати поточне та стратегічне планування своєї діяльності, що в кінцевому випадку підвищить рівень економічної могутності держави та її конкурентоспроможності.

2.4. Організаційні принципи правового регулювання валютних відносин

Аналіз сучасного стану правового регулювання валютних відносин в Україні дає можливість констатувати такий сумний факт, що валютні відносини регулюються несистемно, із застосуванням одного з найбільш шкідливих для стабільного розвитку економіки методу – методу проб та помилок. Як показує практика регулювання валютних відносин в розвинених країнах, така ситуація довго тривати не може, адже матеріальні та фінансові ресурси не безкінечні і рано чи пізно керівники держави приходять до розуміння необхідності застосування більш ефективних способів та засобів регулювання.

Сьогодні є очевидним, що розвиток нашої держави в напрямку проголошених Конституцією України цілей побудови демократичної, соціальної, правової та економічно потужної держави є неможливим без вирішення численних проблем у сфері державного управління, що були успадковані Україною від колишнього СРСР, а частково були набуті в процесі не досить вдалого початкового етапу становлення України як незалежної держави.

В цьому аспекті найбільш нагальною є проблема реформування системи державних органів, що здійснюють державне регулювання в економічній сфері, частиною якої є валютні відносини.

Разом з тим реформування будь-якої системи, яке здійснюється хаотично, без належного наукового обґрунтування та аналізу практичного досвіду подібних систем, в більшості випадків не може привести до позитивного результату. Лише науково обґрунтовані моделі, ефективність функціонування яких була підтверджена практичним досвідом, можуть бути взяті до застосування.

На сучасному етапі розвитку України нагальною є проблема визначення тих основоположних засад, що мають бути покладені в основу реформування та вдосконалення системи державних органів,

які здійснюють регулювання валютних відносин. На нашу думку, такими засадами є організаційні принципи правового регулювання валютних відносин, використання яких дає можливість спрогнозувати розвиток системи державних органів та їх повноважень, а також побудувати ефективну систему державного регулювання валютних відносин в Україні.

У попередньому розділі ми визначилися з поняттям принципів правового регулювання валютних відносин, тож беручи його за основу, **організаційні принципи правового регулювання валютних відносин** можна визначити як *засновані на панівній в державі системі економічних цінностей основні ідеї побудови системи уповноважених державою органів, що, реалізуючи свої повноваження, здійснюють державне регулювання валютних відносин на території конкретної держави.*

Як показує аналіз позитивного досвіду правового регулювання валютних відносин та функціонування систем уповноважених державою органів у зарубіжних країнах, можна виділити такі організаційні принципи правового регулювання валютних відносин, як:

- принцип єдиного органу правового регулювання валютних відносин;
- принцип встановлення компетенції уповноважених органів у сфері регулювання валютних відносин у законах;
- принцип полісуб'єктності уповноваженого органу.

Принцип єдиного органу правового регулювання валютних відносин

Як показує аналіз практики правового регулювання валютних відносин в інших країнах, на сьогодні існують декілька моделей формування системи уповноважених органів, які відповідно до наданих їм повноважень мають право здійснювати регулювання валютних відносин. Так, у деяких країнах існує єдиний орган, який наділений відповідною компетенцією у сфері регулювання валютних відносин і самостійно вирішує питання видання нормативно-правових актів, що врегульовують обіг валюти і валютних цінностей на території країни, а також контролю за їх дотриманням. В інших країнах система регулювання валютних відносин побудована шляхом розділення нормотворчих та правозастосовних повноважень. Відповідно, в таких державах існують органи, що приймають законодавчі акти у всіх сфе-

рах, в тому числі і у сфері валютних відносин, і є правозастосовні органи, які реалізують зазначені нормативні акти у встановлених в них рамках. Також є модель, в рамках якої існують органи, що приймають законодавчі акти у всіх сферах, є правозастосовний орган який реалізує зазначені нормативні акти і разом з тим має право видавати нормативно-правові акти, обов'язкові до виконання всіма суб'єктами, що здійснюють свою діяльність відповідно до законодавства при цьому уточнюючи та деталізуючи законодавчі норми.

Безумовно, кожна із зазначених моделей має свої переваги та недоліки, проте, як показує аналіз економічного становлення та розвитку держав, найбільш інтенсивно та стабільно розвиваються ті держави, в яких функціонує та модель системи уповноважених органів, яка дозволяє максимально швидко та ефективно реагувати на фінансову ситуацію.

Уявляється, що такою моделлю є модель, відповідно до якої в державі на законодавчому рівні визначений єдиний орган у сфері регулювання валютних відносин, який діє в рамках чинних нормативних актів, в яких визначена його компетенція і які прийняті законодавчим органом. Разом з тим такий орган наділений правом видавати обов'язкові нормативні акти у сфері регулювання валютних відносин.

Саме така модель побудови системи державних органів у сфері регулювання валютних відносин є найбільш ефективною. І саме вона, по своїй суті, є формою об'єктивації та втілення в життя принципу єдиного органу правового регулювання валютних відносин.

Реалізація такої моделі в державі дає можливість комплексно врегульовувати питання, що виникають у сфері валютних відносин та оперативно реагувати на всі ситуації, що виникають в результаті швидкої зміни економічного стану. Реалізуючи закріплену на рівні законів компетенцію, уповноважений орган розробляє відповідну стратегію становлення та розвитку валютних відносин, реалізовує її та, в разі необхідності, коригує. При цьому, враховуючи необхідність швидкого реагування на ситуацію, даний орган забезпечується наявністю повноважень видавати нормативні акти, що є обов'язковими до виконання всіма суб'єктами відносин, що пов'язані з обігом валюти та валютних цінностей.

Разом з тим виникає питання стосовно місця такого органу в системі державних органів влади.

Видається, що найбільш оптимальним варіантом вирішення цього питання є наявність уповноваженого державою органа зі спеціальним статусом та з особливою процедурою його формування. При цьому при формуванні такого органу можуть бути використані дві моделі.

У рамках однієї моделі повноваження на регулювання валютних відносин має виконувати центральний банк який забезпечує стабільний економічний розвиток держави шляхом проведення незалежної грошово-кредитної та валютної політики.

У рамках іншої моделі має бути створений окремий орган, наприклад Національне валютне агентство, що буде в системі центрального банку або міністерства фінансів, але із спеціальним статусом. Таке агентство в рамках закріпленої законодавством компетенції наділяється повноваженнями видавати нормативні акти у сфері валютних відносин, що будуть обов'язковими до виконання всіма суб'єктами та володіти юрисдикційними повноваженнями у сфері відносин, пов'язаних з порушенням валютного законодавства.

На сьогодні в Україні можливо застосувати як одну, так і іншу модель. Разом з тим для того, щоб обрати варіант розвитку системи державних органів у сфері валютних відносин, має бути більш чітко визначений статус іноземної валюти та валютних цінностей на території України.

Принцип полісуб'єктності державного органу у сфері регулювання валютних відносин

Даний принцип об'єктивує диференціацію та функціонування уповноважених державою органів. Він виявляється в тому, що один і той самий орган не може поєднувати нормотворчу, правозастосовну, контрольну та наглядову функції з повноваженнями, реалізація яких передбачає можливість отримання прибутку. Лише чітка диференціація зазначених повноважень дає можливість об'єктивно оцінювати економічну ситуацію, що склалась та застосовувати відповідні засоби впливу на неї в разі необхідності.

Принцип встановлення компетенції уповноважених органів у сфері регулювання валютних відносин виключно в законах

Сучасний суспільний розвиток дедалі більш послідовно утверджує нові пріоритети та цінності. Якщо раніше захоплення влади та її

використання було головним пріоритетом політичних сил, то в сучасних умовах утверджується теза про те, що публічна влада має спиратися на закон. Це пояснюється тим, що влада як організатор та охоронець може бути ефективною та демократичною лише на міцному конституційному та законодавчому фундаменті.

Управління державними справами має бути ефективним та демократичним. Цю аксіому було сформовано Дж. Локком, який вказував на те, що управління потрібно здійснювати не за допомогою імпровізованих указів, а дійсних, постійних законів, що доведені до відома людей. Силу суспільства слід використовувати тільки для виконання законів всередині держави та за її межами – для захисту від зовнішнього втручання.

Беручи за основу зазначені аргументи, ми можемо розкрити принцип встановлення компетенції уповноважених органів у сфері регулювання валютних відносин.

Варто звернути увагу на те, що ефективність функціонування будь-якого органу державної влади може бути досягнута лише за його стійкості, передбачуваності та відкритості в діяльності.

Стійкість державного органу передбачає стабільне його функціонування та неможливість ліквідації залежно від соціально-політичної кон'юнктури. Чим більш стабільним та тривалим буде функціонування державного органу, тим вищою є ймовірність аналізу та впровадження в практику його позитивного досвіду та трансформації тих аспектів діяльності, що виявилися неефективними. Також стабільне і тривале функціонування державного органу дає можливість сформувати висококваліфікований склад персоналу, який буде нарощувати позитивний практичний потенціал, що в кінцевому випадку дасть можливість створення системи передачі позитивних управлінських знань.

Відкритість діяльності державних органів має проявлятися у їх функціонуванні на засадах суворого дотримання чинного законодавства та можливості перевірити їх діяльність в рамках законодавства. Відкритість надає можливість уникати зловживань під час функціонування державного органу. Також завдяки відкритості діяльності державного органу встановлюється зворотній зв'язок з підконтрольними суб'єктами, які в разі виникнення необхідності матимуть можливість впливати на діяльність державного органу.

Передбачуваність діяльності державних органів має виявлятися у чіткій визначеності його компетенції в нормативно-правових актах найвищої юридичної сили – законах.

Також варто звернути увагу на те, що стійкість, відкритість та передбачуваність державної влади в особі уповноважених нею органів тягнуть за собою наявність такого важливого моменту, як легальність органу та закріплення його компетенції на рівні закону.

У суто юридичному сенсі легальність діяльності державного органу виражається в тому, що: а) він створений на підставі норм права та закону; б) його статус визначений у законі; в) у законі закріплені підстави та види відповідальності державних органів.

Як бачимо, легальність діяльності державного органу безпосередньо пов'язана з формуванням відповідного законодавства, що регулює питання функціонування уповноважених державною органами влади.

Все вищезазначене повністю стосується формування і функціонування уповноваженого державою органу у сфері регулювання валютних відносин. Так, для ефективного функціонування державного органу у сфері регулювання валютних відносин саме на рівні закону має бути закріплена його компетенція, тобто сукупність юридично-владних повноважень, що надаються для виконання завдань та функцій у сфері регулювання валютних відносин. Саме на рівні закону мають бути встановлені чіткі завдання та мета функціонування такого органу, особливості взаємодії з іншими державними органами, відповідальність та гарантії, механізми захисту прав і законних інтересів інших суб'єктів.

Ми лише окреслили напрямки розвитку діяльності державного органу у сфері регулювання валютних відносин. Також ми добре розуміємо, що на сучасному етапі розвитку нашої держави абсолютно повне впровадження зазначеного принципу є неможливим, оскільки потребує прийняття не лише великого масиву нормативних актів, а й реформування всієї системи органів виконавчої влади. Разом з тим впровадження зазначеного принципу надасть можливість сформувати дієву систему органів, які будуть ефективно виконувати покладені на них завдання.

З огляду на необхідність державного регулювання валютних відносин, як уявляється, на першому етапі необхідно зменшити кількість

підзаконних нормативних актів, що встановлюють повноваження державних органів у сфері регулювання валютних відносин, поступово відмовляючись від практики піднормативного регулювання. І в подальшому необхідно прийняти єдиний законодавчий акт, яким би було комплексно врегульовано питання компетенції державного органу у сфері регулювання валютних відносин. При закріпленні на рівні законодавчого акту компетенції державного органу в обов'язковому порядку мають бути відображені такі групи повноважень, як: а) повноваження, що мають імперативний характер і пов'язані із самостійним прийняттям рішення (зазвичай вони виражаються словами вирішує, визначає, направляє); б) повноваження, що носять організаційно-управлінський характер (застосовує міри, здійснює); в) координаційні повноваження; г) повноваження, пов'язані зі здійсненням контролю. В практичному плані зазначена класифікація повноважень є досить вдалою, оскільки надає можливість охопити практично весь спектр діяльності органу, починаючи від прийняття рішення і закінчуючи контролем за його виконанням.

Разом з цим також є важливим закріплення повноважень у сфері регулювання валютних відносин за одним органом та недопущення пересікання його повноважень з іншими органами. Слід намагатись найбільш комплексно підходити до формування та встановлення відповідної компетенції, що надасть можливість швидко і оперативно реагувати на ситуації, які виникають.

Висновки до розділу

У результаті дослідження принципів правового регулювання валютних відносин автор дійшов таких висновків.

Аналіз наукової літератури дав можливість визначити принципи права як основні ідеї, що відображають закономірності і зв'язки розвитку суспільних відносин, а також визначають сутність і соціальне призначення права. Принципи права формуються протягом тривалого часу розвитку суспільства і відображають досвід правового регулювання суспільних відносин в загальноцивілізаційному плані.

Принципи правового регулювання також відображають основні ідеї, але не в загальному плані, а в аспекті конкретного суспільства.

При цьому відображають ті ідеї, що є панівними для конкретного історичного періоду. Кожне суспільство, розвиваючись, визначає власний шлях розвитку, окреслює власні прерогативи, напрямки та результати. При цьому в процесі регулювання суспільних відносин використовуються загальноцивілізаційні надбання у вигляді принципів права як керівних напрямків. Враховуючи це, ми пропонуємо розглядати принципи правового регулювання як засновані на панівній системі цінностей в державі основні ідеї, що відображають закономірності і зв'язки розвитку суспільних відносин і визначають сутність, соціальне призначення та особливості дії права на території конкретної держави.

Принципи права та принципи правового регулювання тісно пов'язані між собою, оскільки саме з принципів правового регулювання в процесі їх історичного розвитку виокремлюються найбільш прийнятні в загальноцивілізаційному плані принципи права та відповідним чином оформившись, перетворюються в загальноцивілізаційне надбання.

Наше дослідження дало можливість виділити суттєві ознаки принципів правового регулювання: а) втілюють засновані на панівній в державі системі цінностей ідеї її розвитку; б) відображають закономірності соціально-культурного та політико-правового розвитку конкретного суспільства; в) визначають сутність та особливості дії права на території конкретної держави.

Спираючись на вищезазначене, ми дійшли висновку, що принципи правового регулювання валютних відносин можна визначити як засновані на панівній в державі системі економічних цінностей основні ідеї, що відображають закономірності і зв'язки розвитку валютних відносин і визначають сутність, соціальне призначення та особливості дії права в процесі обігу валюти і валютних цінностей на території конкретної держави.

Для принципів правового регулювання валютних відносин характерним є те, що вони: а) втілюють засновані на панівній в державі системі економічних цінностей ідеї її розвитку; б) відображають закономірності розвитку валютних відносин в державі; в) визначають сутність, соціальне призначення та особливості дії права в процесі обігу валюти і валютних цінностей на території держави.

Принципи правового регулювання валютних відносин в процесі їх реалізації впливають на структуру валютного ринку конкретної

держави та створюють, таким чином, її валютну систему із властивими тільки їй особливостями.

Вся система принципів правового регулювання валютних відносин, як система взаємопов'язаних основних ідей, що відображають закономірності і зв'язки розвитку валютних відносин, на наш погляд, складається з трьох основних, структурно взаємопов'язаних груп принципів. Такими групами є *системні* принципи правового регулювання валютних відносин, що відображають загальноцивілізаційні досягнення та є містком між принципами права та принципами правового регулювання валютних відносин; *організаційні* принципи правового регулювання валютних відносин, що відображають основні засади побудови національної системи уповноважених органів у сфері валютних відносин; *функціональні* принципи правового регулювання валютних відносин, на базі яких має здійснюватись правове регулювання обігу валюти та валютних цінностей на території держави.

Системні принципи правового регулювання валютних відносин є найбільш загальними основоположними ідеями, які увібрали весь масив загальноцивілізаційної практики правового регулювання валютних відносин та є місточком між принципами права і правовою системою України, а також відображають рівень правової культури та правових цінностей у сфері правового регулювання економічних відносин загалом та валютних відносин зокрема. На базі системних принципів правового регулювання валютних відносин має будуватись вся система правового регулювання валютних відносин в Україні.

Аналіз функціонування як світової валютної системи, так і валютних систем окремих держав (і розвинених, і тих, що розвиваються) в аспекті застосування системних принципів правового регулювання валютних відносин дає можливість виділити значну їх кількість, проте, на наш погляд, найбільш важливими для розвитку економіки держави є:

- принцип системності правового регулювання валютних відносин;
- принцип гармонізації інтересів суб'єктів валютних відносин;
- принцип захисту національного інтересу в регулюванні валютних відносин.

Проведене дослідження дало можливість функціональні принципи правового регулювання валютних відносин визначити як засновані на панівній системі економічних цінностей в державі основні ідеї, що відображають закономірності і зв'язки розвитку валютних відносин, що виникають, змінюються і припиняються в процесі обігу валюти і валютних цінностей.

Проаналізувавши чинне законодавство України та позитивний досвід регулювання валютних відносин провідних держав світу, можна виділити досить велику кількість функціональних принципів правового регулювання валютних відносин. Однак головними серед них є такі:

- принцип поєднання економічних та адміністративних методів регулювання валютних відносин;
- принцип єдності внутрішньої та зовнішньої валютної політики держави;
- принцип контрольованого використання іноземної валюти у внутрішньому господарському обігу.

Проведене дослідження дало можливість організаційні принципи правового регулювання валютних відносин визначити як засновані на панівній системі економічних цінностей в державі основні ідеї побудови системи уповноважених державою органів, що, реалізуючи свої повноваження, здійснюють державне регулювання валютних відносин на території конкретної держави.

Як показав аналіз позитивного досвіду правового регулювання валютних відносин та функціонування систем уповноважених державою органів у зарубіжних країнах, можна виділити такі організаційні принципи правового регулювання валютних відносин як:

- принцип єдиного органу правового регулювання валютних відносин;
- принцип встановлення компетенції уповноважених органів у сфері регулювання валютних відносин в законах;
- принцип полісуб'єктності уповноваженого органу.

Розділ 3

Методи правового регулювання валютних відносин

3.1. Поняття та характеристика методів правового регулювання валютних відносин

Сучасний етап розвитку нашої держави характеризується підвищенням ролі держави в регулюванні всіх суспільних відносин, що виникають на її території. При цьому особлива увага приділяється питанням регулювання відносин, які виникають та розвиваються на фінансовому ринку, зокрема, валютним відносинам.

Сучасний стан регулювання валютних відносин в Україні досить важко назвати ефективним. Наявність такої ситуації є наслідком досить великої кількості причин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, що у свою чергу, дає можливість говорити про необхідність проведення наукових досліджень у цій сфері для вироблення більш ефективної системи регулювання зазначених відносин та надання рекомендацій уповноваженим державою органам стосовно методів їх регулювання, які є найбільш ефективними в ситуації, що склалась.

Перш ніж безпосередньо перейти до характеристики методів правового регулювання валютних відносин, на нашу думку, варто приділити увагу таким важливим в методологічному плані питанням, як поняття державного регулювання відносин, що мають економічну природу, та поняття валютного регулювання. Це дасть нам можливість більш ґрунтовно та аргументовано охарактеризувати методи правового регулювання валютних відносин.

Аналіз історичного досвіду функціонування практично всіх держав світу дає можливість констатувати той факт, що регулювання відносин, які виникали на території держави, її уповноваженими органами здійснювалось практично з моменту створення самої держави. Разом з тим, як уявляється, витоки державного регулювання лежать в самому існуванні соціальної спільноти.

Історія впевнено доводить, що людина як істота соціальна не може бути сприйнята поза межами будь-якої спільноти чи колективу.

Та само і суспільство не можна уявити без індивідів, які його утворюють. Кожна людина як член певної спільноти переслідує свою мету, задовольняє свої потреби, особисті інтереси, бажання, вступає у взаємовідносини з іншими індивідами, які також здійснюють подібну діяльність. У більшості членів спільноти інтереси збігаються, але інколи виникають випадки, коли такі інтереси мають різну спрямованість. Як показує аналіз практики функціонування соціальних спільнот, для досягнення своїх цілей індивіди використовують різні способи. При цьому в одних випадках такі способи є «безпечними» для оточуючих, а в інших можуть грубо посягати на інтереси інших членів спільноти. Враховуючи це, будь-яка спільнота змушена так чи інакше координувати діяльність своїх членів, водночас і кожен член зацікавлений у тому, щоб була впорядкована вся система соціальних зв'язків.

Сьогодні досить важко уявити собі суспільство, яке успішно розвивається, і залишаючись неорганізованим і некерованим. Тому саме існування і функціонування суспільства як складної системи передбачає цілеспрямовану і узгоджену діяльність його членів на основі певних правил поведінки.

Як показує історичний досвід, на різних етапах розвитку суспільств існували різні системи правил поведінки, які продукувались повноважними членами суспільства чи його інститутами і поступово трансформувались у правові системи, що базувались на праві як основному засобі, яке надавало і обмежувало свободу поведінки кожного члена суспільства.

На початкових етапах існування право мало різні форми вираження, але в процесі розвитку воно набуло чітких рис основного соціального регулятора всіх найважливіших суспільних відносин. При цьому, будучи найбільш ефективним засобом регулювання суспільних відносин, право не тільки сприяє організації та впорядкуванню суспільних відносин, а й вносить елемент правомірності в поведінку індивідів, що дає можливість всім індивідам чітко формулювати і реалізовувати свою поведінку, розуміючи її позитивний чи негативний вплив на суспільство.

Поступово в процесі розвитку кожне суспільство приходять до такої організації, як держава, яка представляє інтереси більшості членів суспільства. При цьому варто звернути увагу на те, що держава

як форма організації суспільства становить собою систему, яка на відміну від біологічних та технічних систем має значний вплив, що виникає під дією свідомої діяльності людей і об'єктивується в управлінні соціальними процесами членами суспільства.

На сучасному етапі розвитку суспільства діяльність держави з приводу регулювання суспільних відносин, особливо тих, які мають економічну природу, сприймається неоднозначно. Як зазначає А.Л. Флітчер та Б. Росс, «ніхто не любить, коли його діяльність регулюється; більш того, державне регулювання суперечить філософії вільного підприємництва».¹

Разом з тим останні події, які відбулися у світі і пов'язані з розвитком світової економіки, впевнено довели необхідність державного регулювання економічних відносин та контроль за їх розвитком. Об'єктивна необхідність державного регулювання ринковою економікою визначається її неспроможністю самостійно впоратися з тими процесами та явищами які мають ознаки стихійності, некерованості та непередбачуваності. В економічній літературі досить детально досліджені ці процеси та явища.² До них відносять недосконалість конкуренції, наявність зовнішніх ефектів, існування неповних ринків, необхідність перерозподілу доходів з метою забезпечення соціальної справедливості, нестабільність економічного зростання, недосконалість інформаційного забезпечення ринку. У ХХ столітті держави з ринковою економікою були змушені прийняти законодавство, спрямоване на усунення зазначених недоліків, створення конкурентного ринку та посилення регулюючої ролі держави. Враховуючи це, в рамках нашого дослідження з'ясуємо поняття та суть державного регулювання.

В економічній та юридичній літературі міститься досить велика кількість визначень державного регулювання. У переважній більшості поняття державного регулювання розкривається через категорію «діяльність». Узагальненим варіантом цього підходу є визначення,

¹ Флітчер А. Л., Росс Б. Как работает Вашингтон. – М. : Экономика, 1995. – С. 32.

² Самуельсон Пол Э., Нордхауз Вильям Д. Экономика : пер. с англ. – М., 2001. – С. 53-59; Стиглиц Дж. Ю. Экономика государственного сектора : пер. с англ. – М., 1997. – С. 77-86; Ходов Л. Г. Основы государственной экономической политики. – М., 1997. – С. 30-45; Якобсон Л. И. Государственный сектор экономики: экономическая теория и политика. – М., 2000. – С. 17-23.

що надає В.П. Орешин, який під державним регулюванням економіки розуміє діяльність органів державної влади по впливу на процес суспільного відтворення з метою досягнення суспільно корисних результатів.¹ Як уявляється, такий підхід варто підтримати, оскільки сутність державного регулювання складає саме діяльність держави в особі її уповноважених органів, яка спрямована на впорядкування відносин у ринковій економіці.

Аналізуючи інші підходи до сприйняття державного регулювання, варто звернути увагу на те, що вони не зовсім об'єктивно відображають його суть. Так, одні дослідники при визначенні поняття та змісту державного регулювання роблять акцент на його функціях,² інші зазначають, що державне регулювання – це застосовувані засоби, які використовують в процесі своєї діяльності уповноважені державою органи,³ деякі у визначенні державного регулювання роблять акцент на суб'єктів, які підпадають під державне регулювання.⁴

Безумовно, зазначені підходи мають право на існування, проте вони не дають можливість з'ясувати суть та зміст державного регулювання. Як уявляється, з'ясуванню змісту та суті державного регулювання сприятиме характеристика його співвідношення з такими спорідненими категоріями, як державне управління і державний вплив.

Поняття «державне управління» є одним з найбільш розроблених у науці державного управління та адміністративного права. В юридичних дослідженнях державне управління визначається як цілеспрямований впорядкований вплив держави на суспільну життєдіяльність людей в інтересах реалізації державних функцій, що спирається на його владну силу та здійснюється в правовій формі.⁵ Відомий професор Ю.А. Тихомиров визначає державне управління як «організований процес керівництва, регулювання і контролю, здійсню-

¹ Орешин В. П. Государственное регулирование национальной экономики. – М., 1999. – С. 14.

² Тотьев К. Ю. Предпринимательское право. Публично-правовой статус предпринимателя. – М., 2003. – С. 25.

³ Герчикова И. Н. Регулирование предпринимательской деятельности: государственное и межфирменное : учебное пособие. – М., 2002. – С. 81.

⁴ Ртемьянов В. С. Хозяйственное право : учебник. – Т. 1. – М., 1994. – С. 193.

⁵ Комаров К. Б. Государственное управление: средства в экономической сфере : автореф. дис. ... к.ю.н. – Екатеринбург, 2000. – С. 10.

ваний державними органами, за розвитком сфер економіки та культури, інших сфер державного життя». ¹ Тобто з юридичної точки зору державне управління розглядається як одна з форм державної діяльності, сутність якої виявляється в практичній реалізації прийнятих державними органами законів з метою реалізації функцій держави. ²

Таким чином, державне управління порівняно з державним регулюванням варто розглядати як більш широку категорію. В такому ж ракурсі варто розглядати і категорію «державний вплив», оскільки вплив здійснюється не лише за допомогою регулювання, а й за допомогою координації, контролю і т.д.

Враховуючи зазначене, під державним регулюванням економіки, в рамках нашого дослідження, ми будемо розуміти діяльність органів державної влади з метою впливу на процес суспільного відтворення для досягнення суспільно корисних результатів.

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства державне регулювання здійснюється практично у всіх сферах життєдіяльності суспільства, у тому числі й у сфері валютних відносин. Державне регулювання у сфері валютних відносин в науковій літературі називається валютним регулюванням.

Вперше регулювання валютних відносин було застосоване в Німеччині в 1916 році у зв'язку з економічною кризою, яка стала наслідком Першої світової війни. ³ На сучасному етапі суспільного існування, як показує досвід розвинених держав, ефективний розвиток міждержавних економічних відносин та внутрішнього валютного ринку можливий лише за активної регулюючої участі держави і належного контролю валютних відносин. Валютне регулювання існує практично у будь-якій країні, притаманне будь-якій правовій системі і має різні форми об'єктивації.

В науковій літературі можна зустріти декілька підходів до визначення поняття валютного регулювання. Так, на думку В.Т. Ковальова, валютне регулювання – це законодавча форма здійснення

¹ Тихомиров Ю. А. Публичное право. – М., 1995. – С. 102.

² Попов Л. Л. Государственное управление и исполнительная власть: содержание и соотношение / Л. Л. Попов, Ю. И. Мигаев, С. В. Тихомиров ; под ред. Л. Л. Попова. – М. : Норма; ИНФРА-М, 2011. – С. 91.

³ Крохина Ю.А. Валютное право: учебное пособие / Ю. А. Крохина, Ю. Л. Смирнова, Ю. В. Тютина ; под ред. Ю. А. Крохиной. – 2-е изд. – М. : Высшее образование; Юрайт-Издат, 2009. – С. 95.

валютної політики держави.¹ Схожу позицію має і Н.В. Сапожников, який вважає, що валютне регулювання – це сукупність засобів (економічних та адміністративних), що спрямовані на досягнення цілей державної валютної політики.² На думку ж М.П. Кучерявенка, валютне регулювання становить собою діяльність держави і уповноважених нею органів щодо організації та здійснення валютних операцій, встановлення характеру відносин між державою і суб'єктами, на яких поширюється валютне регулювання, правових форм їх здійснення, закріплення основ правового статусу суб'єктів валютного регулювання, характеру відносин між державою і резидентами та нерезидентами.³ Б.Ю. Дорофєєв визначає валютне регулювання як комплекс заходів (законодавчих, адміністративних, економічних та організаційних), які покликані стабільно змінювати та підтримувати визначене співвідношення курсу національної та іноземних валют, змінюючи попит та пропозицію на ринку,⁴ а О.А. Костюченко вважає, що валютне регулювання – це діяльність держави, спрямована лише на регламентацію міжнародних розрахунків і порядку здійснення угод з валютними цінностями.⁵ Професор Ю.А. Крохіна під валютним регулюванням розуміє діяльність державних органів, що направлена на регламентацію порядку та здійснення валютних операцій.

Найбільш прийнятними для розкриття всіх особливостей валютного регулювання є позиції М.П. Кучерявенка і Н.В. Сапожникова, оскільки валютне регулювання не може обмежуватися лише регламентацією міжнародних розрахунків та порядком здійснення угод з валютними цінностями, як вважають Б.Ю. Дорофєєв, О.А. Костюченко та Ю.А. Крохіна. Також слід зазначити, що валютне регулювання не може зводитися лише до підтримання визначеного співвідношення курсу національної та іноземних валют шляхом зміни попиту та пропозиції на ринку, а полягає також у створенні найбільш сприятливих умов для формування внутрішньої валютної системи; органі-

¹ Финансовое право : учебник / под ред. О. Н. Горбуновой. – М. : Юристъ, 1996. – С. 323.

² Сапожников Н. В. Теоретические проблемы и перспективы развития валютного права // Государство и право. – 2001. – № 11. – С. 110.

³ Адміністративне право України / за ред. Ю. П. Битяка. – Х. : Право, 2000. – С. 381.

⁴ Дорофєєв Б. Ю., Земцов Н. Н., Пушин В. А. Валютное право России. – М. : НОРМА, 2001. – С. 6.

⁵ Костюченко О. А. Валютне регулювання, валютний контроль // Юридична енциклопедія. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. – Т. 1.: А-Г – С. 301.

зації порядку здійснення валютних операцій; розв'язанні питань стосовно створення системи органів управління цією сферою та визначення їх компетенції.

Валютне регулювання становить собою комплекс економічних та правових заходів у сфері валютних відносин, спрямованих на впорядкування руху валютного капіталу на внутрішньому ринку держави. Валютне регулювання є складовою частиною системи грошово-кредитного регулювання і, поряд з іншими засобами державно-правового регулювання, направлене на реалізацію пріоритетних напрямків економічної політики держави. Таким чином, валютне регулювання становить собою одну із форм державного впливу на учасників валютних відносин за допомогою різних методів, що мають адміністративну та економічну природу.

Враховуючи зазначене, під *валютним регулюванням* слід розуміти діяльність держави в особі уповноважених нею органів (органів валютного регулювання і контролю) щодо застосування адміністративних та економічних методів впливу на учасників валютних правовідносин у процесі реалізації ними валютної політики держави.

З'ясувавши, що собою становить валютне регулювання, перейдемо безпосередньо до дослідження методів, за допомогою яких воно здійснюється.

Для отримання об'єктивних наукових результатів та усвідомлення об'єктивності впливу права на валютні відносини і його механізм спершу слід з'ясувати поняття і сутність методів правового регулювання суспільних відносин та їх структуру і на їх основі дослідити суть та зміст методів правового регулювання валютних відносин. Питання про структуру та способи правового регулювання суспільних відносин сьогодні є предметом дослідження вчених в галузі теорії права, однак, незважаючи на значну кількість робіт, з цієї проблематики досить важко сказати, що на сучасному етапі розвитку юридичної науки це питання є вирішеним.

Розробка проблеми методів правового регулювання суспільних відносин тісно пов'язана з дослідженням категорії «правове регулювання». Пік наукової дискусії з цієї проблематики припав на початок другої половини ХХ століття. Значний внесок в розвиток теорії правового регулювання здійснили такі вчені, як Н.Г. Александров,¹

¹ Александров Н. Г. Юридическая норма и правоотношение. – М., 1947.

С.С. Алексєєв,¹ Н.І. Матузов² та інші. У процесі дослідження теорії правового регулювання суспільних відносин також здійснювалось опрацювання і розвиток теорії методів правового регулювання.

Категорія методів правового регулювання суспільних відносин розроблялась багатьма вченими-юристами. Дослідження загально-теоретичних та галузевих характеристик методу правового регулювання проводили такі вчені як С.С. Алексєєв,³ А.Г. Братко,⁴ А.М. Вітченко,⁵ В.М. Горшенєв,⁶ Ю.М. Козлов,⁷ В.Д. Осинцев,⁸ А.Б. Пешков,⁹ А.І. Процевський,¹⁰ І.В. Рукавішнікова,¹¹ В.Д. Сорокін,¹² Л.С. Явич,¹³ В.Ф. Яковлев¹⁴ та інші.

Здійснювані загальнотеоретичні і галузеві дослідження методу правового регулювання суспільних відносин дали можливість сформулювати уніфіковане поняття даної категорії. Переважна більшість учених метод правового регулювання суспільних відносин сприймає як сукупність способів і засобів, за допомогою яких здійснюється вплив на їх учасників. В окремих наукових працях методи розгляда-

¹ Алексєєв С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. – М., 1966; Алексєєв С. С. Проблемы теории права. – Свердловск, 1972.

² Матузов Н. И. Общие правоотношения и их специфика // Правоведение. – 1976. – № 3.

³ Алексєєв С. С. Общие теоретические проблемы системы советского права. – М., 1961.

⁴ Братко А. Г. Запреты в советском праве / под. ред. Н. И. Матузова. – Саратов, 1979.

⁵ Витченко А. М. Метод правового регулирования социалистических общественных отношений. – Саратов, 1974.

⁶ Горшенєв В. М. Способы (методы) и организационные формы правового регулирования в современный период коммунистического строительства : дис. ... д.ю.н. – Свердловск, 1969.

⁷ Козлов Ю. М. Предмет советского административного права. – М., 1967

⁸ Осинцев В. Д. Методы административно-правового воздействия. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2005. – 275 с.

⁹ Пешков А. Б. Проблемы административно-правового метода регулирования советских общественных отношений. – Иркутск, 1974.

¹⁰ Процевский А. И. Метод правового регулирования трудовых отношений. – М., 1972.

¹¹ Рукавишнікова И. В. Метод финансового права / отв. ред. Н. И. Химичева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2006. – 285 с.

¹² Сорокин В. Д. Метод правового регулирования. Теоретические проблемы. – М., 1976.

¹³ Явич Л. С. Советское право – регулятор общественных отношений в СССР (основные вопросы общей теории правового регулирования) : дис. ... д.ю.н. – Душанбе, 1953.

¹⁴ Яковлев В. Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений. – Свердловск, 1972.

ються як сукупність конкретних послідовних операцій, певного виду вплив на об'єкти, якими управляють.¹

До способів правового регулювання вчені відносять дозвіл, заборону та позитивне зобов'язання.² При цьому стверджується, що поняття «спосіб» пов'язане з питанням про те, як здійснюється регулювання, а «засіб» – з питанням, що застосовується для регулювання.³

У лінгвістичному плані «спосіб» і «засіб» є тотожними поняттями і можуть визначатись як «дії або система дій, що застосовуються при виконанні будь-якої роботи, здійсненні чого небудь» або «прийом, спосіб, дія для досягнення чого-небудь».⁴ Проте в юридичному плані ці поняття є різними. Це пояснюється тим, що спосіб правового регулювання тільки визначає характер поведінки (буде вона активною чи пасивною, ініціативною чи вимушеною). А засоби правового регулювання становлять собою постійні зовнішні умови, що мають позитивне значення для досягнення бажаного результату. Враховуючи зазначене, вважаємо за можливе *методи правового регулювання валютних відносин* визначити як сукупність способів і засобів впливу на валютні відносини уповноваженими державою органами, які використовуються ними для реалізації валютної політики держави.

В процесі реалізації валютної політики уповноважені державою органи використовують велику кількість методів. У фаховій науковій літературі існують різні їх класифікації.⁵ Проте, на нашу думку, найбільшому усвідомленню суті та змісту методів сприяє їх класифікація залежно від форми впливу на валютні відносини. Враховуючи цей критерій, всі методи правового регулювання валютних відносин можна поділити на адміністративні (методи прямого впливу) та економічні (методи опосередкованого впливу). Саме в такому ракурсі будуть розглядатись методи правового регулювання валютних відносин.

¹ Юсупов В. А., Волков Н. А. Научные основы государственного управления в СССР. – Казань : КГУ, 1972. – С. 33-34.

² Алексеев С. С. Общая теория права. – Т. 1. – С. 263.

³ Лукич Р. Методология права. – М. : Прогресс, 1981. – С. 31.

⁴ Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М. : Русский язык, 1983. – С. 675-676.

⁵ Коваль Л. В. Адміністративне право України : курс лекцій. – К. : Вентурі, 1998. – С. 136; Лунев А. Е. Право и эффективность управления. – М. : Юридическая литература, 1973. – С. 48; Юзьків Л. П. Соціальний і державно-правовий аспекти управління. – К. : Знання, 1972. – С. 47.

3.2. Адміністративні методи правового регулювання валютних відносин: сутнісні проблеми змісту та практика їх застосування

Будь-яка сфера суспільних відносин, що є важливою для функціонування держави, в обов'язковому порядку стає об'єктом державного регулювання. Державне регулювання в процесі його реалізації, створює умови для діяльності суб'єктів та об'єктів управління в напрямі, який є бажаним для держави і за яким відбуватиметься розвиток системи управління в цілому. В цьому аспекті варто погодитися з думкою професора Є.Б. Кубко, який вказував, що державне регулювання передбачає декілька варіантів майбутньої діяльності керованих об'єктів, створюючи можливість діяти найбільш ефективно.¹

Ефективність державного регулювання є основним завданням уповноважених державою органів, оскільки, як відомо, державні ресурси є обмеженими. Враховуючи це, для досягнення ефективності державного регулювання уповноважені державою органи намагаються використовувати найбільш ефективні методи державного регулювання, основними з яких є адміністративні. Враховуючи те, що основою діяльності державних органів є ст. 19 Конституції України, відповідно до якої органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачений Конституцією та законами України, всі застосовувані адміністративні методи державного регулювання мають бути правовими, тобто передбаченими в законах України.

Ефективність адміністративних методів правового регулювання суспільних відносин пояснюється тим, що вони прямо впливають на керований об'єкт і передбачають, як правило, однозначне вирішення

¹ Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2-х томах. – Т. 1: Загальна частина / ред. кол.: В. Б. Авер'янов (голова). – К. : Юридична думка, 2004. – С. 63-66.

відповідної ситуації. В цьому плані слід сприйняти думку Р.А. Калужного, який підкреслив, що «адміністративність» методу означає, що приписи держави мають не рекомендаційний, а обов'язковий (імперативний) характер.¹ За допомогою адміністративних методів правового регулювання формується необхідна для держави ситуація, існування та розвиток якої буде найбільш ефективно сприяти досягненню поставлених цілей та завдань.

В науковій літературі виділяють наступні характерні риси адміністративних методів регулювання: а) вони є способом впливу одного суб'єкта на іншого; б) забезпечують превалювання волі суб'єкта влади; в) сприяють організації та впорядкуванню процесів, що проходять у сфері управління; г) визначаються або передбачаються правом, а їх використання не суперечить кінцевій меті державного регулювання; д) є способами свідомого впливу, є запланованими і можуть бути неодноразово використані.²

Як показує аналіз практики діяльності уповноважених державою органів адміністративні методи регулювання досить різні. При цьому використання того чи іншого методу цілком залежить від цілей та завдань державного органу, а також сфери, в якій він застосовується.

Дослідження діяльності державних органів дає можливість виділити такі види адміністративних методів правового регулювання валютних відносин, як:

- методи адміністративного правовизнання;
- методи адміністративного дозволу;
- методи адміністративного примусу.

Методи адміністративного правовизнання

Сфера валютних відносин є надзвичайно важливою для ефективного економічного розвитку держави. Наслідком цього є прийняття уповноваженими державою органами адміністративних актів, які створюють об'єктивну схему дозволеної поведінки, а також визначають способи функціонування та можливі функції учасників майбутніх правовідносин.

¹ Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2-х томах. – Т. 1: Загальна частина / ред. кол.: В. Б. Авер'янов (голова). – К. : Юридична думка, 2004. – С. 300.

² Бахрах Д. Н. Административное право. – М. : БЭК., 2006. – С. 186; Петров Г. М. Поощрение в государственном управлении. – Ярославль, 1993. – С. 6.

Як показує аналіз практики діяльності розвинених держав у сфері валютних відносин, метод адміністративного правовизнання об'єктивується шляхом, по-перше, затвердження (посвідчення) публічно-значущих станів, по-друге, підтвердження законності реалізації прав та обов'язків. Застосовуючи саме такі параметральні показники, як наявність статусу та встановлення законності діяльності, уповноважені державою органи створюють найбільш ефективний механізм використання державних управлінських ресурсів.

Розкриваючи зміст та суть методу посвідчення публічно-значущих станів, слід вказати, що даний метод є одним з найбільш «м'яких» проявів виконавчо-розпорядчої діяльності уповноважених державою органів.

Найбільш яскравими проявами методу посвідчення публічно-значущих станів є підтвердження юридичного статусу суб'єкта або його державна реєстрація та повідомлення уповноваженого органу про юридично значущі дії.

Державна реєстрація суб'єкта, а також підтвердження юридичного статусу пов'язані з бажанням суб'єкта суспільних відносин вступати в правові відносини на підставі чинного законодавства. Результатом застосування такого методу є введення суб'єкта у сферу правових відносин, а також може бути юридичний факт, на підставі якого припиняється підтвердження встановленого правового статусу.

Суб'єкт відносин в процесі його реєстрації не отримує додаткових зобов'язань по відношенню до держави. Разом з тим такі методи регулювання дають можливість кількісно контролювати суб'єктний склад та відповідність діяльності суб'єктів чинному законодавству.

Державна реєстрація становить собою діяльність уповноважених державою органів, яка виявляється в безпосередньому виконанні обов'язків ведення державного обліку об'єктивних станів чи об'єктів. В цьому аспекті державна реєстрація сприяє впорядкуванню функціонування суб'єктів та приведенню їх діяльності до встановлених в законодавстві об'єктивних схем.

Визнання об'єктивних станів як методу адміністративного правовизнання тісно пов'язане з тим, що факт реальної дійсності тільки тоді набуває значення юридичного факту для правових відносин, коли буде встановлений уповноваженим органом в порядку, передбаченому чинним законодавством. Як показує аналіз практики ви-

знання об'єктивних станів у різних державах, відмова в реєстрації такого стану є неможливою, оскільки об'єктивний стан не залежить від будь-чийого розсуду. Результат визнання об'єктивного стану виявляється у виданні адміністративного документа, що підтверджує цей стан і буде його засвідчувати доти, поки не буде доведено зворотнє в порядку, передбаченому чинним законодавством.

Як приклад можна навести факт підтвердження правосуб'єктності фізичної особи. Практично у всіх державах світу існує правова норма, відповідно до якої фізична особа набуває повної правосуб'єктності з моменту досягнення нею певного віку. З моменту виникнення такої ситуації особа звертається до відповідного органу та отримує відповідний документ, зазвичай у формі паспорту. Факт отримання такого документа є фактом визнання державою наявності у фізичної особи повної правосуб'єктності.

Дещо інша ситуація виникає, коли постає питання підтвердження правосуб'єктності юридичної особи чи фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності шляхом їх реєстрації. В цьому випадку об'єктивний стан набувається шляхом виконання умов, установлених у законодавстві, та проходження процедури реєстрації. При виконанні всіх умов, передбачених законодавством, відмова у визнанні об'єктивного стану та його державній реєстрації забороняється.

Наявність підтверженого об'єктивного стану є підставою, що надає суб'єктам право бути учасниками відносин пов'язаних з обігом валюти чи валютних цінностей. Підтвердженням цього є наявність у законодавствах держав світу правових норм, що передбачають можливість суб'єктів бути учасниками валютних правовідносин лише за наявності відповідного юридичного статусу.

Також варто звернути увагу на те, що даний метод застосовується не лише до суб'єктів відносин, а й до об'єктів матеріального світу. Підтвердження об'єктивного існування статусу об'єкта матеріального світу має на меті встановити спеціальний правовий режим його обігу.

Чинне законодавство України також містить норми, в яких об'єктивується метод підтвердження об'єктивних станів. Наприклад, провадити зовнішньоекономічну діяльність можуть лише ті фізичні особи, які мають цивільну правоздатність та дієздатність. Чинним законодавством України заборонено експорт з території України тих предметів, які становлять національне, історичне, археологічне або

культурне надбання українського народу та визнані таким відповідно до чинного законодавства.

Підтвердження законності реалізації прав та обов'язків як метод адміністративного правовизнання опосередковує соціальну динаміку розвитку суспільства та пов'язане з контрольною-наглядовою діяльністю уповноважених державою органів. Застосування цього методу передбачає спостереження за правомірною поведінкою суб'єктів. Його застосування супроводжує практично будь-які прояви публічної активності суб'єктів і є близьким до методів забезпечення законності. Але при цьому застосування даного методу має загальне охоронне призначення, несе в собі попереджувальну властивість. Даний метод виявляється в застосування наглядових мір, які, залежно від характеру юридичних наслідків, можна поділити на три групи: звичайні, стимулюючі, обмежуючі.

Звичайні наглядові міри застосовуються до всіх суб'єктів незалежно від їх правового статусу, а також мають певні особливості стосовно суб'єктів, які мають спеціальний індивідуальний правовий статус. Міри загальної наглядової діяльності виявляються у застосуванні всіх мір на підтримання правопорядку в цілому, а міри спеціальної наглядової діяльності є передумовою застосування методів спеціальної охорони правового порядку у певній сфері. Сфера реалізації спеціальних наглядових мір визначена в адміністративних актах і є результатом застосування інших методів адміністративно-правового регулювання.

Застосування стимулюючих чи обмежуючих наглядових мір можливе лише в разі попереднього застосування методів адміністративно-правової регламентації публічної активності, оскільки останні пов'язані з управлінням діяльністю суб'єктів, яка спрямована на зміну соціального середовища. Вони реалізуються стосовно осіб, що мають спеціальний або індивідуальний адміністративно-правовий статус, по відношенню до яких були здійсненні наглядові акти, що підтверджують правомірність їх попередньої діяльності.

Стимулюючі міри є спеціальними адміністративно-правовими засобами, що пов'язані зі здійсненням наступного контролю за фактичною поведінкою піднаглядних суб'єктів, спрямовані на засвідчення її правомірної реалізації, а також підтверджують можливість надання в майбутньому додаткових статусних елементів, які розширюють зону правової активності суб'єктів.

Прикладом застосування вказаного методу може бути встановлений порядок переміщення іноземної валюти через митний кордон. Так, відповідно до чинних нормативних актів, фізична особа – резидент має право ввозити в Україну та вивозити за межі України готівку в сумі, що перевищує в еквіваленті 10 000 євро, за умови письмового декларування митному органу в повному обсязі та за наявності документів, що підтверджують зняття готівки з рахунків у банках (фінансових установах), виключно на ту суму, що перевищує в еквіваленті 10 000 євро. Аналіз зазначеної норми свідчить, що дії фізичної особи будуть визнані такими, що відповідають чинному законодавству і проявляються в переміщенні нею іноземної валюти понад 10 000 євро через митний кордон, лише в разі пред'явлення відповідних документів, які підтверджують стан правомірного володіння валютними цінностями та їх декларування відповідному митному органу.

Обмежувальні міри базуються на визнанні виконання мінімального обсягу встановлених вимог і пов'язані з визнанням стримуючих статусних елементів незалежно від волевиявлення підвладного суб'єкта.

Прикладом застосування обмежуючих методів правовизнання на території України можуть служити кредитні відносини суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності з іноземними суб'єктами господарювання. Так, відповідно до чинного законодавства України, всі суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності, які надають кредити іноземним суб'єктам господарської діяльності або одержують у них кредити, повинні протягом трьох робочих днів надіслати в Національний банк України інформацію про зазначені кредити. При цьому Національний банк України має право запровадити ліцензування такої діяльності у випадках передбачених законодавством.

Таким чином застосування адміністративних методів правовизнання спрямоване на забезпечення правопорядку у певній сфері та є необхідною передумовою ефективного виконання уповноваженими державою органами їхніх функцій. Застосування даних методів у сфері валютних відносин має позитивний характер, оскільки, з одного боку, дає можливість суб'єктам валютних відносин вільно, в межах чинного законодавства і на власний розсуд, здійснювати свою діяльність, з іншого боку, забезпечує належне впорядкування валютних відносин, що виникають, змінюються та припиняються на території України.

Метод адміністративного дозволу

Діяльність уповноважених державою органів спрямована на виконання їхніх функцій у тих сферах, які є важливими для розвитку держави. Разом з цим існують сфери, в яких державні органи не можуть повноцінно функціонувати та виконувати ряд функцій, пов'язаних з реалізацією процесу відтворення. Враховуючи це, для розвитку таких сфер державні органи, регулюючи їх функціонування, застосовують метод адміністративного дозволу.

В науковій юридичній літературі не склалось однозначного сприйняття методу адміністративного дозволу як методу адміністративно-правової регламентації суспільної діяльності. Зокрема при характеристиці даного метода говорять про ліцензійно-дозвільну систему як про функцію, форму чи метод, спосіб.¹ Однак з такою позицією погодитись досить важко, оскільки такий розгляд розкриває лише частину суттєвих аспектів методу адміністративного дозволу, хоча, безумовно, саме завдяки використанню даного методу і створюється державна дозвільна система.

Створення та використання для впорядкування суспільних відносин державної дозвільної системи в сучасних умовах є надзвичайно важливим і відповідає практиці державного регулювання в розвинених державах. Дане твердження можна аргументувати таким чином. Дозвільна система створюється з метою забезпечення суспільної безпеки і правопорядку в цілому. Лише дозвільна система дає можливість не застосовуючи дискримінаційних способів регулювання виключити з участі в суспільних відносинах певного виду суб'єктів, які є неготовими чи нездатними бути учасниками таких відносин. Дозвільна система дозволяє виключити з обороту ті предмети, які не відповідають за своїми технічними вимогами чи технічним станом вимогам, що виставляються. Дозвільна система для здійснення контролю за якістю виконуваних робіт дозволяє встановлювати спеціальні вимоги, які безпосередньо пов'язані з даною діяльністю. Ре-

¹ Валяев Ю. К. Метод разрешения в административном праве России : монография. – М. : ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2009; Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. – М. : Юридическая литература, 1972; Игнатенкова К.Е. Дозволение как способ правового регулирования : автореф. дис. ... к.ю.н.. – Саратов, 2006; Тихомиров Ю. А. Регулирующие функции органов исполнительной власти в сфере экономики // Законодательство и экономика. – 1996. – № 23-24. – С. 11.

алізація функцій дозвільної системи забезпечується можливістю застосування засобів державного примусу.

Як показує аналіз практики функціонування державних органів дозвільна система є видом адміністративної діяльності, що спрямован на державне підтвердження наявності відповідних якостей суб'єкта, надання йому спеціального правового статусу, зазвичай у вигляді сукупності певних прав, який дозволить йому займатись тими видами діяльності, які є важливими для розвитку держави і суспільства або вважаються небезпечними для їх розвитку. В рамках такої діяльності державних органів держава створює спеціальний правовий режим початку та самого процесу здійснення діяльності, яка потребує державного підтвердження меж її здійснення, а також державного контролю за нею та можливість її припинення в разі наявності особливих обставин.

Попри добровільність отримання статусу суб'єкта дозвільної системи, його наявність пов'язана з виконанням імперативних вимог, які в більшості держав світу об'єктивуються в ліцензійні умови. Шляхом встановлення ліцензійних умов державні органи в певних сферах запроваджують ліцензійно-дозвільну систему діяльності як одну з форм об'єктивації методу адміністративного дозволу. В науковій літературі під ліцензійно-дозвільною системою розуміють «сукупність правил, що регламентують порядок виробництва, набуття, використання, збуту, перевезення деяких предметів та речей, а також порядок відкриття та функціонування деяких підприємств».¹

Як показує аналіз історичного розвитку розвинених держав, метод адміністративного дозволу має поширену практику використання. Дозвільна система почала формуватись у XVI столітті і вже в середині XVII століття досить активно використовувалась у державах Західної Європи. При цьому слід звернути увагу на те, що переважно дозвільна система використовувалась у сфері економічних відносин.²

Так само, як і на початку зародження практики використання методу адміністративного дозволу, на сучасному етапі в дозволах

¹ Управление в области административно-политической деятельности. – М. : Юридическая литература, 1978. – С. 110.

² Шестаков А. В. Лицензирование предпринимательской деятельности. – М., 2001.

окреслюються правосуб'єктні елементи можливих учасників відносин (наявність освіти, професійна підготовка, матеріальне забезпечення і т.д.), встановлюється межа участі (використовувати чи виконувати діяльність можуть лише суб'єкти, що показали найвищі результати), вводиться засіб персоніфікації владних вимог (спеціальний дозвіл (ліцензія), акт-доручення, акт-розпорядження і т.д.), визначаються сфери розповсюдження режиму, перелік режимних об'єктів.

Практично у всіх державах світу основною метою запровадження дозвільної системи є оцінка здатності особи здійснювати ту чи іншу діяльність з дотриманням законних прав та інтересів громадян, організацій, суспільства, а також економічних інтересів держави. Враховуючи це та використовуючи критерій охоронюваних (важливих для розвитку держави) відносин, можна виділити такі підстави запровадження дозвільної системи, як: а) необхідність формування режимних елементів; б) реалізація вимог встановлених стандартів для ефективного використання ресурсів; в) недопущення некваліфікованого виконання діяльності.

В процесі функціонування державних органів, які використовують метод адміністративного дозволу, здійснюється діяльність, результатом якої є видання дозвільних актів. Залежно від юридичних наслідків дії дозвільних актів, ними можуть бути надані спеціальна правоздатність, що дозволяє здійснювати певну діяльність, або спеціальні права-виключення, які змінюють загальну спрямованість певного адміністративно-правового режиму.

Зміна загального адміністративно-правового режиму може об'єктивуватись у трьох варіантах. В одному випадку дозвільні акти скасовують дію загальної заборони. Як приклад, що використовується переважно більшістю держав на своїй території, можна назвати надання дозволу центральним банком держави іноземним банкам на ввезення іноземної валюти. В другому випадку дозвільні акти скасовують дії загального обов'язку. Як приклад можна навести факти підтримки державою важливих для її розвитку підприємств шляхом надання дозволу на нездійснення обов'язкового продажу іноземної валюти від зовнішньоекономічної діяльності. І третім варіантом вияву є надання дозволу, що наділяє суб'єкта певними правами-пільга-

ми. Прикладом може бути дозвіл на переміщення суб'єктом валютних коштів через митний кордон держави понад встановлену норму.

Як показує аналіз практики використання методу адміністративного дозволу в різних державах, за формою вираження дозвільні акти можуть мати вигляд спеціального дозволу, ліцензії, свідоцтва, акту акредитації, кваліфікаційного атестату, посвідчення. Як правило, юридичним особам видаються ліцензії, а фізичним – атестати.

За обсягом наданих повноважень дозвільні акти можуть бути поділені на: генеральні, що надають право здійснювати необмежену кількість угод з певним товаром чи надання послуг, та разові, які дозволяють здійснювати обмежену кількість операцій протягом визначеного часу.

В тих видах суспільно корисної діяльності, які є надзвичайно важливими для розвитку держави та передбачають використання обмеженого ресурсу у державах використовується *метод встановлення спеціального правового режиму*, що є особливим проявом методу адміністративного дозволу.

Особливість даного методу полягає в тому, що за його допомогою встановлюються рамки здійснення певної діяльності чи визначаються особливості режиму обігу певного об'єкта матеріального світу. При цьому варто звернути увагу на те, що даний метод використовується для регулювання лише тих суспільних відносин, які є надзвичайно важливими для розвитку держави та несуть в собі потенційну загрозу суспільній безпеці.

У сфері валютних відносин даний метод об'єктивується у встановленні певних заборон, які в літературі називаються валютними обмеженнями.

Використання валютних обмежень для регулювання сфери валютних відносин є звичайною практикою як для розвинених держав, так і держав, які розвиваються. Як показує аналіз практики використання валютних обмежень в розвинених державах, основними цілями застосування валютних обмежень є: регулювання валютного курсу, недопущення валютних спекуляцій, концентрація валютних ресурсів для потреб держави, регулювання платіжного балансу держави, захист певних галузей економіки держави.

Однак для ефективного використання валютних обмежень необхідне розуміння механізму їх дії та об'єктів впливу. Для цього спробуємо здійснити класифікацію валютних обмежень.

Всі валютні обмеження, які використовуються для регулювання сфери валютних відносин, можна поділити залежно від: суб'єкта, щодо якого застосовуються валютні обмеження, та залежно від об'єкта впливу.

Залежно від суб'єкта виділяють валютні обмеження, які застосовуються щодо експортерів, та валютні обмеження, які застосовуються щодо імпортерів у процесі їх діяльності.

Метою застосування даних валютних обмежень є вирівнювання платіжного балансу держави, коригування курсу валют на валютному ринку, а в деяких випадках – концентрація валютних коштів для потреб держави.

Залежно від об'єкта впливу можна виділити валютні обмеження, які застосовуються щодо поточних торговельних операцій, та валютні обмеження, які застосовуються до фінансових операцій.

Валютні обмеження, які застосовуються до поточних торговельних операцій, спрямовані на регулювання здійснення зовнішньоекономічної діяльності та коригування валютного курсу і виявляються у:

- встановленні обов'язкового продажу валютної виручки. В практиці іноземних держав застосовують два види такого обмеження, а саме: зобов'язання повного продажу валютної виручки та частковий продаж;

- авансування імпортних платежів. На практиці таке обмеження виявляється у вимозі до імпортера депонувати частину платежу в банківській системі до моменту укладення угоди;

- обмеження продажу іноземної валюти для торговельної діяльності. Практична реалізація цього обмеження виявляється в декількох варіантах, зокрема у: здійсненні індивідуального продажу; запровадженні валютного квотування; створенні черг на купівлю валюти, запровадженні валютного аукціону.

Валютні обмеження, які застосовуються щодо фінансових операцій, спрямовані на впорядкування валютних відносин в державі, коригування валютного курсу, недопущення валютних спекуляцій та інше. На практиці виділяють валютні обмеження, які встановлюють спеціальний режим обігу валютних цінностей, та валютні обмеження, що стосуються реалізації прав суб'єктів валютних відносин.

До валютних обмежень, які встановлюють спеціальний режим обігу валютних цінностей, відносять:

- встановлення обов'язкового декларування валютних цінностей при перетині митного кордону;
- обмеження вивезення за кордон валюти та валютних цінностей;
- обмеження ввезення валюти та валютних цінностей з-за кордону;
- обмеження операцій фізичних осіб з золотом;
- регламентацію строків платежу;
- встановлення валютних податків та зборів.

До валютних обмежень, які впливають на реалізацію прав суб'єктів валютних відносин, відносять:

- ліцензування операцій з валютою та валютними цінностями;
- заборону здійснення розрахунків з нерезидентами в національній грошовій одиниці;
- повне або часткове блокування валютних рахунків;
- обмеження кредитних операцій в іноземній валюті;
- зобов'язання проводити операції з валютними цінностями лише через певні фінансово-кредитні установи;
- встановлення обов'язкової репарації прибутку резидентів, що здійснюють інвестиційну діяльність за кордоном;
- регламентацію строків платежу.

Виділені валютні обмеження дають можливість усвідомити сферу їх застосування та окреслити механізм їх дії. Разом з цим варто зазначити, що валютний ринок є досить динамічним і в процесі його розвитку з'являються нові механізми та способи впливу на нього. Враховуючи це, виділені валютні обмеження можуть бути охарактеризовані як основні, і їх кількість та види в подальшому можуть бути розширені.

Аналіз практики застосування валютних обмежень як форми об'єктивації методу встановлення спеціального правового режиму дає можливість виділити як позитивні, так і негативні аспекти такої діяльності.

Як позитивні ефекти застосування валютних обмежень можна виділити: надзвичайно ефективне регулювання попиту і пропозиції на валютному ринку та швидке отримання бажаного для уповноваженого органу результату.

До негативних наслідків застосування валютних обмежень можна віднести: збільшення ризиків розбалансування міжнародної торгівлі, дискримінацію щодо окремих суб'єктів валютних відносин,

непрозорість при реалізації валютної політики, збільшення витрат на діяльність, пов'язану з реалізацією валютних обмежень, зокрема на валютний контроль, виникнення підґрунтя для створення і функціонування неофіційного (чорного) ринку обігу валютних цінностей.

Враховуючи зазначене, варто звернути увагу на те, що використання валютних обмежень в переважній більшості держав світу розцінюється як крайній захід регулювання валютних відносин. При цьому більшість держав використовують валютні обмеження в надзвичайних випадках і лише для подолання кризових явищ.

Підсумовуючи викладене, слід вказати на те, що використання методу адміністративного дозволу дає можливість уповноваженим державою органам здійснювати якісний контроль за діяльністю, що є важливою для розвитку держави, а також сприяє ефективному та професійному використанню наявних у державі ресурсів.

Метод адміністративного примусу.

З'ясування суті методу адміністративно-правового примусу як адміністративного методу правового регулювання валютних відносин вимагає зосередити увагу на тому, що собою становить адміністративний примус загалом.

Адміністративний примус як об'єкт дослідження перебував у центрі уваги вчених-адміністративістів практично постійно, починаючи з середини ХХ століття. При цьому досліджували як ретроспективу наукової думки щодо адміністративного примусу, в цьому аспекті варто згадати роботи таких вчених, як Д.Н. Бахраха,¹ І.І. Веремеєнка,² М.І. Єропкина,³ Т.І. Козиревої,⁴ Ю.С. Рябова,⁵ дослідження яких стали базою, фундаментом подальших наукових пошуків та побудови доктринального вчення про адміністративний примус.

¹ Бахрах Д. Н. Административно-процессуальное принуждение в СССР, его виды и основные тенденции развития : автореф. дис. ... д.ю.н. – М., 1972. – 39 с.

² Веремеенко И. И. Административно-правовые санкции. – М. : Юрид. лит-ра, 1975. – 120 с.

³ Еропкин М. И. О классификации мер административного принуждения // Вопросы административного права на современном этапе. – М. : Госюриздат, 1963. – С. 60-68.

⁴ Козырева Т. И. Административное принуждение и его виды. – М. : Юрид. лит-ра, 1975. – 189 с.

⁵ Рябов Ю.С. Административно-предупредительные меры. Теоретические вопросы. – Пермь, 1974. – 82 с.

Після здобуття незалежності перед Україною як самостійною державою постало питання перегляду наявних підходів до державного функціонування, в тому числі стала очевидною необхідність оновлення сприйняття фундаментальних інститутів, одним з яких є адміністративний примус, який в новітніх соціально-політичних умовах набув нових рис. Це стало поштовхом до проведення наукових пошуків та розробки і вдосконалення доктрини адміністративного примусу, свідченням чого стали праці провідних вітчизняних вчених-адміністративістів, серед яких варто згадати О.М. Бандурку,¹ Є.О. Безсмертного,² Ю.П. Битяка, В.В. Зуй, А.Т. Комзюка,³ В.К. Шкарупу⁴ та ін.

Тема адміністративного примусу лишається актуальною і на сучасному етапі функціонування нашої держави та розвитку науки адміністративного права. Підтвердженням цього можуть бути роботи таких вчених, як А.В. Гаркуша,⁵ А.В. Головач,⁶ Ю.Я. Кінаш,⁷ Т.О. Коломоєць,⁸ В.Т. Комзюка,⁹ Т.О. Мацелик,¹⁰ Р.С.Мельника,¹¹

¹ Бандурка О. М. Заходи адміністративного припинення в діяльності міліції : автореф. дис... к.ю.н. – Х. : Укр. юрид. академія, 1994. – 16 с.

² Безсмертний Є.О. Адміністративно-запобіжні заходи, що застосовуються органами внутрішніх справ : автореф. дис. ... к.ю.н. – Х. : Ун-т внутр. справ, 1997. – 19 с.

³ Битяк Ю. П., Зуй В. В., Комзюк А. Т. Переконання і примус у державному управлінні. Адміністративна відповідальність : конспект лекцій. – Х. : Національна Укр. юрид. академія, 1994. – 44 с.

⁴ Шкарупа В. К. Діяльність працівників ОВС по припиненню правопорушень : дис. ... д-ра ю.н. – Одеса, 1996. – 327 с.

⁵ Гаркуша А. В. Адміністративно-примусова діяльність підрозділів ДАІ : автореф. дис. ... к.ю.н. – Ірпінь : Нац. академія ДПС України, 2004. – 20 с.

⁶ Головач А. В. Заходи адміністративного примусу, не пов'язані з відповідальністю, в діяльності органів державної податкової служби України: питання теорії та практики : автореф. дис. ... к.ю.н. – Ірпінь : Нац. академія ДПС України, 2004. – 20 с.

⁷ Кінаш Ю. Я. Засоби адміністративного примусу у сфері забезпечення безпеки у вугільних шахтах : автореф. дис. ... к.ю.н. – Ірпінь : Нац. академія ДПС України, 2003. – 19 с.

⁸ Коломоєць Т. О. Адміністративний примус в публічному праві України: теорія, досвід та практика реалізації : монографія / за заг. ред. В. К. Шкарупи. – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – 404 с.

⁹ Комзюк А. Т. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції: поняття, види та організаційно-правові питання реалізації : монографія / за заг. ред. проф. О. М. Бандурки. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 336 с.

¹⁰ Мацелик Т. О. Адміністративний примус в діяльності органів державної податкової служби України : автореф. дис. ... к.ю.н. – Ірпінь : Нац. академія ДПС України, 2005. – 20 с.

¹¹ Мельник Р. С. Забезпечення законності застосування заходів адміністративного примусу, не пов'язаних з відповідальністю : автореф. дис. ... к.ю.н. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2002. – 19 с.

І.В. Мельника,¹ О.Ю. Салманової,² В.П. Чабана,³ що присвячені специфіці застосування адміністративного примусу в діяльності окремих державних органів.

Однак, як показує аналіз зазначених праць та новітньої навчальної і наукової літератури, сьогодні досить важко говорити про усталене сприйняття адміністративного примусу. При цьому окремі дослідники під час дослідження адміністративного примусу використовують на його позначення різні терміни, зокрема такі, як «акти санкціонованого втручання»⁴ та «адміністративно-правовий примус».⁵

Не ставлячи перед собою завдання дискутувати з дослідниками з приводу терміна, який слід використовувати для позначення адміністративного примусу, лише зазначимо, що використання різних термінів для позначення одного і того ж явища є недоцільним, оскільки створює певні проблеми в правозастосовній практиці, а також вносить плутанину і потребує додаткових зусиль для пояснень їх співвідношення.

Враховуючи зазначене, на підставі аналізу наукової літератури, в якій висвітлюються питання, пов'язані з адміністративним примусом, в рамках теми нашого дослідження вважаємо за необхідне коротко зупинитись на характеристиці адміністративного примусу та його ознак.

Досліджуючи навчальну та фахову наукову літературу, можна знайти досить велику кількість визначень поняття «адміністративний примус». Їх аналіз дає можливість говорити про те, що в літературі склалися три основних погляди на поняття та сутність адміністративного примусу.

¹ Мельник І. В. Застосування заходів адміністративного примусу в умовах розбудови правової держави : автореф. дис. ... к.ю.н. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2004. – 19 с.

² Салманова О. Ю. Адміністративно-правові засоби забезпечення міліцією безпеки дорожнього руху : автореф. дис. ... к.ю.н. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2002. – 19 с.

³ Чабан В. П. Акти адміністративного примусу в діяльності міліції України : навчальний посібник. – К. : Атіка, 2002. – 144 с.

⁴ Додин Е. В., Серафимов В. В. Акты санкционированного вмешательства в сфере торгового мореплавания : учебное пособие. – Одесса : Юрид. лит-ра, 2001. – С. 89.

⁵ Ківалов С. В., Біла Л. Р. Адміністративне право України : навчально-методичний посібник. – Вид. друге, перероб. і допов. – Одеса : Юрид. літ-ра, 2002. – С. 41.

Представники першої точки зору сприймають адміністративний примус як певну систему засобів впливу на поведінку суб'єктів з метою досягнення встановленого нормами права результату (Ю.П. Битяк, В.В. Зуй,¹ М.Г. Шульга²).

Представники другої точки зору виходять з того, що адміністративний примус являє собою специфічний вид державного примусу, що має певні особливості застосування як за суб'єктивним складом, так і за процедурою застосування (Д.М. Бахрах,³ О.М. Якуба,⁴ З.С. Гладун⁵). Дещо модифікованою є позиція Т.О. Коломоєць. Здійснивши ґрунтовне дослідження адміністративного примусу в публічному пра-ві, вчена дійшла висновку, що адміністративний примус варто сприймати як особливий, комплексний, поліструктурний різновид державно-правового примусу, тобто визначений нормами публічного права спосіб офіційного фізичного або психологічного впливу уповноважених державних органів, а у деяких випадках і громадських організацій, на фізичних та юридичних осіб у вигляді особистих, майнових, організаційних обмежень їх прав, свобод та інтересів у випадках вчинення цими особами протиправних діянь (у сфері відносин публічного характеру) або в умовах надзвичайних обставин у межах окремого, економного, спрощеного, оперативного адміністративного провадження задля досягнення багатоаспектної ретро-перспективної мети (превенції, припинення протиправних діянь, забезпечення провадження в справах про правопорушення, притягнення винних осіб до відповідальності, попередження та локалізації наслідків надзвичайних ситуацій).⁶

¹ Битяк Ю. П., Зуй В. В. Адміністративне право України. Конспект лекцій. – Х. : Нац. юрид. академія України ім. Я. Мудрого, 1996. – С. 77.

² Адміністративне право : підручник / за заг. ред. проф. Ю. П.Битяка, проф. В. М. Гарашука та доц. В. В. Зуй. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Х. : Право, 2012. – С. 178.

³ Бахрах Д. Н. Административная ответственность. – Пермь., 1966. – С. 9.

⁴ Якуба О. М. Советское административное право (общая часть). – К. : Вища школа, 1975. – С. 157.

⁵ Гладун З. С. Адміністративне право України : навчальний посібник. – Тернопіль : Карт-бланш, 2004. – С. 92.

⁶ Коломоєць Т. О. Адміністративний примус у публічному праві України : автореф. дис. ... д.ю.н. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2005. – С. 16; Адміністративне право України : підручник / за заг. ред. Т. О. Коломоєць. – К. : Істина, 2009. – С. 147.

Представники третьої точки зору при дослідженнях намагаються надати узагальнюючі поняття адміністративного примусу, звертаючи при цьому увагу на те, що адміністративний примус є допоміжним методом здійснення виконавчої влади (Л.В. Коваль,¹ Д.М. Овсянко,² Ю.М. Козлов, Л.Л. Попов,³ С.Т. Гончарук⁴).

Враховуючи відсутність єдності в сприйнятті адміністративного примусу, звернемо нашу увагу на його ознаки.

На підставі дослідження фахової наукової та навчальної літератури, а також практики використання адміністративного примусу в правозастосовній діяльності і використовуючи інтегративний підхід, спробуємо виділити ознаки адміністративного примусу, наявність яких практично жодним дослідником не заперечується, а також спробуємо доповнити цей перелік важливими, з нашої точки зору, ознаками, які будуть впливати на розуміння сутності адміністративного примусу.

Аналіз літератури, яка присвячена дослідженню адміністративного примусу дає можливість виокремити ознаки, що мають загальний характер. Зокрема, вказуючи на те, що адміністративний примус є видом державного примусу, вчені наголошують, що для нього характерні ознаки, притаманні останньому (правозастосовна діяльність, що покликана забезпечити захист правопорядку; реалізація в рамках правоохоронних відносин).⁵

Що не стосується особливих ознак адміністративного примусу, то в літературі виділяють наступні.

¹ Коваль Л. В. Адміністративне право: Курс лекцій для студентів юрид.вузів та факультетів. – К.: Вентурі, 1998. – С. 115.

² Овсянко Д. М. Административное право : учебное пособие / Под ред. Г. А.Туманова. – М.: Юристъ, 1997. – С. 126-127.

³ Хорошак Н. В. Адміністративні стягнення за законодавством України : монографія. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – С. 15.

⁴ Гончарук С. Т. Адміністративне право України : навчальний посібник. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, Національна академія управління, 2000. – С. 87.

⁵ Курс адміністративного права України : підручник / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, І. Д. Пастух, В. Д. Сущенко та ін. / За ред. В. В. Коваленка. – К.: Юрінком Інтер, 2012. – С. 219; Головач А. В. Заходи адміністративного примусу, не пов'язані з відповідальністю, в діяльності органів державної податкової служби України: питання теорії та практики : дис... к.ю.н. – Ірпінь: Національна академія ДПС України. – 2004 р. – С. 17.

*Адміністративний примус має офіційний, державно-владний характер.*¹ Як вказують дослідники, при цьому застосування адміністративного примусу здійснюється лише від імені держави уповноваженими державними органами та їх посадовими особами у процесі реалізації ними державно-владних повноважень.

Деякі вчені, доповнюючи дану ознаку вказують, що застосування заходів адміністративного примус є формою реалізації владних повноважень.²

Наступною ознакою адміністративного примусу є те, що його застосування здійснюється на підставі норм права. Цю ознаку виділяють практично всі дослідники, хоча і формулюють її по-різному, зокрема Т.О. Коломоець відносить до ознак адміністративного примусу його правовий характер;³ С.Г. Стеценко вказує, що адміністративний примус втілюється в житті на підставі норм адміністративного законодавства;⁴ автори курсу адміністративного права України вказують, що він застосовується на підставі норм як матеріального, так і процесуального права, закріплених у законах та численних підзаконних актах різного рівня;⁵ А.В. Головач вказує, що діяльність щодо застосування адміністративного примусу здійснюється відповідно до адміністративно-процесуальних норм, які на цей час закріплюються переважно на рівні підзаконних актів і від норм матеріального права в основному не відокремлені (за винятком норм, які регулюють порядок застосування адміністративних стягнень);⁶ Н.В. Хорошак зазначає, що підставою застосування заходів адміністративного примусу завжди є правова норма.⁷

¹ Адміністративне право України : підручник / за заг. ред. Т. О. Коломоець. – К. : Істина, 2009. – С. 137.

² Курс адміністративного права України : підручник / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, І. Д. Пастух, В. Д. Сушенко та ін. ; за ред. В. В. Коваленка. – К. : Юрінком Інтер, 2012. – С. 219.

³ Адміністративне право України : підручник / за заг. ред. Т. О. Коломоець. – К. : Істина, 2009. – С. 139.

⁴ Стеценко С. Г. Адміністративне право України : навчальний посібник. – К. : Атіка, 2007. – С. 177.

⁵ Курс адміністративного права України : підручник / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, І. Д. Пастух, В. Д. Сушенко та ін. ; за ред. В. В. Коваленка. – К. : Юрінком Інтер, 2012. – С. 219.

⁶ Головач А. В. Заходи адміністративного примусу, не пов'язані з відповідальністю, в діяльності органів державної податкової служби України: питання теорії та практики : дис. ... к.ю.н. – Ірпінь : Нац. академія ДПС України, 2004. – С. 29-30.

⁷ Хорошак Н. В. Адміністративні стягнення за законодавством України : монографія. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – С. 13.

Як ознаку також виділяють *численність осіб, до яких застосовують адміністративно-примусові заходи*. Суб'єктами, щодо яких здійснюється застосування адміністративного примусу, можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Якщо раніше в науці адміністративного права вважалося, що до фізичних осіб можуть застосовуватися будь-які заходи адміністративного примусу, а до юридичних осіб – лише ті, що передбачають попередження та припинення протиправних діянь, на сьогоднішній день ситуація дещо змінилася.¹ Юридичні особи є активними учасниками сучасних адміністративно-деліктних відносин. І.П. Голосніченко, І.Б. Коліушко, Д.М. Лук'янець, В.С. Стефанюк, В.В. Сунцов змістовно обґрунтували можливість і доцільність запровадження (а точніше відновлення, оскільки цей інститут вже існував у нашій державі до 1961 року) інституту адміністративної відповідальності юридичних осіб і визначили специфіку цього виду відповідальності порівняно з адміністративною відповідальністю фізичних осіб.²

Наведені ознаки адміністративного примусу, на нашу думку, є такими, що притаманні адміністративному примусу як виду державного примусу. Проте, як показує аналіз практики застосування адміністративного примусу, для нього притаманні й особливі, тільки йому характерні ознаки.

Досліджуючи характерні ознаки адміністративного примусу, які відрізняють його від інших видів державного примусу, слід звернути увагу на те, що їх дослідники окремо не виділяють. Проте, на нашу думку, саме виділення суттєвих ознак адміністративного примусу дасть можливість більш точно з'ясувати його суть та природу.

Аналізуючи фахову наукову літературу, яка присвячена дослідженню адміністративного примусу, та практику застосування адміністративного примусу, вважаємо за можливе виділити наступні ознаки адміністративного примусу, які характерні саме для нього.

¹ Головач А. В. Заходи адміністративного примусу, не пов'язані з відповідальністю, в діяльності органів державної податкової служби України: питання теорії та практики : дис. ... к.ю.н. – Ірпінь : Нац. академія ДПС України, 2004. – 26 с.

² Стефанюк В., Голосніченко І., Михеєнко М. Інститут адміністративної відповідальності юридичних осіб: проблеми теорії та практики // Право України. – 1999. – № 9. – С. 6-9.

Так, на нашу думку, як специфічну ознаку можна виділити те, що *застосування адміністративного примусу здійснюється у сфері публічного адміністрування*.

Варто вказати, що цю ознаку дослідники виділяли, але у своїх дослідженнях вони не акцентували уваги на тому, що вона характерна лише для адміністративного примусу. Як вірно наголошує Т.О. Коломоєць, відносини по застосуванню заходів адміністративного примусу регулюються, переважно, нормами адміністративного права та поширюються на сферу публічного управління, адміністративного судочинства, застосування заходів відповідальності за порушення нормативно-правових актів та інше.¹ А.В. Головач також вказує, що адміністративний примус застосовується в державному управлінні при охороні суспільних відносин, що виникають у цій сфері державної діяльності.² На наявності такої ознаки адміністративного примусу також наголошує і М.Г. Шульга, зазначаючи, що адміністративний примус використовують у державному управлінні для охорони суспільних відносин, які виникають у цій сфері державної діяльності.³ А Р.С. Мельник у своєму дослідженні взагалі адміністративний примус називає «управлінським» примусом, обґрунтовуючи назву сферою та суб'єктами застосування.⁴

Наступною ознакою є *множинність та розмаїття суб'єктів застосування адміністративного примусу*. На наявності цієї ознаки наголошують практично всі дослідники, хоча і формулюють її по-різному. Так, С.Г. Стеценко вказує, що адміністративний примус застосовується широким колом органів державного управління.⁵ Як

¹ Курс адміністративного права України : підручник / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, І. Д. Пастух, В. Д. Сущенко та ін. ; за ред. В. В. Коваленка. – К. : Юрінком Інтер, 2012. – С. 219.

² Головач А. В. Заходи адміністративного примусу, не пов'язані з відповідальністю, в діяльності органів державної податкової служби України: питання теорії та практики : дис... к.ю.н. – Ірпінь : Нац. академія ДПС України, 2004. – С. 17.

³ Адміністративне право : підручник / за заг. ред. проф. Ю. П. Битяка, проф. В. М. Гаращука та доц. В. В. Зуй. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Х. : Право, 2012. – С. 178.

⁴ Мельник Р. С. Забезпечення законності застосування заходів адміністративного примусу, не пов'язаних з відповідальністю : автореф. дис. ... к.ю.н. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2002. – С. 5.

⁵ Стеценко С. Г. Адміністративне право України : навчальний посібник. – К. : Атіка, 2007. – С. 177.

зазначають автори курсу адміністративного права України, адміністративний примус застосовується широким колом представників публічної адміністрації, при цьому уточнюють, обґрунтовуючи позасудовий порядок застосування, що серед всього загалу особливе місце посідають органи виконавчої влади.¹

Відсутність службового підпорядкування між суб'єктами застосування адміністративно-примусових заходів також виділяють як специфічну ознаку адміністративного примусу. Як вірно зазначає А. В. Головач, особи, наділені правом застосування адміністративного примусу, не є носіями дисциплінарної влади щодо тих, до кого застосовуються заходи примусу.² Особи, які вступають в адміністративні правовідносини з приводу застосування заходів адміністративного примусу, не можуть бути членами однієї і тієї ж організації, органу влади, тож замість відносин службової підлеглості в даному випадку присутні відносини позаслужбової підлеглості, у яких суб'єкти, що застосовують адміністративний примус, діють в офіційному порядку як носії державно-владних повноважень і є представниками влади.³

Як показує аналіз чинних нормативно-правових актів, заходи адміністративного примусу можуть застосовуватись як *до осіб, що вчинили адміністративні правопорушення* (а в деяких випадках – і кримінально-правові порушення), так і *до осіб, які правопорушення не вчиняли*. Ця особливість адміністративного примусу також виділяється вченими як його ознака.

Наступною особливою ознакою адміністративного примусу виділяють *складний характер мети адміністративного примусу*. При цьому слід звернути увагу на те, що в літературі зустрічаються різні назви цієї ознаки. Так, Т. О. Коломоєць вважає доцільним називати її

¹ Курс адміністративного права України : підручник / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, І. Д. Пастух, В. Д. Сушенко та ін. ; за ред. В. В. Коваленка. – К. : Юрінком Інтер, 2012. – С. 220.

² Головач А. В. Заходи адміністративного примусу, не пов'язані з відповідальністю, в діяльності органів державної податкової служби України: питання теорії та практики : дис. ... к.ю.н. – Ірпінь : Нац. академія ДПС України, 2004. – К. : С. 28.

³ Мельник І. В. Застосування заходів адміністративного примусу в умовах розбудови правової держави : дис. ... к.ю.н. – К. : Нац. академія внутрішніх справ України, 2004. – С. 14.

як «поліструктурний характер мети адміністративного примусу».¹ А. Т. Комзюк називає її потрійним.² Якщо адміністративний примус застосовується не тільки до осіб, які вчинили адміністративні правопорушення, а й до осіб, діяння яких не містять ознак вищезазначених, а також у разі настання надзвичайних обставин, характер його мети цілком логічно є комплексним, складним, повинен враховувати різні аспекти прояву реакції держави на різні фактичні обставини. Саме тому можна погодитися із позицією більшості вчених-юристів, які вважають, що метою адміністративного примусу є: а) попередження (профілактика, запобігання) протиправних діянь, насамперед адміністративних правопорушень; б) припинення (переривання) адміністративного правопорушення на початкових стадіях, коли воно лише почалося, однак ще не завершилося і потрібно не допустити його завершення та мінімізувати його можливі шкідливі наслідки; в) забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення з метою притягнення винних осіб до адміністративної відповідальності; г) притягнення винних осіб до адміністративної відповідальності в разі вчинення закінченого адміністративного проступку; д) попередження, припинення та локалізація наслідків надзвичайних обставин. Але при цьому, якщо узагальнено підійти до визначення мети адміністративного примусу, вважаємо за можливе визначити її як досягнення чіткого виконання встановлених чинним законодавством обов'язків, забезпечення правопорядку та законності.

Примусовий характер адміністративного примусу, також виділяють як особливу ознаку практично всі дослідники. Варто звернути увагу на те, що цей характер визначений вже в самій його назві, тобто застосування відповідних заходів здійснюється всупереч волі і бажанню особи, щодо якої відбувається відповідна дія. Особа, яка застосовує заходи адміністративного примусу, на відміну від, наприклад, суб'єктів цивільних правовідносин, не враховує і не повинна враховувати бажання іншої сторони правовідносин. Відносини із

¹ Коломоець Т. О. Система суб'єктів застосування адміністративно-примусових заходів в Україні: орієнтири розвитку у світлі оновлення державно-примусової політики// Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 3. – С. 102-104.

² Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. – Том 1: Загальна частина / ред. кол.: В. Б. Авер'янов (голова). – К. : Юридична думка, 2004. – С. 418.

застосування адміністративного примусу є класичними імперативними правовідносинам.

Таким чином, враховуючи зазначене, можна виділити наступні, основні, ознаки адміністративного примусу, які відображають його природу та сутність. До них належать:

- адміністративний примус має офіційний, державно-владний характер;
- застосування адміністративного примусу здійснюється на підставі норм права;
- численність осіб, до яких застосовують адміністративно-примусові заходи;
- застосування адміністративного примусу здійснюється у сфері публічного адміністрування;
- множинність та розмаїття суб'єктів застосування адміністративного примусу;
- відсутність службового підпорядкування між суб'єктами застосування адміністративно-примусових заходів;
- адміністративний примус застосовується як до осіб, що вчинили адміністративні правопорушення (а в деяких випадках – і кримінально-правові порушення), так і до осіб, які правопорушення не вчиняли;
- складний характер мети адміністративного примусу;
- адміністративний примус має примусовий характер.

Враховуючи виділені ознаки адміністративного примусу, його слід визначити як *вид державного примусу, що становить собою сукупність визначених нормами права заходів морального, майнового чи організаційного характеру, що застосовуються уповноваженими державою органами та їх посадовими особами щодо фізичних та юридичних осіб при відсутності між ними відносин службового підпорядкування з метою досягнення чіткого виконання встановлених чинним законодавством обов'язків, забезпечення правопорядку та законності.*

Аналіз практики правозастосування адміністративного примусу в діяльності уповноважених державою органів, а також наукової літератури дає можливість виділити такі його види, як адміністративно-запобіжні заходи; заходи адміністративного припинення; адміністра-

тивні стягнення. Виділення зазначених заходів не є новим. Вперше таку класифікацію адміністративного примусу було запропоновано М.І. Єропкіним.¹ Цей варіант класифікації, незважаючи на те, що він піддавався неодноразовій критиці вченими-адміністративістами, витримав перевірку часом і до сьогодні зберігає свою актуальність. Як вказують дослідники, і з цим слід погодитись оскільки це підтверджується аналізом фахової наукової літератури, на сьогодні цей поділ заходів адміністративного примусу став загальноприйнятим.²

Досліджуючи адміністративно-запобіжні заходи, слід звернути увагу на те, що в науковій літературі вони досить часто називаються адміністративно-попереджувальними або заходами адміністративного запобігання. Як показує аналіз, за своєю суттю та змістом зазначені терміни можна вживати як синоніми. Це підтверджується також і тим фактом, що інколи вчені, проводячи дослідження, вживають один термін, а інший зазначають у дужках.³

Найчастіше під адміністративно-запобіжними заходами розуміють сукупність засобів та способів примусового характеру, що застосовуються з метою попередження можливих правопорушень та недопущення інших шкідливих наслідків за різних надзвичайних обставин.⁴

Адміністративно-запобіжні заходи примусового характеру застосовуються, як це випливає з їхнього найменування, з метою попередження можливих правопорушень у сфері державного управління, запобігання інших, шкідливих для режиму громадської безпеки явищ. Наприклад, вони застосовуються при стихійних лихах, нещасних випадках для того, щоб забезпечити безпеку, здоров'я і життя громадян, нормальні умови роботи підприємств і установ.

Як справедливо відзначає Битяк Ю.П., незважаючи на яскраво виражений профілактичний характер, заходи подібного роду здійсню-

¹ Єропкин М. И. О классификации мер административного принуждения // Вопросы административного права на современном этапе. – М., 1963. – С. 60.

² Хорошак Н. В. Адміністративні стягнення за законодавством України : монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – С. 29.

³ Адміністративне право : підручник / за заг. ред. проф. Ю. П. Битяка, проф. В. М. Гарашука та доц. В. В. Зуй. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Х. : Право, 2012. – С. 179.

⁴ Миколенко А. И. Административный процесс и административная ответственность в Украине : учебное пособие. – Х. : Одиссей, 2004. – С. 11.

ються в примусовому порядку, тобто в процесі односторонньої реалізації владних повноважень, і тому безпідставними є спроби представити їх як заходи, позбавлені елементів адміністративного примусу. Виражаються вони, як правило, у вигляді певних обмежень і заборон, що досить показово характеризує їхню примусову природу.¹

Усім адміністративно-попереджувальним заходам властива чітко виражена профілактична спрямованість. Разом з тим вони мають індивідуальні та групові ознаки. Залежно від призначення і характеру обмеження деякі автори поділяють такі заходи на три підгрупи: 1) ті, що спрямовані на попередження правопорушень; 2) ті, що перешкоджають ухиленню суб'єктів від виконання обов'язків; 3) попереджувально-лікувальні.²

Під заходами адміністративного припинення в літературі найчастіше розуміють сукупність засобів та способів примусового характеру, що застосовуються з метою переривання (припинення) протиправних діянь та відвернення можливих шкідливих наслідків.³

Призначення адміністративних заходів припинення, як вірно зазначає Н.В. Хорошак, полягає в: припиненні протиправної поведінки; створенні необхідних умов для можливого в майбутньому притягнення винної особи до адміністративної відповідальності (складання протоколу про адміністративне правопорушення).⁴ Таким чином, можна стверджувати, що цей вид заходів адміністративного примусу є своєрідною реакцією уповноважених органів та посадових осіб.

Як показує аналіз практики застосування заходів адміністративного припинення, існує досить велика їх кількість, що дає можливість всі заходи адміністративного припинення поділити на декілька груп: а) заходи, що застосовуються безпосередньо до правопорушника (вимога припинити протиправне діяння, адміністративне затримання, доставлення в ОВС); б) заходи майнового характеру (вилучення зброї,

² Адміністративне право України : підручник для юрид. вузів і фак-тів / за ред. Ю. П. Битяка. – Х. : Право, 2000. – С. 152-153.

³ Еропкин М. И., Попов Л. Л. Административно-правовая охрана общественного порядка. – Л. : Лениздат, 1973. – С. 169.

⁴ Миколенко А. И. Административный процесс и административная ответственность в Украине : учебное пособие. – Х. : Одиссей, 2004. – С. 12.

¹ Хорошак Н. В. Адміністративні стягнення за законодавством України : монографія. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – С. 30.

знесення несанкціонованої будівлі); в) заходи технічного характеру (заборона експлуатації транспортних засобів, призупинення роботи підприємства, обмеження будівельних робіт); г) заходи фінансового характеру (блокування рахунків у банку); д) заходи санітарно-медичного характеру (відсторонення від роботи хворих осіб, заборона функціонування закладів харчування та торгівлі); е) заходи спеціального чи виключного призначення (застосування зброї, спеціальних хімічних речовин).

Заходи адміністративного припинення тісно пов'язані з заходами адміністративної відповідальності.

Аналізуючи наукову та навчальну літературу, варто вказати, що практично всі вчені, які займались дослідженням питань адміністративної відповідальності, вказують, що вона є різновидом юридичної відповідальності, тому адміністративній відповідальності притаманні всі ознаки юридичної відповідальності. Практично кожен дослідник, наводячи визначення поняття «адміністративна відповідальність», зазначає, що це вид юридичної відповідальності, який полягає в застосуванні уповноваженим суб'єктом заходів відповідальності. Безумовно, не заперечуючи такого концептуального підходу, для уточнення суті адміністративної відповідальності все ж зазначимо, що нам імпонує визначення, сформульоване І.П. Голосніченком, який сприймає адміністративну відповідальність як різновид юридичної відповідальності, що становить собою сукупність адміністративних правовідносин, які виникають у зв'язку із застосуванням уповноваженими органами (посадовими особами) до осіб, що вчинили адміністративний проступок, передбачених нормами адміністративного права особливих санкцій – адміністративних стягнень.¹

Аналіз нормативно-правових актів дає можливість говорити про те, що адміністративна відповідальність у процесі правового регулювання суспільних відносин виконує ряд функцій, до яких можна віднести виховну, превентивну, регулятивну, карну та частково відновлювальну. Виконуючи зазначені функції, адміністративна відповідальність

¹ Голосніченко І. П. Поняття адміністративної відповідальності та її законодавче регулювання; Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. – Том 1 : Загальна частина / ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). – К. : Юридична думка, 2004. – С. 434.

є досить дієвим засобом впливу на свідомість як правопорушників, так і інших громадян.

Визначившись з характеристикою адміністративного примусу та його видами, спробуємо на підставі аналізу законодавства та практики правозастосування виділити види та вказати на особливості методів адміністративного примусу, які мають використовуватись для правового регулювання валютних відносин.

Дослідження практики правозастосування у сфері валютних відносин дає можливість повністю взяти за основу виділені види адміністративного примусу та вказати, що у сфері валютних відносин всі адміністративні методи впливу також можна розділити на адміністративно-запобіжні методи, методи адміністративного припинення, адміністративні стягнення за порушення валютного законодавства. У своїй сукупності зазначені методи становлять собою структурні частини валютного контролю, який є невід'ємною складовою державного регулювання в більшості держав світу.

Валютний контроль становить собою сукупність заходів, спрямованих на забезпечення виконання запроваджених державою правових режимів обігу валюти та валютних цінностей на її території. Основним завданням валютного контролю є оцінка ступеня відповідності дії уповноважених суб'єктів валютних відносин чинному законодавству, а також встановлення мір відповідальності в разі його порушення.

В практичному плані під час перевірки дотримання валютного законодавства валютний контроль здійснюється за допомогою проведення різного роду перевірок. Аналіз практики реалізації валютного контролю як у зарубіжних державах, так і в Україні дає можливість залежно від плану діяльності уповноваженого державою органу виділити планові та позапланові перевірки дотримання валютного законодавства. Також залежно від матеріалів, які піддаються перевірці, виділяють виїзні та безвиїзні перевірки.

За своєю природою планові перевірки, що здійснюються в рамках реалізації валютного контролю, є адміністративно-запобіжним методом регулювання валютних відносин. Він провадиться уповноваженим державою органом або його структурним підрозділом за місцезнаходженням суб'єкта, діяльність якого перевіряється.

Зазвичай планові виїзні перевірки проводять уповноважені працівники не частіше одного разу на рік відповідно до плану перевірок, який складають щороку. Як показує аналіз практики реалізації валютного контролю в зарубіжних державах, в деяких державах план проведення перевірок може складатись на строк до 6 місяців. При цьому варто зауважити, що застосування таких термінів планових перевірок використовуються в тих державах, які мають певні економічні проблеми, зокрема проблему стабільності курсу національної грошової одиниці.

Для того щоб планові перевірки повністю виконували функцію адміністративно-запобіжного заходу, під час її проведення варто особливо звертати увагу на тих суб'єктів валютних відносин, щодо яких:

- отримана письмова інформація про порушення ними валютного законодавства;

- аналіз статистичної звітності та/або інших документів яких свідчить про можливі порушення валютного законодавства;

- у яких протягом двох років не проводилася перевірка комплексним методом жодного відокремленого підрозділу в регіоні.

Позапланові виїзні або невиїзні перевірки дотримання валютного законодавства за своєю природою є методом адміністративного припинення порушення валютного законодавства. Їх проводять працівники уповноваженого державою органу за наявності обґрунтованих підстав, до яких зазвичай належать: а) результати аналізу статистичної звітності, що свідчать про можливі порушення валютного законодавства; б) результати аналізу отриманої уповноваженим державою органом інформації про порушення валютного законодавства; в) негативні тенденції на валютному ринку, причинами яких є дії суб'єктів валютного ринку. Також підставою для проведення позапланових перевірок може бути наявність у відповідного підрозділу уповноваженого державою органу інформації, зокрема одержаної під час надання суб'єктами (фінансовими установами) відповідних пакетів документів щодо здійсненої або запланованої реорганізації банку (фінансової установи) чи його (її) підрозділів або щодо припинення діяльності підрозділів фінансової установи.

У результаті проведення перевірки дотримання валютного законодавства уповноважений державою орган може: а) констатувати

факт виконання суб'єктом перевірки вимог чинного валютного законодавства; б) в результаті виявлених порушень застосувати до суб'єкта перевірки відповіді заходи впливу за порушення валютного законодавства, що об'єктивуються в адміністративній відповідальності.

Адміністративну відповідальність за порушення валютного законодавства застосовує уповноважений державою орган в рамках чинного законодавства та в порядку, ним передбаченим. Метою притягнення суб'єкта до адміністративної відповідальності є: а) припинення порушення чинного валютного законодавства; б) відшкодування завданої порушенням шкоди. Також застосування відповідальності за порушення чинного законодавства виконує превентивну функцію, оскільки усвідомлення її невідворотного настання в переважній більшості стримує інших суб'єктів від порушення чинного валютного законодавства.

Як показує аналіз практики використання адміністративних методів регулювання валютних відносин у різних державах, правовою підставою їх застосування є закони, що регулюють валютні відносини в державі. У деяких державах, в тому числі і в Україні, функцію законів виконують нормативні акти органів виконавчої влади чи уповноваженого державою органу з питань регулювання валютних відносин.

В практичному плані використання адміністративних методів регулювання валютних відносин є одним з найбільш дієвих способів державного регулювання. Це пояснюється, по-перше, безпосереднім впливом на функціонування конкретного суб'єкта валютних відносин, по-друге – безпосередньою участю уповноваженого державою органу в перевірці дій суб'єкта на предмет їх відповідності встановленим нормам.

Враховуючи вищевикладене, можна зробити наступні висновки.

При регулюванні валютних відносин практично у всіх державах уповноважені державою органи використовують адміністративні методи регулювання валютних відносин. Це пояснюється їх найвищою ефективністю впливу на індивідуального суб'єкта порівняно з іншими методами. На підставі аналізу практики використання адміністративних методів регулювання валютних відносин можна виділити: а) методи адміністративного правовизнання; б) методи адміністративного дозволу; в) метод адміністративного примусу.

3.3. Сутність та практика застосування економічних методів регулювання валютних відносин

Перехід від адміністративно-командної системи державного регулювання економіки до застосування ринкових механізмів, який відбувся в переважній більшості пострадянських держав, сприяв активному запровадженню в практику функціонування держави економічних методів державного регулювання. Це стало наслідком функціонування ринкової системи, стала активно розвивається в результаті соціально-політичних змін, що відбулися у світі.

Дослідження ринкової системи загалом та ринку як форми її об'єктивації свідчить про те, що вона встановлює певні рамки та вимоги до діяльності держави в економічній сфері. Сьогодні функціонування ринкової системи не можна уявити без втручання держави, проте варто наголосити на тому, що існують об'єктивні рамки такого втручання, вихід за які тягне за собою деформацію ринкового механізму та, як наслідок, неефективне використання ресурсів суб'єктами економічної діяльності.

В таких умовах у тих державах, які мають за мету максимально ефективно використовувати обмежені ресурси, на перший план виходять економічні методи регулювання діяльності суб'єктів економічної активності. При цьому такі процеси проходять практично у всіх сферах економічної активності, в тому числі і в тій, яка пов'язана з обігом валюти і валютних цінностей.

Логіка дослідження застосування економічних методів регулювання валютних відносин та їх правового унормування потребує з'ясування поняття та особливостей економічних методів регулювання діяльності суб'єктів економічної активності. Отриманий результат буде основою для виявлення та характеристики економічних методів регулювання валютних відносин та їх правового унормування.

Як показує аналіз фахової економічної та юридичної літератури, дослідженням питань використання економічних методів регулювання

суспільних відносин займались переважно представники економічної науки. Представники юридичної науки почали провадити дослідження економічних методів регулювання суспільних відносин в рамках дослідження проблем державного управління¹ та правового регулювання господарських відносин.² При цьому доводиться констатувати сумний факт, що, незважаючи на важливість дослідження економічних методів регулювання суспільних відносин, сучасна юридична наука недостатньо приділяє уваги цій темі. Лише в окремих підручниках з адміністративного права констатується факт можливості для уповноважених державою органів в їхній діяльності використовувати економічні методи регулювання суспільних відносин, проте ґрунтовної характеристики їм не надається.³

Враховуючи це, спробуємо з'ясувати сутність економічних методів регулювання суспільних відносин.

Практика застосування економічних методів регулювання суспільних відносин показує, що їхньою сутністю є вплив на економічні інтереси суб'єктів відносин. При цьому дослідники констатують факт об'єктивності економічних інтересів, наводячи наступну аргументацію: а) економічні інтереси є об'єктивними прояви економічних суспільних відносин; б) як безпосередній прояв економічних відносин, економічні інтереси самі є об'єктивними відносинами в умовах економічної дійсності, тобто їх можна охарактеризувати як об'єктивні відносини економічного самоствердження суб'єктів; в) безпосереднім змістом економічних відносин є спроби задоволення потреб суб'єктів, що одночасно є способом їх економічного самоствердження в системі економічних відносин даного суспільства; г) усві-

¹ Лунев А. Е. Некоторые теоретико-правовые вопросы науки управления // Правовые проблемы науки управления. – М. : Юридическая литература, 1966. – С. 3-10; Танчук И. А. Правовые формы и методы руководства промышленностью // Правовые проблемы науки управления. – М. : Юридическая литература, 1966. – С. 109-118; Флейшиц Е. А. Об административных и экономических методах руководства народным хозяйством // Правовые проблемы науки управления. – М. : Юридическая литература, 1966. – С. 126-131.

² Мамутов В. К. Регулирование отношений предприятий с вышестоящими хозяйственными органами // Правовые проблемы науки управления. – М. : Юридическая литература, 1966. – С. 146-152.

³ Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. – Том 1: Загальна частина / ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). – К. : Юридична думка, 2004. – С. 301-302.

домлення економічних інтересів є одним з моментів їх реалізації у практичній діяльності людей, що не заперечує їх об'єктивного існування.¹

Ми цілком підтримуємо таку позицію і зі свого боку лише додамо, що усвідомлення економічних інтересів є рушійною силою практичної діяльності суб'єктів, а їх усвідомлення та розуміння іншим суб'єктом дає йому можливість впливати на поведінку суб'єкта інтересу. Ця теза в рамках з'ясування суті економічних методів регулювання суспільних відносин є надзвичайно важливою, оскільки дає можливість з'ясувати механізми впливу економічних методів регулювання.

У своїй структурі механізм впливу економічних методів регулювання суспільних відносин складається з таких елементів, як економічний інтерес, зацікавленість в його реалізації (економічна зацікавленість), практична реалізація економічного інтересу. У своєму поданні зазначені три елементи механізму економічних методів регулювання є проявом функціонування суб'єктів в економічному плані. З'ясування та вплив на зазначені елементи дає можливість зацікавленим суб'єктами впливати на поведінку суб'єкта інтересу. Саме цим пояснюється зміст економічних методів, що не передбачає прямого впливу на підпорядковані об'єкти управління, а створює для них за допомогою економічних важелів та стимулів таку економічну ситуацію, яка б диктувала їм відповідну поведінку з метою досягнення позитивних економічних наслідків, тобто стимулювала економічну зацікавленість.²

Досліджуючи механізм економічної зацікавленості, що створюється за допомогою використання економічних методів регулювання суспільних відносин, варто зазначити, об'єктивно існуючі економічні закони, що діють у суспільстві. Механізмом дії економічних законів є боротьба протилежних сторін, якостей і властивостей економічної системи, в основу яких покладені інтереси, потреби протилежних класів, соціальних верств і прошарків, а також конкурентність інтересів всередині класів. Враховуючи те, що сучасне суспільство має

¹ Лавриненко В. М. Проблемы социальных интересов в ленинизме. – М. : Мысль, 1979. – С. 95-96.

² Державне управління в Україні : навчальний посібник / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К. : ТОВ «СОМІ», 1999. – С. 184-185.

в основі розвитку обмін товарами, роботами, послугами, основними економічними законами є: закон вартості, в основу якого покладено категорію еквівалентності, та закон попиту і пропозиції. Врахування зазначених економічних законів та їх використання дає можливість створювати уповноваженому державою органу механізм стимулів для необхідної поведінки підконтрольних суб'єктів.

Враховуючи зазначене, можна виділити наступні особливості економічних методів регулювання суспільних відносин:

- управлінський вплив на керовані об'єкти здійснюється з урахуванням їх матеріальних інтересів, шляхом створення ситуацій, що зацікавлюють у необхідній поведінці виконавців;
- акти суб'єктів управління уповноважують на визначені дії;
- у керованих суб'єктів існує можливість вибору одного з декількох або багатьох варіантів поведінки;
- на підконтрольних суб'єктів у процесі використання економічних методів регулювання діють механізми економічних законів;
- під час дії економічних методів регулювання суспільних відносин включаються в дію механізми саморегуляції суб'єктів економічної активності.

Разом з цим для усвідомлення суті економічних методів регулювання доцільно виділити спільні та відмінні характеристики адміністративних та економічних методів.

Враховуючи практику застосування адміністративних та економічних методів регулювання суспільних відносин уповноваженими державою органами можна виділити наступні спільні риси: а) їх використання мають єдину мету – реалізація управлінського впливу на поведінку керованого суб'єкта; б) їх можуть використовувати одні і ті ж суб'єкти державного управління; в) їх вплив направлений на коригування поведінки керованих суб'єктів.

Розкриваючи відмінності між досліджуваними методами, можна виділити наступні: а) реалізація адміністративних методів здійснюється шляхом прямого впливу на керованого суб'єкта, а економічних методів – шляхом впливу на середовище функціонування керованого суб'єкта; б) адміністративні методи здійснюють вплив на конкретного суб'єкта і результатом їх застосування є коригування поведінки конкретного суб'єкта або певної їх групи, а економічні методи здійснюють вплив на все економічне середовище, при цьому їх за-

стосування може коригувати поведінку практично необмеженого кола суб'єктів економічної активності.

Таким чином, враховуючи викладене, **економічні методи регулювання суспільних відносин** можна визначити як сукупність прийомів і способів впливу на економічне середовище функціонування керованих суб'єктів, результатом застосування яких є коригування їх поведінки.

Аналіз наукової літератури, в якій досліджуються економічні методи регулювання суспільних відносин, а також практики їх реалізації дає можливість говорити про те, що економічними засобами, що використовуються в рамках економічних методів регулювання, є засоби, які передбачають використання державного економічного планування, державного економічного прогнозування, бюджетної та податкової систем, митної політики, грошово-кредитної та валютної політики.

В рамках нашого дослідження зупинимось на характеристиці економічних методів регулювання валютних відносин.

У наукових працях, присвячених дослідженню валютних відносин, немає єдності як у сприйнятті суті економічних методів, так і в їх характеристиці. При цьому варто звернути увагу на те, що в одних дослідженнях вони називаються економічними методами регулювання,¹ а в інших – інструменти регулювання.² Також слід наголосити на тому, що в літературі немає єдності навіть у виділенні кількості економічних методів регулювання валютних відносин.

Проте, досліджуючи практичні аспекти використання економічних методів регулювання валютних відносин, слід звернути увагу на наступне.

Застосування економічних методів регулювання валютних відносин здійснюється в рамках реалізації грошово-кредитної та валютної політики держави. При цьому в переважній більшості держав їх застосування здійснюють саме ті державні органи, в компетенцію яких входять зазначені повноваження щодо проведення грошово-кредитної та валютної політики. Також варто звернути увагу на те, що

¹ Кравченко Л. М. Правові засади валютного регулювання і контролю в Україні : дис. ... к.ю.н.: 12.00.07. – К., 2003. – С. 21-23.

² Журавка Ф. О. Валютна політика в умовах трансформаційних змін економіки України : монографія. – Суми : Ділові перспективи; ДВНЗ «УАБС НБУ», 2008. – С. 245-308.

основною метою проведення грошово-кредитної і валютної політики є забезпечення стабільності національної грошової одиниці.

Враховуючи основну мету грошово-кредитної та валютної політики, а також аналізуючи зарубіжний досвід функціонування державних органів у сфері їх реалізації, можна з впевненістю говорити про те, що в переважній більшості держав основним органом, в компетенцію якого входять повноваження на проведення грошово-кредитної та валютної політики є центральний банк.

Така модель структури уповноважених державою органів, в якій існує єдиний уповноважений орган – центральний банк, який проводить грошово-кредитну і валютну політику держави, була сприйнята практично всіма пострадянськими державами, в тому числі і Україною. Враховуючи це ми з впевненістю можемо говорити про те, що застосовувати економічні методи регулювання валютних відносин може лише той орган, в компетенцію якого входять повноваження на реалізацію грошово-кредитної та валютної політики; ним зазвичай є центральний банк.

Також варто звернути увагу на те, що застосування економічних методів здійснюється не лише в рамках компетенції уповноваженого органу, а й на підставі чинного законодавства. В розвинених державах їх застосування чітко регламентоване параметральними показниками, що закріплені в чинних нормативних актах. Тому позиція відповідно до якої економічні методи регулювання базуються безпосередньо на об'єктивних економічних закономірностях суспільного розвитку і їх унормування правом неможливе, не відповідає об'єктивній дійсності. Це пояснюється тим, що економічні методи застосовують уповноважені органи, які діють на підставі чинного законодавства і їх діяльність, пов'язана із застосуванням економічних методів регулювання суспільних відносин, також регламентована.

Виходячи з аналізу суті економічних методів, можна запропонувати таке їх визначення. Економічні методи валютного регулювання – це сукупність засобів впливу на платіжний баланс та курс національної валюти шляхом штучного стимулювання економічної зацікавленості суб'єктів валютних операцій.

Підсумовуючи зазначене, слід констатувати наступне. Економічні методи регулювання валютних відносин застосовуються в рамках реалізації грошово-кредитної та валютної політики. Основним орга-

ном, який застосовує економічні методи регулювання валютних відносин, у переважній більшості держав є центральний банк.

Досліджуючи та аналізуючи практику застосування економічних методів регулювання валютних відносин у розвинених державах можна з впевненістю констатувати, що найбільш дієвими та ефективними є:

- валютна інтервенція;
- девальвація і ревальвація національної грошової одиниці;
- управління обліковою ставкою (дисконтна (облікова) політика);
- диверсифікація валютних резервів (управління валютними резервами).

Валютна інтервенція

Валютна інтервенція – це пряме втручання центрального банку в операції на валютному ринку з метою регулювання курсу національної валюти через операції з купівлі-продажу іноземних валют.¹

Механізм впливу валютної інтервенції пов'язаний з використанням економічного закону попиту і пропозиції. Саме вплив на попит чи пропозицію іноземної валюти дає можливість уповноваженому державою органу здійснювати коригування курсу національної грошової одиниці. Спрямованість валютної інтервенції визначається тим, яка мета стоїть перед центральним банком – підвищити чи знизити обмінний курс національної валюти. Так, із метою підвищення курсу національної валюти центральний банк в обмін на національну валюту продає іноземну валюту, коли її пропозиція на ринку є недостатньою. Завдяки цьому обсяги національної валюти порівняно з іноземною на ринку зменшуються, а тому її «ціна» (у вигляді обмінного курсу) зростає.

Центральний банк скуповує іноземну валюту, щоб знизити обмінний курс національної грошової одиниці, коли є її надлишок пропозиції на ринку. У результаті обсяги іноземної валюти на ринку зменшуються, а національної грошової одиниці збільшуються, а відтак знижується її «ціна» – валютний курс.

Головними цілями проведення валютних інтервенцій є:

- підтримання на певному рівні курсу національної грошової одиниці з тим, щоб не допустити її знецінення або необґрунтованого зміцнення;

¹ Дзбюлок О. В. Валютна політика : підручник. – К. : Знання, 2007. – С. 139.

- стабілізація кон'юнктури на валютному ринку країни, тобто врівноваження попиту і пропозиції на іноземну валюту;

- підтримання курсу національної валюти на штучно заниженому рівні для стимулювання збільшення обсягів чистого експорту і підтримання конкурентоспроможності на зовнішніх ринках.

Остання з названих цілей означає, що валютні інтервенції можуть здійснюватися виключно для стимулювання експортних операцій. Центральний банк метою валютної політики може обрати забезпечення штучного заниження курсу національної валюти. Завдяки цьому експортери в обмін на виручену ними іноземну валюту отримують більше коштів у національній валюті та збільшують власну норму прибутку або ж, підтримуючи цю норму на незмінному рівні, забезпечують реалізацію своїх товарів за кордоном за нижчими цінами, підвищуючи свою конкурентоспроможність.¹

Механізм валютної інтервенції передбачає залучення до відповідних операцій на валютному ринку кола комерційних банків, які виконують роль свого роду первинних дилерів на ринку, поширюючи ефект від валютних інтервенцій центрального банку через власні валютні операції зі своїми клієнтами та з іншими банками на загальну динаміку обмінного курсу. У більшості випадків об'єктом купівлі-продажу національної валюти в обмін на іноземну в процесі валютних інтервенцій є долар США, а також євро.

Основними принципами проведення валютних інтервенцій центральним банком є такі:

- центральні банки не здійснюють котирування свого власного курсу купівлі-продажу валюти, а виступають у ролі рівноправних суб'єктів ринку, що визначає виключно економічний характер впливу девізної політики;

- операції центрального банку мають бути достатньо передбачувані для всіх учасників ринку, що означає його участь у купівлі-продажу валюти з метою підтримання її курсу, керуючись тими цілями і завданнями валютної політики, які заздалегідь декларовані центральним банком у відповідних документах;

¹ Береславська О. Інтервенції на валютних ринках як інструмент грошової політики // Вісник Національного банку України. – 2005. – № 10. – С. 36-37.

- у процесі інтервенцій на внутрішньому валютному ринку купівля-продаж національної грошової одиниці проводиться переважно за одну іноземну валюту (як правило за долар США);

- валютні інтервенції здійснюються виключно на ринкових засадах, що передбачає продаж центральним банком валюти тим суб'єктам ринку, які готові сплачувати за конкретних обставин найвищу ціну, і купівлю валюти у тих, хто готовий продавати її за найнижчою ціною.

Характерною рисою валютних інтервенцій є їх порівняно значні масштаби на ринку та короткі строки застосування.¹

У процесі здійснення валютних інтервенцій центральний банк використовує різні методи її проведення. Зокрема, валютні інтервенції можуть мати прямий чи опосередкований характер.

Також для проведення валютних інтервенцій використовуються різні фінансові джерела. Так валютні інтервенції можуть проводитись:

- за рахунок власних резервів іновалюти;

- шляхом укладення «своп-угоди» – договору з певною країною з приводу одержання кредиту у валюті цієї ж країни, необхідного для здійснення валютної інтервенції;

- за рахунок продажу цінних паперів, вміщених в іноземній валюті.

Використання валютних інтервенцій має певні межі, оскільки вони ефективні лише за незначної неврівноваженості платіжних балансів, що характеризується періодичною зміною активного і пасивного сальдо. Через обмеженість розмірів офіційних валютних резервів продаж іноземної валюти має чергуватися з її купівлею. У зв'язку з цим країни, які мають хронічний дефіцит платіжного балансу, нерідко замість валютних інтервенцій застосовують різні форми валютних обмежень.

Девальвація і ревальвація національної грошової одиниці

Девальвація (англ. *devaluation*) – це зниження обмінного курсу національної грошової одиниці щодо іноземних валют або міжнародних розрахункових одиниць.

¹ Береславська О. Валютные интервенции в Украине как инструмент денежной политики // Финансовые риски. – 2005. – № 2. – С. 27-30.

Об'єктивною передумовою девальвації є завищення офіційного валютного курсу порівняно з реальною купівельною спроможністю національної грошової одиниці. Якщо, скажімо, темпи інфляції в одній країні вищі, ніж в іншій, то купівельна спроможність її валюти буде нижчою, а відтак і обмінний курс потребує зниження, оскільки відображає вже меншу кількість товарів і послуг, які можна придбати за цю валюту. Це означає, що національна валюта знецінюється швидшими темпами за іноземну, її купівельна спроможність стає нижчою, а тому вона має бути девальвована.

За умов золотого стандарту, коли у грошових одиницях різних країн офіційно фіксувався вміст золота, а паперові гроші були розмінними в тій чи іншій формі на дорогоцінний метал, девальвація була одним з основних видів грошової реформи і стабілізації внутрішнього грошового обігу в країні. Сутність девальвації полягала у зменшенні офіційного золотого вмісту національної валюти і підвищенні ціни на дорогоцінний метал. При цьому необхідність девальвації була зумовлена надмірним випуском паперових грошових знаків (зокрема в періоди воєн та соціальних потрясінь).

У сучасних умовах, коли в обігу перебувають нерозмінні на золото кредитні гроші, девальвація втратила своє значення як метод стабілізації внутрішнього грошового обігу і є виключно інструментом валютної політики, який передбачає зниження офіційного обмінного курсу національної валюти. Крім того, сучасне розуміння терміна «девальвація» включає також і порівняно тривале та значне зниження ринкового курсу національної валюти.

Основними наслідками девальвації для економічної системи держави можуть бути такі:

1) девальвація є вигідною для експортерів, оскільки сприяє підвищенню конкурентоспроможності їхньої продукції. Це пов'язано з тим, що при обміні валютної виручки на національну грошову одиницю вони отримують «девальваційну премію», а тому, зберігаючи власну рентабельність, можуть знижувати зовнішні ціни;

2) у результаті девальвації стимулюється зростання чистого експорту країни, що позитивно відображається на стані платіжного балансу і сприяє припливу валютної виручки;

3) девальвація не вигідна для імпортерів, оскільки їм доводиться більше витратити національної валюти на придбання іноземної валюти.

ти, призначеної для здійснення міжнародних розрахунків і оплати імпорتنних контрактів;

4) подорожчання імпоротної продукції може стимулювати розвиток внутрішніх інфляційних процесів, особливо для господарства країн, в яких активно використовуються імпортовані сировинні та енергетичні ресурси;

5) девальвація національної грошової одиниці є негативним чинником для залучення в країну іноземних капіталів і кредитів, оскільки зарубіжні інвестори нестимуть втрати при репатріації прибутків, а кредитори – при поверненні сум наданих позичок;

6) девальвація робить дорожчим процес обслуговування зовнішнього боргу країни, оскільки для погашення заборгованості за іноземними кредитами потрібно купувати, відповідно, іноземну валюту, для чого, у свою чергу, потрібно витратити більше національної валюти.

Такі результати девальвації виявляються з певним часовим лагом і залежать від її величини. Втім, центральний банк може вдаватися до свідомих заходів із навмисного девальвування національної валюти у зв'язку з необхідністю штучними заходами стимулювати експорт, з об'єктивними процесами динаміки внутрішніх цін, а у цьому разі йдеться про валютний демпінг, тобто знецінення національної валюти з метою масового експорту товарів за цінами, нижчими за світові. Тоді говорять про «агресивну девальвацію», яка через механізм валютної політики свідомо спрямовується на посилення конкурентних переваг країни на зовнішніх ринках. Однак така валютна політика може викликати відповідну ланцюгову реакцію в ряді країн щодо зниження обмінного курсу їхніх валют і тоді конкурентні переваги, досягнуті тільки завдяки девальвації, нівелюються.¹

Протилежним за дією до девальвації інструментом реалізації валютної політики є ревальвація.

Ревальвація (англ. revaluation) – це підвищення курсу національної валюти щодо іноземної та міжнародних валютних одиниць.

Об'єктивною передумовою для ревальвації є нижчі темпи інфляції в країні порівняно з іншими країнами. У результаті купівельна

¹ Шумська С. Девальвація як інструмент економічної політики // Економіст. – 2001. – № 5. – С. 18-24.

спроможність національної грошової одиниці виявляється заниженою порівняно з іноземними, що вимагає підвищення офіційного обмінного курсу національної валюти. Це означає, що іноземні валюти знецінюються швидше за національну, а тому вона підлягає ревальвації.

Ревальвація в умовах золотого стандарту означала підвищення у законодавчому порядку металевого вмісту грошових одиниць і застосовувалась як метод грошової реформи для стабілізації внутрішнього обігу банкнот і відновлення розміну їх на золото. Як правило, ревальвація завершувала систему заходів із відновлення купівельної спроможності національної валюти після її інфляційного знецінення та супроводжувалась відновленням розміну банкнот на золото за доінфляційним курсом.

В умовах Бреттон-Вудської валютної системи, коли практикувалися фіксовані валютні паритети, ревальвацію проводили ті країни, які протягом тривалого часу мали активне сальдо платіжних балансів та порівняно нижчі темпи інфляції (ФРН, Швейцарія, Японія). У результаті офіційні курси валют цих країн виявлялися заниженими, оскільки їх реальна купівельна спроможність була вищою, що змушувало ці країни вдаватися до ревальвації. У період дії вільно плаваючих валютних курсів у межах Ямайської валютної системи ревальвації застосовувалися лише у вигляді офіційних переглядів курсів валют у бік підвищення у рамках регіональних валютних систем (наприклад Європейської валютної системи).

У сучасних умовах термін «ревальвація» також означає тривале підвищення курсу національної валюти щодо іноземних валют на фінансових ринках.¹

Основними економічними результатами проведення політики ревальвації можуть бути такі:

1) ревальвація є вигідною для імпортерів, оскільки для оплати іноземних поставок вони можуть витратити меншу суму національної валюти, за яку купується іноземна валюта й оплачуються імпортерні поставки. Внаслідок цього імпортери отримують девальваційну премію, що стимулює їхню діяльність;

2) ревальвація є невигідною для експортерів, оскільки підвищуються ціни в іноземній валюті на пропоновану ними продукцію,

¹ Безкревна А. В. Вплив ревальвації гривні на макроекономічні процеси в Україні // Формування ринкових відносин в Україні. – 2006. – № 4. – С. 6-9.

що знижує конкурентоспроможність національного експорту. Це пов'язано з тим, що при обміні валютної виручки на національну валюту експортери отримують менші суми, що змушує їх піднімати зовнішні ціни на свою продукцію;

3) наслідком ревальвації є обмеження експортного потенціалу країни, що негативно позначається на її платіжному балансі і зменшує приплив валютної виручки в країну;

4) ревальвація позитивно позначається на залученні іноземних капіталів, що пов'язано з можливостями отримання зарубіжними інвесторами вищої норми прибутку на вкладені кошти завдяки курсовій різниці;

5) залучення іноземних капіталів і дешевих імпорتنих товарів сприяє наповненню внутрішнього ринку, що приводить до зниження темпів інфляції в країні;

6) ревальвація робить дешевшим обслуговування зовнішнього боргу країни, оскільки для погашення іноземних кредитів купувати іноземну валюту можна за вигіднішим курсом, витрачаючи менше національної валюти;

7) ревальвація може сприяти скороченню виробництва у тих галузях національної економіки, продукція яких не витримує конкуренції з дешевшими іноземними товарами, а також у галузях, орієнтованих на експорт.

З огляду на негативні наслідки ревальвації для розвитку національної економіки та експортного потенціалу країни, природно, що вона порівняно з девальвацією є в сучасних умовах більш рідкісним явищем.

В практичному плані девальвація і ревальвація національної грошової одиниці здійснюється шляхом прийняття уповноваженим державою органом відповідного нормативного акту, в якому фіксується новий курс. Саме цей нормативний акт є основою, на базі якої виникають бажані для держави наслідки.

Управління обліковою ставкою

Управління обліковою ставкою як економічний метод регулювання валютних відносин у літературі також називають дисконтною політикою. Дисконтна політика – це система заходів центрального банку щодо встановлення і періодичної зміни офіційної облікової ставки за кредитами, що надаються комерційним банкам, із метою

впливу на динаміку валютного курсу, стан платіжного балансу і рух капіталів, а також динаміку кредитних вкладень, грошової маси і цін. Дисконтну політику іноді називають політикою облікової ставки або просто процентною політикою.

Поняття облікової ставки історично пов'язане з діяльністю центрального банку з переобліку векселів, представлених комерційними банками, з метою відновлення ресурсів, вкладених у кругообіг капіталів підприємств реального сектору, тобто, по суті, рефінансування. У такому аспекті облікова ставка — це сума відсотка, тобто дисконт (звідси і назва), що отримується центральним банком за час від представлення векселя до моменту його погашення.

Нині зміст операцій центрального банку з рефінансування розглядається здебільшого у ширшому контексті та включає не лише купівлю векселів (переобліковий кредит) чи позики під заставу цінних паперів (ломбардний кредит), а й процес надання всіх різновидів кредитів центрального банку комерційним банкам. Тому облікову ставку можна розглядати як основну (базову) норму процента, що стягується центральним банком при наданні позик комерційним банкам. По суті, це визначена центральним банком ціна грошей у процесі їх первинної емісії, здійснюваної шляхом кредитування комерційних банків.

Реалізація дисконтної політики центрального банку має як внутрішній, так і зовнішній аспект. Внутрішній аспект пов'язаний із впливом на динаміку внутрішніх кредитів, грошової маси, цін та сукупного попиту й уже опосередковано – на валютний курс. Зовнішній аспект передбачає вплив на міжнародний рух капіталів, а відтак, безпосередньо на динаміку валютного курсу і стан платіжного балансу.

Внутрішній аспект дисконтної політики передбачає вплив центрального банку на попит і пропозицію на кредитному ринку шляхом зміни вартості наданих ним кредитів. Тим самим регулюється рівень ліквідності банківських установ, а відтак, обсяги грошової маси в країні, валютний курс, темпи інфляції і ділова активність.

Напрямок зміни облікової ставки центрального банку в бік підвищення чи зниження залежить від типу грошово-кредитної політики (рестрикційного чи експансіоністського), що реалізується в конкретний період, та відповідних цілей регулятивного процесу, спрямованого на обмеження чи розширення кредитних можливостей бан-

ківської системи країни, що позначається на динаміці грошової пропозиції та впливає на кон'юнктуру валютного ринку, змінюючи обмінний курс.

Крім того, що дисконтна політика центрального банку позначається на кредитній активності комерційних банків та співвідношенні між попитом і пропозицією на грошовому ринку, визначаючи динаміку процентних ставок та грошової маси, вона також активно впливає на господарські процеси в країні ще за двома напрямками.

По-перше, дисконтна політика впливає на динаміку кон'юнктури на ринку цінних паперів країни. За підвищення ставок центрального банку та тенденції підвищення депозитних і кредитних ставок комерційних банків курсова вартість цінних паперів може знижуватись, оскільки попит на них на ринку скорочується як з боку банків, у зв'язку зі зростанням рентабельності кредитних операцій, так і з боку решти економічних агентів, у зв'язку з підвищенням доходності депозитів як альтернативної форми розміщення активів. У разі зниження облікової ставки попит на цінні папери зростає, що позначається на збільшенні їх ринкової вартості.

По-друге, дисконтна політика позначається на прийнятті індивідуальних господарських рішень суб'єктами ринку. Це виявляється у динаміці споживчих витрат. При зниженні облікової ставки дешевшають кредитні ресурси, а відтак знижуються ставки за депозитами, що зменшує привабливість цього виду активів для населення, спонукаючи його збільшувати споживчі витрати (чи купувати акції)», що в обох випадках може стимулювати динаміку ВВП. У випадку підвищення облікової ставки спостерігаються зворотні тенденції.

В Україні дисконтна політика реалізується шляхом установлення Національним банком України облікової ставки, яка, згідно з офіційним визначенням Національного банку України, є одним із монетарних інструментів, за допомогою якого Національний банк установлює для суб'єктів грошово-кредитного ринку орієнтир вартості залучених та розміщених грошових коштів на відповідний період і є основною процентною ставкою, що залежить від процесів у макроекономічній, бюджетній сферах та на грошово-кредитному ринку. Визначаючи рівень та характер змін облікової ставки, Національний банк бере до уваги такі показники: прогнозний і фактичний рівень інфляції у відповідному періоді; прогнозний і фактичний рівень зміни

індексу цін виробників промислової продукції; середній рівень інфляції за попередні 12 місяців; середню облікову ставку за попередні 12 місяців; темпи приросту грошової маси в обігу; структуру прогнозних і фактично випущених в обіг Національним банком платіжних засобів у відповідному періоді; динаміку процентних ставок на міжбанківському ринку кредитних ресурсів; динаміку процентних ставок за кредитами та депозитами банків. Національний банк враховує й інші фактори, які можуть вплинути на вартість коштів у національній валюті, інфляційні або девальваційні очікування, процентні ставки рефінансування, що використовуються центральними банками країн, які мають тісні торговельно-економічні зв'язки з Україною, тощо.

Диверсифікація валютних резервів

Диверсифікація валютних резервів – це інструмент реалізації валютної політики центрального банку, що полягає в регулюванні структури офіційних валютних резервів країни шляхом включення до їх складу іноземних валют різних держав, а також інших міжнародно визнаних платіжних інструментів.

Під валютними резервами прийнято розуміти належні державі офіційні запаси іноземної валюти, що перебувають у центральному банку, банківських установах інших країн та міжнародних валютно-кредитних організаціях.

Безпосередньою формою розміщення валютних резервів можуть бути: а) готівка (банкноти і монети); б) залишки на депозитних рахунках у зарубіжних банках; в) цінні папери, номіновані в іноземній валюті.

Основними цілями диверсифікації валютних резервів як спеціального інструмента валютної політики є:

- 1) захист від валютного ризику, тобто ризику втрати коштів внаслідок коливання обмінних курсів різних валют;
- 2) забезпечення міжнародних розрахунків, включаючи і розрахунки за зовнішньою заборгованістю країни;
- 3) проведення валютних інтервенцій на ринку, для чого у складі резервів мають бути належні обсяги необхідних видів іноземних валют.

Практичний механізм застосування цього інструмента валютної політики передбачає, як правило, продаж нестабільних валют і купів-

лю більш стійких, а також валют, необхідних для проведення міжнародних розрахунків та інтервенцій. Хоча офіційні резерви держав складаються з іноземних валют, золота, СПЗ, їх головним компонентом, як правило, є одна з провідних іноземних валют, яка виконує роль резервної. Сьогодні такою валютою є долар США.

Спрямованість диверсифікації валютних резервів визначається положенням окремих національних валют на міжнародних ринках і їх роллю у міжнародній валютній системі у той чи інший історичний період. Якщо до Першої світової війни провідна роль у системі міжнародних розрахунків належала англійському фунту стерлінгів, то за умов золотого стандарту саме ця валюта нарівні з золотом посідала чільне місце в складі офіційних резервів центральних банків різних країн (до 80%). Після Другої світової війни панівне положення у світовій валютній системі набув долар США, що визначило його роль як головної резервної валюти.

Активність центрального банку у використанні цього інструмента валютної політики обумовлюється такими чинниками:

- це рівень валютних ризиків, що визначається поточною кон'юнктурою світових фінансових ринків та перспективами короткострокових коливань обмінних курсів іноземних валют. Чим більшою є нестабільність фінансових ринків, а відтак і обмінних курсів, тим більшою є потреба у диверсифікації валютних резервів;

- на величину, склад і структуру валютних резервів, а отже і необхідність їх диверсифікації, значний вплив має стан платіжного балансу країни: його активне сальдо визначає можливості збільшення резервів, а пасивне зумовлює потребу їх використання на погашення зовнішніх боргів;

- залежно від того, чи активно використовує центральний банк девізну політику як інструмент валютного регулювання, визначаються обсяги інтервенцій на внутрішньому валютному ринку та, відповідно, величина і структура необхідних для цього валютних резервів.

- структура валютних резервів залежить від темпів зростання економіки США і країн ЄС, що визначає довіру до долара та євро як інструмента розрахунків і збереження коштів. Крім того, важливою є також роль тієї чи іншої валюти на світовому ринку позичок.

Таким чином, враховуючи зазначене, можна сказати, що диверсифікацію валютних резервів можна більшою мірою розцінювати як

допоміжний засіб регулювання валютних відносин, належне використання якого забезпечує ефективність застосування інших основних інструментів реалізації валютної політики.¹

Враховуючи вищевикладене, можна зробити наступні висновки.

Проведений аналіз дав можливість визначити економічні методи регулювання суспільних відносин як сукупність прийомів і способів впливу на економічне середовище функціонування керованих суб'єктів, результатом застосування яких є коригування їхньої поведінки. У своїй структурі механізм впливу економічних методів регулювання суспільних відносин складається з таких елементів, як економічний інтерес, зацікавленість у його реалізації (економічна зацікавленість), практична реалізація економічного інтересу. У своєму поєднанні зазначені три елементи механізму економічних методів регулювання є проявом функціонування суб'єктів в економічному плані. З'ясування та вплив на зазначені елементи дає можливість зацікавленим суб'єктам регулювати на поведінку суб'єкта інтересу.

Економічні методи валютного регулювання – це сукупність засобів впливу на платіжний баланс та курс національної валюти шляхом штучного стимулювання економічної зацікавленості суб'єктів валютних операцій. Застосування економічних методів регулювання валютних відносин здійснюється в рамках реалізації грошово-кредитної та валютної політики держави. При цьому в переважній більшості держав їх застосування здійснюють саме ті державні органи, до компетенції яких входять зазначені повноваження, тобто проведення грошово-кредитної та валютної політики.

Досліджуючи та аналізуючи практику застосування економічних методів регулювання валютних відносин у розвинених державах, можна з впевненістю констатувати, що найбільш дієвими та ефективними є наступні: валютна інтервенція; девальвація і ревальвація національної грошової одиниці; управління обліковою ставкою (дисконтна (облікова) політика); диверсифікація валютних резервів (управління валютними резервами).

Застосування економічних методів здійснюється не лише в рамках компетенції уповноваженого органу, а й на підставі чинного законодавства.

¹ Дзбюлюк О. В. Валютна політика : підручник. – К. : Знання, 2007. – С. 149.

Висновки до розділу

Дослідження теоретичних засад методів правового регулювання валютних відносин дало можливість визначити їх як сукупність способів і засобів впливу на валютні відносини уповноваженими державою органами, які використовуються ними для реалізації валютної політики держави.

В процесі реалізації валютної політики уповноважені державою органи використовують велику кількість методів. У фаховій науковій літературі існують різні їх класифікації. Проте найбільшому усвідомленню суті та змісту методів сприяє їх класифікація залежно від форми впливу на валютні відносини, відповідно до якої всі методи правового регулювання валютних відносин можна поділити на адміністративні методи (методи прямого впливу) та економічні методи (методи опосередкованого впливу).

Дослідження діяльності державних органів дає можливість виділити такі види адміністративних методів правового регулювання валютних відносин, як:

- методи адміністративного правовизнання;
- методи адміністративного дозволу;
- метод адміністративного примусу.

Методи адміністративного правовизнання об'єктивуються шляхом: а) затвердження (посвідчення) публічно-значущих станів та б) підтвердження законності реалізації прав та обов'язків. Застосовуючи саме такі параметральні показники, як наявність статусу та встановлення законності діяльності, уповноважені державою органи створюють найбільш ефективний механізм використання державних управлінських ресурсів. Найбільш яскравими проявами методу посвідчення публічно-значущих станів є підтвердження юридичного статусу суб'єкта або його державна реєстрація та повідомлення уповноваженого органу про юридично значущі дії.

Методи адміністративного дозволу використовуються уповноваженими державою органами для оцінки здатності особи здійснювати ту чи іншу діяльність з дотриманням законних прав та інтересів громадян, організацій, суспільства, а також економічних інтересів держави. Враховуючи це, та використовуючи критерій охоронюваних (важливих для розвитку держави) відносин, можна виділити такі підстави запровадження дозвільної системи, як: а) необхідність

формування режимних елементів; б) реалізація вимог встановлених стандартів для ефективного використання ресурсів; в) необхідність недопущення некваліфікованого виконання діяльності.

В процесі функціонування державних органів, які використовують метод адміністративного дозволу, здійснюється діяльність, результатом якої є видання дозвільних актів. Залежно від юридичних наслідків дії дозвільних актів, ними можуть бути надана спеціальна правоздатність, що дозволяє здійснювати певну діяльність, або спеціальні права-виключення, які змінюють загальну спрямованість певного адміністративно-правового режиму.

Зміна загального адміністративно-правового режиму може об'єктивуватись у трьох варіантах. В одному випадку дозвільні акти скасовують дію загальної заборони. В другому випадку дозвільні акти скасовують дію загального обов'язку. І третій варіант проявляється в наданні дозволу, що наділяє суб'єкта певними правами-пільгами.

Як показує аналіз практики використання методу адміністративного дозволу в різних державах, дозвільні акти можуть мати вигляд спеціального дозволу, ліцензії, свідоцтва, акту акредитації, кваліфікаційного атестату, посвідчення.

В тих видах суспільно корисної діяльності, які є надзвичайно важливими для розвитку держави та передбачають використання обмеженого ресурсу, у державах використовується метод встановлення спеціального правового режиму, що є особливим проявом методу адміністративного дозволу. Особливість даного методу полягає в тому, що за його допомогою встановлюються рамки здійснення певної діяльності чи визначаються особливості режиму обігу певного об'єкта матеріального світу. У сфері валютних відносин даний метод об'єктивується у встановленні певних заборон, які в літературі називаються валютними обмеженнями.

Використання валютних обмежень для регулювання сфери валютних відносин є звичайною практикою як для розвинених держав так і держав, які розвиваються. Як показує аналіз практики використання валютних обмежень в розвинених державах, основними цілями застосування валютних обмежень є: регулювання валютного курсу, недопущення валютних спекуляцій, концентрація валютних ресурсів для потреб держави, регулювання платіжного балансу держави, захист певних галузей економіки держави.

Також проведене дослідження свідчить про те, що використання методу адміністративного дозволу дає можливість уповноваженим державою органам здійснювати якісний контроль за діяльністю, що є важливим для розвитку держави, а також сприяє ефективному та професійному використанню наявних у державі ресурсів.

Дослідження практики правозастосування у сфері валютних відносин дає можливість говорити про те, що у сфері валютних відносин всі методи адміністративного примусу можна розділити на адміністративно-запобіжні методи, методи адміністративного припинення, адміністративні стягнення за порушення валютного законодавства. У своїй сукупності зазначені методи становлять собою структурні частини валютного контролю, який є невід'ємною складовою державного регулювання в більшості держав світу.

Як показує аналіз практики використання адміністративних методів регулювання валютних відносин у різних державах правової підставою їх застосування є закони, що регулюють валютні відносини в державі. У деяких державах, в тому числі і в Україні, функцію законів виконують нормативні акти органів виконавчої влади чи уповноваженого державою органу з питань регулювання валютних відносин.

В практичному плані використання адміністративних методів регулювання валютних відносин є одним з найбільш дієвих способів державного регулювання. Це пояснюється, по-перше, безпосереднім впливом на функціонування конкретного суб'єкта валютних відносин, по-друге – безпосередньою участю уповноваженого державою органу в перевірці дій суб'єкта на предмет їх відповідності встановленим нормам.

В результаті проведеного дослідження економічних методів регулювання валютних відносин можна констатувати наступне.

Економічні методи регулювання суспільних відносин можна визначити як сукупність прийомів і способів впливу на економічне середовище функціонування керованих суб'єктів результатом застосування яких є коригування поведінки останніх. Сутністю цих методів є вплив на економічні інтереси суб'єктів відносин.

Структура механізму впливу економічних методів регулювання суспільних відносин складається з таких елементів, як економічний інтерес, зацікавленість у його реалізації (економічна зацікавленість),

практична реалізація економічного інтересу. У своєму поєднанні зазначені три елементи механізму економічних методів регулювання є проявом функціонування суб'єктів в економічному плані. З'ясування та вплив на зазначені елементи дають можливість зацікавленим суб'єктами регулювати на поведінку суб'єкта інтересу.

До особливостей економічних методів регулювання суспільних відносин, у тому числі і валютних, можна віднести те, що:

- управлінський вплив на керовані об'єкти здійснюється з урахуванням їх матеріальних інтересів, шляхом створення ситуацій, що зацікавлюють у необхідній поведінці виконавців;
- акти суб'єктів управління уповноважують на визначені дії;
- у керованих суб'єктах існує можливість вибору одного з декількох або багатьох варіантів поведінки;
- на підконтрольних суб'єктах у процесі використання економічних методів регулювання діють механізми економічних законів;
- під час дії економічних методів регулювання суспільних відносин включаються в дію механізми саморегуляції суб'єктів економічної активності.

Застосування економічних методів регулювання валютних відносин здійснюється в рамках реалізації грошово-кредитної та валютної політики держави. При цьому в переважній більшості держав їх застосування здійснюють саме ті державні органи, докомпетенції яких входять зазначені повноваження, тобто проведення грошово-кредитної та валютної політики. Також варто наголосити на тому, що основною метою проведення грошово-кредитної і валютної політики є забезпечення стабільності національної грошової одиниці.

Досліджуючи та аналізуючи практику застосування економічних методів регулювання валютних відносин в розвинених державах, можна з впевненістю констатувати, що найбільш дієвими та ефективними є наступні:

- валютна інтервенція;
- девальвація і ревальвація національної грошової одиниці;
- управління обліковою ставкою (дисконтна (облікова) політика);
- диверсифікація валютних резервів (управління валютними резервами).

Застосування економічних методів здійснюється не лише в рамках компетенції уповноваженого органу, а й на підставі чинного законодавства.

Розділ 4

Фактори впливу на правове регулювання валютних відносин в Україні

4.1. Поняття та характеристика факторів впливу на правове регулювання валютних відносин

Досліджуючи концептуальні засади правового регулювання валютних відносин, ми намагаємось побудувати теоретичну модель ефективної діяльності держави в аспекті її функціонування у валютній сфері. Разом з тим, побудова теоретичної концепції, яка здатна відобразити реальні процеси та явища, що виникають у певній сфері, не може бути адекватною існуючій дійсності без урахування тих чинників, які справляють вплив на досліджувані відносини і які в літературі називаються факторами впливу.

Як показує аналіз практики функціонування валютного ринку, факторів впливу на правове регулювання валютного ринку існує досить велика кількість. Однак на жаль, їх дослідженню практично не приділялось уваги.

Перш ніж перейти безпосередньо до розкриття поняття факторів впливу на правове регулювання валютних відносин, варто зробити декілька методологічних пояснень.

Досліджуючи фактори впливу на правове регулювання валютних відносин, ми маємо чітко уявляти собі, що собою становить право. Автор є прихильником сучасної нормативістської трактовки права і підтримує думку про те, що «правом має вважатись будь-яка норма, встановлена чи визнана державою, незалежно від того, чи відповідає вона будь-яким цінностям».¹ При цьому «під змістом права варто розуміти норми права, в яких виражається воля суб'єкта правотворчості, що обумовлена інтересами домінуючої соціальної групи чи компромісним інтересом стратифікованого соціуму».² Саме

¹ Толстикова В. А., Трусов Н. А. Борьба за содержание права. – Н. Новгород, 2008. – С. 20.

² Там же. – С. 45.

таке сприйняття права дає можливість чітко окреслити особливості діяльності суб'єкта правотворчості в аспекті прийняття ним правових норм та зрозуміти механізми їх створення.

Також для більш точного викладу своєї позиції ми маємо вказати, що собою становить така категорія, як «фактор».

Звернення до довідкової літератури свідчить про те, що поняття «фактор» використовується в різних значеннях. Зокрема, в тлумачному словнику надається наступне визначення поняття «фактор»: а) рушійна сила, причина будь-якого процесу, явища, що визначає його характер чи одну з його характерних особливостей; б) керівник технічної частини друкарні (в дореволюційній Росії); в) посередник, комісіонер; г) кожне з перемножених чисел кожного зі співмножників (у математиці). Досить близьке визначення надається в тлумачному словнику С.І. Ожегова. Зокрема, «фактор» тлумачиться як момент, суттєва обставина в якому-небудь процесі, явищі.¹

В етимологічному значенні слово «фактор» походить від латинського слова *factor*, що означає «майстер» та від французького слова *facteur*, яке перекладається як «рушійна сила». Досліджуючи етимологію слова «фактор», Черних П.Я. вказує, що «в сучасному значенні фактор – порівняно пізне слово». До середини XIX століття воно використовувалось у двох значеннях: «приватний комісіонер», «повірений у торгових справах» та «комерційний посередник»; у більш пізній період – «розподільник робіт у друкарні».² За словами В.І. Сорокіна використання слова в сучасному загальноприйнятому значенні починається з середини 50-х років XX століття.

Також слово фактор вживається в соціологічній науковій літературі. Так, соціологічна література оперує цим поняттям в аспекті позитивістської соціологічної концепції теорії факторів, яка набула розвитку на Заході в кінці XIX століття. Головна особливість теорії факторів полягає у відмові від монізму в соціології, від єдиної основи в історії та суспільстві та визнання механічної взаємодії великої кількості різних різноспрямованих факторів. Будучи виразником плюралізму в соціології, теорія факторів не визнає об'єктивних законів сус-

¹ Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. – 4-е изд., доп. – М., 1999. – С. 847.

² Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. В 2-х т. 3-е изд. – Т. 2. – М.: Русский язык, 1999. – С. 301.

пільного розвитку та внутрішні зв'язки між соціальними явищами. У своїх дослідженнях представники, що обстоюють теорію факторів, нерідко стають на позиції суб'єктивного ідеалізму, перевищуючи при цьому роль суб'єктивних факторів в історії. Прихильники теорії факторів, будучи не в змозі напрацювати цілісну теорію суспільства, основним завданням соціальної та історичної наук вважали опис соціальних факторів в їхньому взаємозв'язку.¹

Зазначені підходи до поняття «фактор» роблять очевидною його змістовну множинність. Однак на сучасному етапі в загальноживаному значенні поняття «фактор» вживається для позначення рушійних сил, що здійснюють вплив на досліджувані явища. Саме в такому значенні – значенні рушійної сили, що впливає на будь-який процес чи явище, ми будемо здійснювати наше дослідження факторів впливу на правове регулювання валютних відносин.

Враховуючи зазначений підхід до сприйняття права та категорії «фактор», факторами впливу на правове регулювання слід вважати будь-які чинники, що спонукають суб'єкта правотворчості до прийняття правових норм.

Також варто вказати на те, що діяльність суб'єкта правотворчості, що об'єктивується в прийнятті правових норм, є реалізацією функції правотворення. Процес правотворення – це завжди соціально обумовлений процес. Соціальне життя є об'єктивним джерелом правотворення. Потреби, інтереси, мотиви, цілі, засоби здійснення дій та інші протоправові елементи формуються під впливом соціального життя. У свою чергу, соціальний механізм дії цього об'єктивного джерела права складається на основі взаємодії різних соціальних факторів.

Як показує історичний аналіз, соціальні фактори нерівнозначні, при цьому їх набір у різні історичні епохи має певну специфіку. Новації, що передаються праву в кожному з періодів розвитку правопорядку, можна досить легко пояснити. В цьому аспекті, як вірно зазначає В.М. Хвостов, «право не може залишатись незмінним. Зміни в його змісті викликаються і розвитком потреб, і зміною способів задоволення цих потреб, і намаганням виправити ті несправедливості,

¹ Философский словарь / под ред. М. М. Розенталя. – Изд. 3-е. – М. : Политиздат, 1975. – С. 428.

що були в попередніх рішеннях юридичних питань. Право стоїть в залежності як від економічного життя, так і від розумового культурного прогресу та моральних поглядів».¹

Однак також слід зауважити, що незважаючи на ті чи інші зміни в характері впливу, дія соціальних факторів у всі епохи була визначальною стосовно змісту позитивного права. Правотворчі фактори є зовнішніми щодо праворежуючої діяльності і передують їй, орієнтують цю діяльність, обмежують дії законодавця певними рамками, обумовлюють та детермінують основні елементи майбутніх правових норм.

Опосередкування позитивним правом об'єктивних закономірностей соціально-правового життя здійснюється під впливом великої кількості якісно різнорідних та різноспрямованих соціальних явищ. Для суб'єкта правотворення вони є факторами правотворчої діяльності. Таким чином, як соціум загалом, так і соціальні явища, що виникають у процесі його розвитку, утворюють групу правотворючих соціальних факторів. При цьому правотворючі соціальні фактори можна визначити як явища соціального життя, що впливають в тій чи іншій формі на прояв правових інтересів (інтересів, що потребують врегулювання правом), на зміст правового акту в цілому і правові норми зокрема, а також на процес вироблення, прийняття, зміни чи скасування конкретного правового акту.

Враховуючи зазначене, можна цілком логічно дійти висновку про те, що соціальні фактори правотворення є загальними по відношенню до факторів правового регулювання в конкретній сфері, у нашому випадку у сфері правового регулювання валютних відносин.

Аналіз наукової літератури, в якій досліджуються соціальні фактори впливу на правотворення, свідчить про те, що кількість факторів досить велика. При цьому їх диференціацію можна провести залежно від різних критеріїв. Разом з тим, як уявляється, найбільш суттєвим критерієм поділу всіх факторів впливу на правове регулювання є критерій ступеня їх впливу на характер і зміст правового регулювання. Залежно від цього критерію всі фактори впливу на правове регулювання суспільних відносин можна поділити на основні та другорядні. Фактори, які належать до основних, обумовлю-

¹ Хвостов В. М. История римского права. – М., 1919. – С. 3.

ють виникнення проблемної ситуації, яка потребує врегулювання, і здійснюють вплив на зміст правотворчої діяльності. Фактори, які належать до другорядних, пов'язані з забезпеченням належних умов для здійснення процесу діяльності з напрацювання тактичних і стратегічних рішень.

Дослідження свідчать, що група основних факторів є неоднорідною. За суттю та особливостями виникнення їх можна поділити на основні об'єктивні та основні суб'єктивні фактори. При цьому варто особливо наголосити на тому, що основні об'єктивні фактори є факторами глобальної дії, наявність яких не залежить від волі суб'єкта правотворення. На відміну від основних об'єктивних факторів впливу на правове регулювання, основні суб'єктивні фактори є результатом функціонування суб'єкта правотворення і відображення особливостей його існування та функціонування.

До основних об'єктивних факторів слід віднести:

- глобалізацію;
- діяльність світових фінансово-кредитних установ (діяльність МВФ).

До основних суб'єктивних факторів можна віднести:

- політику як фактор впливу на правове регулювання валютних відносин;
- економіку як фактор впливу на правове регулювання валютних відносин.

4.2. Основні об'єктивні фактори впливу на правове регулювання валютних відносин в Україні

Глобалізація як фактор впливу на правове регулювання валютних відносин в Україні

Сприймаючи валютні відносини як урегульовані нормами права суспільні відносини між уповноваженими суб'єктами з приводу обігу валюти і валютних цінностей, реалізація яких забезпечена силою державного примусу, ми маємо розуміти, що їх природа має економічний характер і пов'язана з цінністю валюти і валютних цінностей як об'єктів матеріального світу. На їх розвиток впливає досить велика кількість факторів, одним з яких є глобалізація. Це пояснюється тим, що валютні відносини виникають на ґрунті співробітництва та взаємного задоволення інтересів суб'єктів міжнародних економічних відносин, які є можливими завдяки наявності мірила співвідношення вартості товарів, робіт, послуг, що поставляються на ринок, яким є валюта. В цьому аспекті інтенсифікація процесів глобалізації значно підвищує товарообіг між країнами і, разом з тим, змінює структуру економічних відносин в країні.

Розуміння суті глобалізації як одного з головних факторів впливу на регулювання валютних відносин є тим ключовим моментом, що сприяє розумінню суті та змісту механізму їх правового регулювання.

Разом з тим досягнення цієї мети, на нашу думку, є неможливим без з'ясування ряду аспектів, головними серед яких є: визначення поняття та змісту глобалізації, її економічної характеристики та впливу на правову систему держави. Саме розкривши ці аспекти, ми зможемо об'єктивно оцінити вплив глобалізації на правове регулювання валютних відносин в Україні.

Говорячи про поняття «глобалізація», слід зауважити, що сьогодні, незважаючи на його активне використання представниками

різних наук, воно залишається досить спірним та невизначеним. Констатуючи дану тезу, деякі дослідники досить обґрунтовано акцентують увагу на тому, що «глобалізм як поняття є юридично нейтральним поняттям», яке «може бути використане для різних цілей, в тому числі і для антигуманних».¹ Також слід погодитися з тими дослідниками, які стверджують, що даний термін у жодній із галузей права, у тому числі і в міжнародному праві не визначений.² Також слід вказати на те, поряд з відсутністю в юридичній лексиці терміна «глобалізм» та відповідно відображуваного ним явища, як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі вказується на те, що терміни «глобалізм», «глобалізація» та інші аналогічні їм терміни та поняття страждають невизначеністю не тільки в юридичному, а й в соціологічному та політологічному планах.³

Яким же чином можна визначити глобалізацію та в чому ж полягає її сутність?

Аналіз наукової літератури, що присвячена дослідженню глобалізації, свідчить про те, що першим дослідником глобалізації вважають Т. Левітта. Саме цей вчений, досліджуючи ринкові відносини, у своїй праці «Глобалізація ринків»⁴ вперше застосував термін «глобалізація». Аналіз цієї роботи свідчить, що під глобалізацією Т. Левітт розумів об'єднання, інтеграцію ринків окремих продуктів, що виговляються домінуючими у світі транснаціональними компаніями.

Трохи пізніше з'явилась маса літератури, яка розтиражувала термін «глобалізація», але вже в більш широкому значенні. Разом з тим, практично всі дослідники, описуючи глобалізацію як явище, не вдавались до її детального аналізу. В основному все закінчувалось констатацією очевидного. Цими ж вадами страждають і два найбільш популярні визначення глобалізації, що були запроваджені авторитетними

¹ Витушко В. А. Некоторые вопросы истории развития глобализма и дифференциализма в праве // Материалы научно-практической конференции «Глобализационные процессы в сфере права: проблемы правового развития в России и СНГ». 19 апреля 2001 г. – М., 2001. – С. 13.

² Мелков Г. М. Юридическое содержание термина «глобализация» // Материалы научно-практической конференции «Глобализационные процессы в сфере права: проблемы правового развития в России и СНГ». 19 апреля 2001 г. – М., 2001. – С. 13.

³ Марченко М. Н. Государство и право в условиях глобализации. – М. : Проспект, 2009. – С. 11.

⁴ Levitt Nh. The Globalization of Markets. – N.Y., 1983.

міжнародними організаціями. Так, у доповіді Генерального секретаря Коффі Аннана на ювілейній п'ятдесятій сесії Генеральної Асамблеї ООН (1995 р.) глобалізація була визначена як дедалі більш складний комплекс трансграничних взаємозв'язків між фізичними особами, підприємствами, інститутами та ринками,¹ а в матеріалах Міжнародного валютного фонду – як «економічний взаємозв'язок держав усього світу, який постійно збільшується і є результатом збільшення обсягу та різноманіття міжнародних угод з товарами, послугами і світовим потоком капіталу, а також завдяки дедалі більш широкій дифузії технологій».²

Таким чином, як бачимо, на початковому етапі термін «глобалізація» використовувався для опису світових економічних процесів і мав суто економічне навантаження. Початковий етап досліджень характеризувався спрощеним розглядом глобалізації – як процес розвитку вільного міждержавного перетікання капіталів, прогресуючого дерегулювання національних ринків, результатом яких є формування єдиної світової економічної системи.³

Як показує аналіз навчальної та наукової літератури, економічне навантаження терміна «глобалізація» переважає і сьогодні.

Так, згідно з трактуванням американського професора, термін «глобалізація» означає значне розширення світової торгівлі всіх видів обміну в міжнародній економіці при явному вираженні тенденцій до зростаючої відкритості, інтегрованості та відсутності кордонів.⁴ Представники російської науки міжнародної економіки під терміном глобалізація⁵ розуміють створення і розвиток міжнародних, світових виробничих сил, факторів виробництва, коли засоби виробництва використовуються в міжнародному просторі.⁶

¹ Аннан К. Мы, народы: роль ООН в XXI веке // Социально-экономические концепции стран мира на рубеже тысячелетий (власть, экономика, социальная сфера) / под ред. М. А. Севрука. – М., 2000. – С. 10.

² World Economic Outlook. – May, 1997. – Н.45.

³ Лукьянова Е. Г. Глобализация и правовая система России (основные направления развития). – М. : Норма, 2006. – С. 5.

⁴ Интриллигейтор М. Глобализация мировой экономики: выгоды и издержки // Мир перемен. – 2004. – С. 129.

⁵ Також як синонім у літературі використовується термін «світовізація»

⁶ Ломакин В.К. Мировая экономика. – М., 2007. – С. 123.

Однак, якщо поглянути на сутність процесів, які називають глобалізацією, то можна цілком справедливо сказати, що у своєму реальному вираженні глобалізація є явищем набагато складнішим, як з точки зору визначення його поняття, так і щодо можливості чіткого окреслення цього явища.

Численні дослідження глобалізації, що проводились як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками, породили велику кількість уявлень про неї, відповідно, велику кількість понять. Причин цього явища декілька, і головними, на наш погляд, є дві, що полягають у складності окреслення самого явища та, відповідно, різній його оцінці з погляду позитиву чи негативу для суспільства. І, відповідно, оптимістичне сприйняття явища, яке іменується глобалізацією, породжує одні його оцінки та визначення, а песимістичне ставлення до цього явища трансформується в зовсім інше. При цьому при конструюванні визначення залежно від сприйняття акцент робиться на різних аспектах цього явища.

Враховуючи це, вважаємо за доцільне перед визначенням терміна «глобалізація» з'ясувати сферу та форми її впливу на економіку, потім на державу і право.

Як зазначає В. Паньков, «глобалізація» в лексичному значенні означає надання чому-небудь всесвітнього (глобального) характеру.¹ Говорячи ж про економічну глобалізацію, вчений акцентує увагу на тому, що глобалізація призводить до інтернаціоналізації господарської діяльності і характеризує певну стадію її розвитку. При цьому він досліджує форми міжнародної економічної взаємодії, що виникають під впливом глобалізації. В результаті дослідження вчений виділяє первинні (базисні) та похідні форми міжнародної взаємодії. До первинних, на його думку, належать:

- міжнародні торгівля результатами виробництва;
- транскордонна міграція факторів виробництва – капіталу і робочої сили;
- міжнародні валютно-розрахункові відносини, за допомогою яких здійснюється монетарне обслуговування всіх інших форм міжнародних економічних відносин.

¹ Паньков В. Глобализация экономики: quails es et quo vadis? // Мировая экономика и международные отношения. – 2011. – № 1. – С. 17.

Серед похідних вчених виділяє:

- міжнародну виробничу (науково-виробничу) кооперацію;
- міжнародне науково-технічне співробітництво;
- міжнародні валютно-фінансові відносини;
- міжнародну економічну інтеграцію.

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що зазначені форми міжнародних економічних відносин, які виникають в результаті дії глобалізації, також виділяють і інші представники економічної науки.

Разом з тим, для розуміння економічної суті глобалізації, на нашу думку, варто звернути увагу на її суттєві риси. В науковій літературі виділяють їх велику кількість. Враховуючи те, що нашим завданням є з'ясування економічної суті глобалізації, ми виділимо ті риси, наявність яких не заперечується більшістю вчених-економістів. Так, до основних рис економічної глобалізації належать:

1. Перехід глобальної економічної системи до розвитку на основі єдиних принципів ринкового господарства. При цьому, як стверджують вчені, такий перехід є результатом подолання розколу світу на дві антагонічні частини. Також варто зазначити, що на сучасному етапі розвитку світової економіки щодо неї цілком правомірно застосовувати термін «глобальний капіталізм»,¹ оскільки в ньому домінує приватна власність на основні фактори та результати виробництва, а регулювання господарської діяльності здійснюється переважно через ринкові механізми, що запускаються мотивом конкуренції та отримання максимального прибутку.

2. Гомогенізація економічного простору.

3. Детермінуюча роль транснаціональних компаній.

4. Формування на основі транснаціоналізації капіталу глобальних виробничо-збутових ланцюгів створення і отримання додаткової вартості, що створює каркас світового господарства.

5. Пріоритет світогосподарських відносин над національними.

6. Розширення глобальної інформаційно-технологічної революції – переворот у засобах телекомунікації і, як результат, набуття світовими грошима нової – електронної форми руху.

¹ Див.: *Commodity Chains and Global Capitalism*. Ed. By G.Gereffi, M. Korzeniewicz. Westport, Conn., 1994

7. Утвердження глобальної регулюючої ролі міжнародних фінансово-кредитних організацій (МВФ).

Як показує аналіз виділених основних рис економічної глобалізації, головний її вектор спрямований на зменшення ролі держави у своєму розвитку і збільшення ролі зовнішніх чинників, що впливають на розвиток її економіки. Також, в аспекті нашого дослідження, важливо зробити акцент на трансформацію валютно-грошових відносин, що виникає під час глобалізації економіки.

Характеризуючи в цьому сенсі першу рису економічної глобалізації, слід вказати, що перехід до розвитку на основі єдиних принципів ринкового господарства невідворотно тягне за собою перехід до уніфікованих засобів здійснення розрахунків за поставлені на ринок товари та послуги. Це, у свою чергу, призводить до створення і функціонування міжнародно визнаних платіжних засобів, що на сучасному етапі розвитку об'єктивувалось у появі резервних валют та міжнародних розрахунково-клірингових одиниць.

І свою чергу, гомогенізація економічного простору призводить до посилення однорідності всесвітнього економічного простору та сприяє гармонізації стандартів взаємодії. При цьому варто звернути увагу на те, що гармонізація стандартів відбувається не лише в плані якості товарів і послуг, що постачаються на ринок, а й в плані розрахункової взаємодії суб'єктів міжнародних економічних відносин. Так створюються універсальні платіжні засоби, при розрахунках застосовуються стандартні, міжнародно визнані платіжні інструменти та інше.

Підвищення ролі транснаціональних компаній у світовій економіці є логічним результатом їхнього намагання збільшити власний прибуток. Реалізуючи свої світогосподарські стратегії, вони забезпечують глобальне поєднання найважливіших елементів світового економічного механізму. Вони є провідниками та впроваджувачами передових досягнень науково-технічного розвитку, панують на найважливіших товарних ринках, ринках послуг, знань, капіталів тощо. Разом з тим у процесі глобалізації економіки поряд з «товарними» транснаціональними компаніями на перший план починають виходити ТНК так званого вищого ешелону – транснаціональні банки, що своєю діяльністю сприяють підвищенню обороту світового капіталу. При цьому серед 2500 найвпливовіших ТНК світового масштабу

транснаціональних банків налічується близько 500.¹ Саме вони на сьогодні є постачальниками універсальних фінансових ресурсів для світової економіки, що, у свою чергу, допомагає формуванню та розвитку глобальних збутових ланцюгів.

Розвиваючись, економічна глобалізація надає чимало переваг для держав, разом з тим, при їх активному включенні в глобальні виробничо-збутові ланцюги на перший план виходять світогосподарські відносини, оскільки саме завдяки їм обмін товарами, роботами та послугами здійснюється максимально ефективно. І саме пріоритет світогосподарських відносин є тим механізмом, що впливає на трансформацію відносин на території держави і їх регулювання.

Як було зазначено вище, враховуючи важливість світових розрахункових відносин, при економічній глобалізації здійснюється утвердження глобальної регулюючої ролі фінансово-кредитних організацій. Саме вони є провідниками ідей лібералізації торгових відносин та фінансової взаємодії, що значно спрощують світові економічні відносини та, в разі необхідності, сприяють світовій фінансовій стабільності шляхом фінансової допомоги державам.

Вважаємо що для нашого дослідження зроблений нами акцент є надзвичайно важливим, оскільки дає можливість з'ясувати основні сфери впливу економічної глобалізації та її роль у зміні валютно-грошових відносин у державі. Разом з тим для більшого усвідомлення цього впливу, на нашу думку, варто також звернути увагу на негативні моменти глобалізації економіки для держави, що також є рушійним механізмом зміни валютно-грошових відносин.

Як показує аналіз наукової літератури, що присвячена дослідженню впливу глобалізації та практики світогосподарських відносин, найбільш суттєвими негативними наслідками економічної глобалізації є:

- істотне ослаблення національних систем державного регулювання економіки;
- посилення соціально-політичної та економічної диференціації населення держав;
- створення умов для транснаціональної злочинності.

¹ Такі дані наводять експерти відомої в галузі стратегічного консалтингу фірми Booz&Co. Див.: Neue Zeitung Zeitung. (станом на 27.05.2008 р.)

Говорячи про ослаблення національних систем державного регулювання економіки, варто звернути увагу на те, що цей процес відбувається практично у всіх державах. Це можна пояснити тим, що якщо держава хоче активно і успішно розвиватись, вона має відкривати свою економіку для зовнішнього світу. Це, у свою чергу призводить до приходу в економіку держави іноземних інвестицій у вигляді як суто фінансових ресурсів, так і різного роду технологій. Разом з тим практично кожен інвестор намагається захистити свої вкладення, що призводить до того, що інвестиції в будь-яку державу йдуть під егідою міжнародних фінансово-кредитних інституцій. При цьому держави, які бажають отримувати велику кількість інвестицій і на базі їх розвиватись, надають спеціальні статуси як суб'єктам інвестиційної діяльності, так і міжнародним фінансово-кредитним інституціям на власній території. Це призводить до посилення фінансово-кредитних інституцій, які у своїй діяльності керуються власними статутними актами, що зрештою призводить до їх певного диктату в аспекті розвитку економіки держави.

Як показує аналіз практики діяльності міжнародних фінансово-кредитних інституцій, зокрема Міжнародного валютного фонду та Європейського банку реконструкції та розвитку, практично для всіх своїх держав-членів вони розробляють плани економічного розвитку та контролюють їх виконання. При цьому, як показує практика, прямого впливу на регулювання економіки в державі вони не здійснюють, проте за відсутності тенденцій до виконання запропонованого плану зазвичай припиняють фінансування, що тягне за собою негативні економічні наслідки.

Таким чином, можна з впевненістю стверджувати, що на сучасному етапі розвитку світової економічної взаємодії значно ослаблені національні механізми державного регулювання. При цьому, і це є надзвичайно важливим, на базі активної економічної співпраці з міжнародними фінансово-кредитними інституціями здійснюється економічна диверсифікація держав. Ті держави, які активно співпрацюють з міжнародними фінансово-кредитними інституціями, виконуючи їх вказівки, активно розвиваються, а ті, що обрали шлях досягнення власного плану розвитку держави, значно відстають. Таким чином у світі здійснюється диверсифікація держав на ті, що виграють від глобалізації, і ті, що програють від неї. При цьому

диверсифікація на території держав виявляється в декількох варіантах основними з яких є: диверсифікація економічного розвитку держав та диверсифікація соціально-політичного розвитку держав.

Ще одним негативним наслідком глобалізації є створення умов для транснаціональної злочинності. У цьому аспекті варто звернути увагу на те, що в епоху глобалізації сучасний світ зазнає змін, викликаних, серед інших, розвитком новітніх технологій, що призводить до появи досить суперечливих тенденцій, коли межа між локальним і глобальним, центром і периферією, внутрішньонаціональним і інтернаціональним розмивається. В зарубіжній літературі сучасний етап світового розвитку дістав назву епохи фрагментації. Зокрема, підкреслюється, що виникнення епохи фрагментації «позначене наростанням процесів, у рамках яких глобальний простір рухається і входить у локальні сфери, а наслідки локальних подій, у свою чергу, відображаються на глобальному рівні».¹ При цьому виділені основні риси фрагментації, до яких віднесені: революційні зміни навичок і умінь людини, бурхливе зростання організацій різного рівня, зміна в мобільності людей, посилення впливу й проліферація неурядових організацій та інші. Саме ці процеси стали підґрунтям виникнення та розповсюдження транснаціональної злочинності, що проявляється як у простих з технологічної точки зору (наркобізнес, торгівля зброєю), так і в досить складних (кібертероризм, інформаційні війни) формах.

Безумовно, будь-яка держава має належним чином реагувати в тій чи іншій формі на ці негативні прояви глобалізації економіки. Проте при вирішенні зазначених питань вона не може переступати фундаментальних основ суспільного правопорядку, який об'єктивується в правовій системі, що склалась в державі.

Підсумовуючи характеристики економічної глобалізації, вважаємо за необхідне виділити наступні, важливі для нашого дослідження, висновки.

Економічна глобалізація є результатом еволюційного розвитку сучасного світу. У своїй основі вона обумовлює докорінні зміни в економічних взаємовідносинах, при цьому призводить до наслідків,

¹ Rosenau J. The Future of Politics. Paper Presented at the 1998 Assembly of the World Academy of Art and Science on the Global Century, – Vancouver, Canada. – 7 November 1998. – P. 3.

що можуть бути охарактеризовані і як позитивні, і як негативні. Разом з тим вона впливає на трансформацію відносин не лише в економічній, а й у соціально-політичній сфері, що неминуче тягне за собою необхідність її врахування при виробленні стратегії розвитку будь-якої держави, в тому числі й України.

Перш ніж перейти до дослідження впливу глобалізації на державу та право, дозволимо собі підтримати точку зору професора М.Н. Марченка, висловлену ним у праці «Держава і право в умовах глобалізації». Досліджуючи вплив глобалізації на державу та право, вчений звернув увагу на найбільш важливі з його точки зору методологічні аспекти для визначення поняття «глобалізації», а саме системність, динамізм та збірність явища.

Системність розуміється ним як відносно впорядковане охоплення глобалізацією різних сфер суспільного життя. Динамізм глобалізації розглядається в аспекті того, що глобалізація – це не статика, а динаміка, процес. І, відповідно, збірність глобалізації розглядається вченим в аспекті того, що глобалізм – це не одноразовий процес, який відбувається в певній сфері, а сукупність великої кількості процесів, що проходять у різних сферах суспільного життя одночасно.¹ Це підтверджує висловлену тезу про те, що глобалізація трансформує практично всі сфери життя нашого суспільства. Найбільш повно, на наш погляд, вплив глобалізації на державу, право та правову систему і систему правового регулювання суспільних відносин було досліджено О.Г. Лук'яною в праці «Глобалізація і правова система Росії». У вказаній роботі автором цілком обґрунтовано було виділено такі основні тенденції змін в правовій системі Росії, які на наш погляд є універсальними і можуть бути застосовані по відношенню до інших держав, у тому числі й України:

- поглиблення взаємодії міжнародного та внутрішнього права і, відповідно, зміна національного права під впливом міжнародного;
- збільшення стандартизації права;
- розмивання меж між приватним та публічним правом;
- політизація права;
- зміна системи джерел права.

¹ Марченко М. Н. Государство и право в условиях глобализации. – М. : Проспект, 2009. – С. 12-20.

Говорячи про поглиблення взаємодії міжнародного та національного права в Україні, можна зазначити, що на сучасному етапі в Україні при здійсненні господарської діяльності досить активно користуються міжнародними правовими нормами, що закріплені, наприклад, у міжнародних конвенціях, при цьому іноді навіть не маючи офіційного перекладу. Прикладом може служити Женевська вексельна конвенція, якою був затверджений Одноманітний вексельний закон. У фінансовій сфері поглиблення взаємодії міжнародного та національного права і відповідні зміни в національному праві під дією міжнародного, вплинуло досить суттєво на правове регулювання в Україні. Це пояснюється тим, що фінансова діяльність є практично провідником та зв'язуючим елементом держави зі світовими фінансовими ринками. Для свого ефективного функціонування правове регулювання має відповідати вимогам, що базуються на загально-визнаних міжнародних принципах, які мають бути імплементовані в національне законодавство. І в процесі такої імплементатії визнається пріоритет міжнародного права над національним. Як приклад можна навести приєднання України до договору МВФ, у результаті якого нею були визнані стандарти валютного регулювання та валютного контролю, що пропагуються цією організацією. При прийнятті нормативних актів у сфері валютного регулювання та валютного контролю вони враховуються та використовуються.

Стосовно стандартизації слід зазначити, що на сучасному етапі вона охопила практично усі сфери суспільного життя: в економічній сфері вона проявляється в стандартизації виробництва та споживання; у соціальній сфері – у формуванні однорідної соціальної структури (середній клас); в духовній – у формуванні масової культури.¹

Правова стандартизація виражається у встановленні в рамках міжнародних організацій, а також на державному рівні єдиних мінімальних норм і вимог до правового регулювання суспільних відносин. На сьогодні правова стандартизація має вияв, наприклад, у встановленні мінімального розміру заробітної плати, стандартів утримання засуджених та ін.

Правова стандартизація в правовому регулюванні фінансової діяльності проявляється в тому, що в ній активно використовуються

¹ Лукьянова Е. Г. Глобализация и правовая система России (основные направления развития). – М. : Норма, 2006. – С. 12-13.

на міжнародному рівні визнані фінансові інструменти, правове регулювання яких базується на міжнародних нормативних актах (чеки, векселі, акредитиви та ін) і які в подальшому активно імплементуються в національне законодавство. Прикладом імплементації може бути правове регулювання банківського нагляду, яке практично повністю базується на принципах банківського нагляду, що були розроблені Базельським комітетом з банківського нагляду, мали вигляд 25 принципів ефективного нагляду за банківською діяльністю¹ і є міжнародним стандартом при проведенні банківського нагляду практично у всіх економічно розвинених країнах. Таким чином, за допомогою правової стандартизації здійснюється гармонізація національного законодавства у сфері фінансової діяльності з міжнародним законодавством, що надає більш широкі можливості для функціонування фінансової системи держави.

Розмивання меж між приватним та публічним правом на сучасному етапі виявляється у вторгненні публічного права у сферу приватного. Це проявляється, наприклад, у зміні договірних прав. Законодавство більшості країн, у тому числі й України, розвивається в бік поширення регламентації всіх аспектів договірних відносин.¹ При цьому одним із основних завдань проголошується захист «слабких» учасників договірних відносин. Вказаний процес веде до відхилення від класичних принципів диспозитивності в приватному праві. Прикладом «розмивання» меж між приватним та публічним правом у правовому регулюванні фінансової діяльності може бути неоднозначне сприйняття певних банківських інструментів (банківського рахунку) і їх правове врегулювання нормативними актами приватного права (Цивільний кодекс України), в яких зазначається, що це є інститут публічного права.

Політизація права виявляється в тому, що нормативні акти, які є джерелом права в більшості випадків приймаються без урахування їх економічного та правового ефекту. Загалом слід зазначити, що проблема взаємодії права і політики існує давно. В західній та

¹ Старинський М. В. Порівняльне банківське право : навч. посібник. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. – С. 127-133.

² Иванов В. В. К вопросу об общей теории договора // Государство и право. – 2000. – № 12. – С. 77-83.

вітчизняній юридичній та політологічній літературі, в нормативно-правових актах багато говорять про верховенство права та правову державу. Але в реальному житті у випадках, коли стикаються інтереси права і політики верховенство переважно залишається за політикою. Вплив політики на правове регулювання фінансової діяльності виявляється в тому, що на сучасному етапі економічного розвитку активно формуються економічні еліти, які активно лобіюють власні інтереси. При цьому колом їх інтересів є не лише виробничий сектор економіки країни, а й фінансовий. На практиці це реалізується в наданні певних преференцій у сфері фінансової діяльності окремим економічним елітам (групам).

Зміна в системі джерел права призводить до появи та застосування нетипових для правової системи України видів джерел права. В цьому аспекті мається на увазі застосування в ролі джерела права судового прецеденту, що стало можливим після ратифікації Україною в 1997 році Загальної декларації прав людини та громадянина. В результаті ратифікації виникло таке явище, як врахування в діяльності органів судової влади рішень Європейського суду з прав людини. Звертаючись до якісної характеристики джерел права, слід наголосити на тому, що значно збільшилась кількість нормативних актів (зросла унормованість відносин), а також значно підвищилась роль нормативного договору як форми диспозитивного регулювання суспільних відносин.

Стосовно впливу зміни системи джерел на правове регулювання фінансової діяльності слід вказати, що в правовому регулюванні фінансової діяльності досить активно почали використовуватись договірні форми, при цьому не лише на рівні суб'єктів економічної взаємодії, які мають приватні інтереси, а й на рівні державний орган – суб'єкт господарювання.

Враховуючи викладене, вважаємо за можливе підтримати професора М.М. Марченка, який визначив глобалізацію як системну, багатоаспектну і різнорівневу інтеграцію різних існуючих у світі державно-правових, економічно-фінансових та суспільно-політичних інститутів, ідей, принципів, зв'язків, морально-політичних, матеріальних та інших цінностей, різних відносин. Разом з тим вважаємо за необхідне зазначити, що за своїм «генетичним походженням», і це

зазначається в юридичній літературі, поняття глобалізація споріднене з поняттями універсалізму, континуальності, типовості, абстрактності та всебічності.¹

Таким чином, якщо узагальнити вищевикладене стосовно впливу глобалізації на суспільні відносини та перенести ці узагальнення на правове регулювання валютних відносин, то можна виділити наступні аспекти впливу глобалізації на правове регулювання валютних відносин:

- трансформація методів правового регулювання валютних відносин;
- зміна системи джерел правового регулювання валютних відносин на території України.

В юридичній літературі методами правового регулювання суспільних відносин визнаються сукупність прийомів та способів, за допомогою яких здійснюється вплив на суспільні відносини. Говорячи про трансформацію методів правового регулювання валютних відносин під впливом глобалізації, варто звернути увагу на їх попередній стан.

Аналіз історичного розвитку правового регулювання валютних відносин свідчить про те, що в попередні історичні етапи існування нашої держави на її території валютні відносини регулювались за допомогою прямих методів впливу, а саме шляхом встановлення валютної монополії та видання нормативних актів, які визначали чіткі рамки можливої поведінки суб'єктів з валютою чи валютними цінностями. Така ситуація, по суті, існувала і після отримання Україною незалежності, тобто основними методами регулювання валютних відносин були прийняття нормативних актів та ліцензування діяльності, пов'язаної з обігом валюти та валютних цінностей.

Розвиток економіки України та вплив на цей процес глобалізації спонукав уповноважені органи переглянути підходи до правового регулювання валютних відносин в Україні. Незважаючи на те, що основними методами є прийняття нормативних актів та ліцензування діяльності, пов'язаної з обігом валюти та валютних цінностей

¹ Витушко В. А. Некоторые вопросы истории развития глобализма и дифференциализма в праве // Материалы научно-практической конференции «Глобализационные процессы в сфере права: проблемы правового развития в России и СНГ». 19 апреля 2001 г. – М., 2001. – С. 13.

уповноваженими органами держави, сьогодні використовуються найбільш ефективні способи непрямого впливу, що в літературі дістали назву економічних методів правового регулювання. Їх застосування є можливим завдяки дії ринкового механізму попиту і пропозиції, використання якого дає можливість створити умови, в яких суб'єкти змушені діяти в рамках запрограмованих уповноваженим державою органом виходячи з економічної ефективності. При цьому варто звернути увагу на те, що при застосуванні економічних методів регулювання валютних відносин не лише досягається запланований результат, а й не порушуються такі фундаментальні засади розвитку суспільства, як право власності. Враховуючи те, що ми в попередній частині роботи розглянули методи правового регулювання валютних відносин та їх вплив, на їх характеристиці ми зупиняться не будемо.

Що стосується зміни системи джерел правового регулювання валютних відносин на території України під впливом глобалізації, то слід зазначити наступне.

Валютні відносини, як і інші суспільні відносини, динамічно розвиваються, переживають глибокі якісні зміни. Такий стан зумовлений докорінними трансформаціями, що відбуваються в економічній сфері. Все це позначається і на джерелах правового регулювання валютних відносин.

З'ясування сучасного стану джерел правового регулювання валютних відносин є неможливим без з'ясування поняття «джерела права», оскільки саме воно є ключовим у розумінні трансформації правового регулювання валютних відносин під впливом глобалізації.

Звернення до фахової наукової та навчальної літератури, яка висвітлює загальні питання джерел права, свідчить про відсутність єдності у розумінні цієї категорії. Не вдаючись в дискусії стосовно правильності тих чи інших підходів до визначення поняття «джерело права» констатуємо лише основні положення.

Одним з найпоширеніших підходів до проблеми визначення поняття «джерело права» є його дефініція як: форми відображення або вираження юридичних норм;¹ способу об'єктивованого, зовнішньо-

¹ Хропанюк В. Н. Теория государства и права : хрестоматия. – М. : Интерстиль, 1999. – С. 614; Загальна теорія держави і права / за ред. В. В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 162.

го оформлення змісту загальнообов'язкових правил поведінки¹ чи офіційно-документальної форми вираження та закріплення норм права.²

Якщо аналізувати дані фундаментальні припущення, що складають основу розуміння поняття «джерело права», виділяється головна теза про те, що джерело права нерозривно пов'язується з правотворчою діяльністю держави і у своєму абсолютному вигляді має форму затверджених державою актів нормативного характеру. Даний підхід до визначення поняття «джерело права» є цілком зрозумілим, оскільки він є результатом розвитку правової науки, яка дісталась Україні у спадок від СРСР. Абсолютно домінуючою концепцією в СРСР та в цілому ряді соціалістичних країн була марксистка школа права, яка виникла в другій половині XIX ст. завдяки працям К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Ульянова-Леніна.³ Як відомо, в основу цієї концепції її засновники поклали тезу про те, що право як виразник волі панівного класу вважається похідним від держави, поза якою воно не може існувати. І в рамках цієї концепції закономірно під джерелом права розумівся «...вид діяльності держави, що полягає в установленні юридичних норм або у визнанні юридичними інших соціальних норм».⁴

Результатом такої наукової «спадщини» стало те, що деякі науковці під джерелом права розуміють нормотворчу діяльність держави загалом, результати цієї діяльності зокрема, або і те, й інше, об'єднане під загальним поняттям «зовнішня форма права».⁵ Іноді джерело права взагалі отожднюється з юридичними актами. При визначенні даного поняття О. Первомайський зазначає: «Під джерелом

¹ Котюк В. О. Теорія права. – К. : Вентурі, 1996. – С. 35; Венгерова А. Б. Теория государства и права. – М. : Юриспруденция, 1999. – С. 337; Хропанюк В. Н. Теория государства и права. – М., 2000. – С. 184; Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. – СПб., 1908. – С. 283.

² Алексеев С. С. Право: азбука, теория, философия. Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – С. 76; Скакун О. Ф. Теория государства и права. – Х. : Консум, 2000. – С. 334; Головастикова А. Н., Дмитриев Ю. А. Проблемы теории государства и права : учебник. – М. : Эксмо, 2005. – С. 639.

³ Місевич С. В. Джерела канонічного права (теоретико-правовий аналіз) : дис. ... канд. юрид. наук. – Чернівці, 2005. – С. 23.

⁴ Александров Н. Г. Понятие источника права // Ученые записки ВИНУН. – Вып. VIII. – М. : Юриздат, 1946. – С. 43-56.

⁵ Алексеев С. С. Общая теория права. – М. : Юридическая литература, 1981. – С. 314.

права належить розуміти юридичний акт або іншу зовнішню форму пізнаного права, яка є обов'язковою для певних суб'єктів визначеної правореалізаційної діяльності».¹

Проте, як зазначають дослідники,² однакостійність багатьох сучасних науковців у юридично-позитивіському розумінні дефініції джерел права є, радше, спрощенням реальної ситуації, своєрідною «джентльменською угодою», зумовленою прикладною необхідністю чіткої визначеності термінів у юридичній практиці та галузевих науках.

В юридичній літературі існує й інша позиція стосовно визначення поняття «джерело права». Під джерелом права розуміють сили, що виробляють право;³ причини та умови, що надають приписам значення норм позитивного права;⁴ способи визнання соціальних норм як загальнообов'язкових;⁵ або ж навіть «витоки формування права, систему факторів, що визначають його зміст і форму вираження».⁶

Якщо аналізувати вказані підходи до визначення поняття «джерело права» то слід зазначити, що він є більш узагальненим в порівнянні з першим.

З огляду на таку амплітуду розумінь поняття «джерело права» стає очевидним, що в науці теорії права немає його єдиного сприйняття.

Враховуючи таку ситуацію, доцільно надати визначення поняття «джерело права», на яке будемо в подальшому спиратись при дослідженні трансформації джерел правового регулювання валютних відносин під впливом глобалізації.

Перш за все, розглянемо етимологію поняття «джерело». У великому тлумачному словнику української мови джерело характеризується як те, що дає початок чому-небудь, звідки постає, черпається

¹ Первомайський О. До питання про джерела цивільного права // Право України. – 2001. – № 2. – С. 34-36.

² Місевич С. В. Джерела канонічного права (теоретико-правовий аналіз) : дис. ... канд. юрид. наук. – Чернівці, 2005. – С. 25.

³ Сергеевич В. И. Лекции по истории русского права. – СПб., 1889-1890. – С. 5.

⁴ Хропанюк В. Н. Теория государства и права : хрестоматия. – М. : Интерстиль, 1999. – С. 596.

⁵ Муромцев Г. И. Источники права (теоретические аспекты проблемы) // Правоведение. – 1992. – № 2. – С. 23-30.

⁶ Матузов Н. И., Малько А. В. Теория государства и права : курс лекций. – М., 1987. – С. 329.

щось; основа чого-небудь; вихідне начало.¹ У словнику російської мови С.И. Ожегова термін «джерело» тлумачиться як те, що дає початок чомусь, звідки щось виходить.² Слід також погодитися з позицією Н.Чижова, що була висловлена в кінці ХІХ ст., відповідно до якої джерело характеризує походження, генезис якого-небудь явища, свого роду що його спричиняє початок.³

Із зазначеного трактування поняття «джерело» є очевидним факт неточного розуміння джерел права як закріплених в офіційних актах загальнообов'язкових правил поведінки. Це пояснюється тим, що нормативні акти є не витокami права, а результатом діяльності зовнішнього авторитету (держави чи уповноважених державою органів) щодо закріплення правил поведінки і надання їм загальнообов'язкового характеру. В цій ситуації доречним є виділення з поняття «джерело права» поняття «джерело норм права».

Виходячи з етимології поняття «джерело», більш вірогідним є другий підхід до визначення поняття «джерела права», який включає ті фактори, які є рушійними силами, що впливають на нормотворчу діяльність зовнішнього авторитету (держави чи уповноважених нею органів).

Деякі вчені зазначають, що під джерелами права в матеріальному сенсі розуміють економічні, соціальні умови життя суспільства, які визначають державну владу і є правотворчою силою в державі.⁴ При цьому поняття «джерело права» та «форма права» ототожнюються шляхом зазначення їх таким чином: «форма (джерело) права».

У даному випадку, враховуючи загальноприйняте визначення поняття «форми права» як способу його об'єктивації, стає зрозумілим, що економічні та соціальні умови не можуть бути способом об'єктивації, а є тими передумовами, які на неї (об'єктивацію) впливають. У

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / під ред. В. Т. Бусел. – К.: Перун, 2001. – С. 218.

² Ожегов С. И. Словарь русского языка / под ред. Н. Ю. Шведовой. – М. : Русский язык, 1972. – С. 56.

³ Чижов Н. Источник и форма права. – Варшава : ОРЕСТ, 1878. – С. 5.

⁴ Калинин А. Ю., Комаров С. А. Форма (источник) права как категория в теории государства и права // Правоведение. – 2000. – № 6 (233). – С. 3-10; Дроб'язко С. Г., Козлов В. С. Общая теория права : учеб. пособие для вузов. – Минск : Амалфея, 2005. – С. 194.

такому випадку зазначення того, що економічні та соціальні умови життя є формою (джерелом) права, є неточним.

Більш точним, на нашу думку, є положення про те, що поняття «джерело права» складається з понять «джерело права так би мовити в «чистому» вигляді» та «джерело норми права».

При такому підході до поняття «джерело права» зникає плутанина з ототожненням джерел права з їх зовнішньою формою об'єктивації.

Процес правотворення, як зазначають дослідники,¹ починається в галузі матеріальних відносин, тому до джерел права в «чистому» вигляді можна віднести економічні та соціальні фактори, що впливають на нормотворчу діяльність зовнішнього авторитету (держави чи уповноважених нею органів) і опосередковують матеріальні відносини. При цьому слід враховувати історичні етапи розвитку суспільства та країни.

До економічних факторів можна віднести економічний стан країни, тобто її економічну стабільність, а також всі фактори, що впливають з економічного стану. До соціальних факторів можна віднести, по-перше форму правління держави, по-друге – соціальну стабільність суспільства, по-третє – розвиток суспільства країни.

Таким чином, враховуючи викладене, вважаємо за можливе поняття «джерела права» визначити як фактори, що впливають на нормотворчу діяльність уповноважених державою органів, результатом якої є надання соціальним нормам статусу загальнообов'язкових, що знаходять своє вираження в нормативних актах.

Джерела норм права, спираючись на вище викладене, слід визначити як форму відображення або виражений юридичних норм. Тобто джерела норм права – це нормативні акти, прийняті у встановленому порядку уповноваженими органами, які містять загальнообов'язкові правила поведінки. Під поняттям «джерела норм правового регулювання валютних відносин» слід розуміти прийняті у встановленому уповноваженими державою органами загальнообов'язкові нормативні акти, які містять норми, що регулюють валютні відносини.

Аналіз правового регулювання суспільних відносин на території України, враховуючи, що Україна належить до держав, правову систе-

¹ Пархоменко Н. М. Методологічне та практичне значення поняття «джерело права» // Правова держава. – 1998. – № 9. – С. 116.

му яких відносять до романо-германської групи, свідчить про те, що основними джерелами норм правового регулювання валютних відносин є нормативно-правові акти, сукупність яких ієрархічно вибудована залежно від їх юридичної сили. Ієрархія нормативно-правових актів, що регулюють всі суспільні відносини на території України, включаючи і валютні відносини, виглядає наступним чином. На верхньому щаблі знаходяться закони України, на другому – підзаконні нормативно-правові акти.

В теорії права закони поділяються на конституційні, загальні та спеціальні. До конституційних законів як джерела валютного права, безумовно, належить Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року. У ній закріплені загальні засади здійснення грошово-кредитної політики держави та визначено конституційний статус Національного банку України як головного органу, на який покладено обов'язок здійснення грошово-кредитної політики (ст. 100) та забезпечення стабільності національної грошової одиниці – гривні (ст. 99). В п. 1 ч. 2 ст. 92 Конституції встановлено, що виключно законами України встановлюється статус національної валюти і статус іноземної валюти на території України. Дане положення є особливо важливим для розвитку соціально-економічних відносин в Україні. Також слід зазначити, що крім даних положень Конституція України містить загальні принципи функціонування економічної системи країни. Значення Конституції як провідного джерела валютного права полягає в тому, що вона служить базою для прийняття на її основі інших законодавчих та нормативних актів у сфері регулювання валютних відносин.

До загальних законів як джерел норм правового регулювання валютних відносин можна віднести Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України, Митний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кримінальний кодекс України.

Цивільний кодекс України закріплює правовий статус валюти та валютних цінностей на території України. Відповідно до ст. 193, валютні цінності є видом майна. Також Цивільний кодекс України містить норми щодо регулювання окремих видів договорів, об'єктом яких є валюта та валютні цінності. Господарський кодекс України передбачає правове регулювання банківської діяльності із застосуванням валюти і валютних цінностей та закріплює правовий статус банків і види операцій, які вони мають право здійснювати. Митний

кодекс України здійснює правове регулювання переміщення валюти та валютних цінностей через митний кордон України. Кодекс України про адміністративні правопорушення та Кримінальний кодекс здійснюють регулювання правовідносин, які виникають під час порушення вимог чинного законодавства України у сфері обігу валюти та валютних цінностей.

До загальних законів як джерел норм правового регулювання валютних відносин належать Закони України «Про Національний банк України» та «Про банки та банківську діяльність», в яких закріплено правовий статус центрального банку як головного суб'єкта валютного регулювання та валютного контролю, а також спеціальну правосуб'єктність банківських установ стосовно обігу валюти та валютних цінностей на території України. Також до загальних законів як джерела норм валютного права України можна віднести Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність». В ньому встановлюються загальні положення застосування валюти як платіжного засобу за договорами у сфері зовнішньоекономічної діяльності.

До спеціальних законів як джерела норм правового регулювання валютних відносин України можна віднести Декрет Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання» (далі – Декрет). Даний нормативний акт визначає головні засади обігу валюти та валютних цінностей на території України, а також здійснення валютного регулювання та валютного контролю уповноваженими державою органами. У Декреті закріплюються основні поняття валютного права, які використовуються в нормативно-правових актах з приводу обігу валюти та валютних цінностей. Цей Декрет встановлює режим здійснення валютних операцій на території України, визначає загальні принципи валютного регулювання, повноваження державних органів і функції банків та інших кредитно-фінансових установ України в регулюванні валютних операцій, права й обов'язки суб'єктів валютних відносин, порядок здійснення валютного контролю, відповідальність за порушення валютного законодавства.

До системи нормативних джерел норм правового регулювання валютних відносин також відносять підзаконні нормативні акти. До підзаконних нормативних актів належать нормативні акти Президента України, Кабінету Міністрів України, Національного банку України, Міністерства доходів і зборів України, Державної митної служби.

Здійснюючи характеристику актів Президента України як джерела норм валютного права, слід зазначити, що вони можуть бути джерелами лише тоді, коли будуть спрямовані на регулювання грошових та валютних відносин. Прикладом може бути Указ Президента України від 12 червня 1995 р. № 436 «Про застосування штрафних санкцій за порушення норм з регулювання обігу готівки».¹ Однак слід зауважити, що з 1999 р., коли припинили діяти перехідні положення Конституції України, акти Президента набули більш концептуального спрямування. Як приклад можна навести Указ Президента України «Про заходи щодо зміцнення банківської системи України та підвищення її ролі у процесах економічних перетворень» від 14 липня 2000 р. № 891/2000, у якому глава держави визначив завдання Національного банку України для зміцнення банківської системи України, підвищення її ролі у процесах економічних перетворень, поліпшення правових та організаційних умов її функціонування.²

Характеризуючи акти Президента (укази та розпорядження), слід зазначити, що вони не повинні суперечити Конституції та законам України і мають пріоритетне значення щодо інших підзаконних актів. Такі акти приймає Президент України в межах своїх повноважень, що визначені ст. 106 Конституції і не можуть бути передані іншим особам або органам.

Щодо актів Кабінету Міністрів України як джерела норм валютного права, то їх слід розглядати з урахуванням ряду особливостей. Згідно зі ст. 116 Конституції України уряд забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної, податкової або іншої політики; розробляє програми економічного розвитку України. Відповідно до ст. 117 Конституції, уряд у межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання.

Відповідно до чинного законодавства України, Національний банк України наділений правом видавати нормативні акти з приводу регулювання діяльності банківської системи. Види нормативних актів встановлюються чинним законодавством, відповідно до якого Національний банк України має право видавати положення, інструкції, правила.

¹ Карманов Є. В. Банківське право України : навчальний посібник. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – С. 26.

² Офіційний Вісник України. – 2000. – № 29.

Міністерство доходів і зборів України здійснює видання нормативних актів, які стосуються системи оподаткування операцій з валютою та валютними цінностями, а також здійснення контролю за проведенням валютних операцій.

Державна митна служба своїми нормативними актами здійснює правове регулювання порядку переміщення валюти і валютних цінностей через митний кордон України, а також порядку їх декларування.

Таким чином, можна з впевненістю говорити, що головним джерелом норм валютного права України є нормативний акт, який виданий уповноваженим на те державою органом і стосується правового регулювання обігу валюти і валютних цінностей.

Разом з тим, як показує аналіз правозастосовної практики уповноваженими державою органами, процеси глобалізації значно вплинули на правове регулювання суспільних відносин, в тому числі і валютні.

Під впливом глобалізації як у світі в цілому, так і в нашій країні значно посилились тенденції до захисту природних прав людини. Практично всі цивілізовані держави підписали Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод. Україна як суверенна держава також Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основоположних свобод» приєдналася до неї.¹ Конвенція почала діяти на території України і стала частиною національного законодавства. Ця ситуація є втіленням ще однієї тенденції в праві під впливом глобалізації, а саме тенденції розвитку національної правової системи шляхом сприйняття механізмів регулювання суспільних відносин, що характерні для інших правових систем.

Враховуючи дію вище згаданої Конвенції на території України здійснюється посилення ролі правових позицій судів у регулюванні суспільних відносин, які все частіше називають прецедентами, а діяльність суду щодо їх формування називають правотворчістю.

Як показує аналіз практики діяльності судових органів, факт судової правотворчості завжди існує, і існує емпірично, але при цьому викликає досить жваві наукові суперечки.

В ході загальносвітових дискусій виділилось дві течії сучасної правотворчої доктрини судів: 1) нормотворча функція у судів від-

¹ Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основоположних свобод» від 17 липня 1997 року // ВВР. – 1997. – № 40. – Ст. 263.

сутня, оскільки вони лише декларують позитивне право (Р. Дворкін¹ (США), В.С. Нерсесянц (РФ)); 2) судова діяльність передбачає нормотворчість, оскільки право за своєю природою має прогалини (Б. Кордозо² (Франція), Г. Харт (США), А. Барак (Ізраїль)).

В ході довгих дискусій, що проходили у світлі юриспруденції, прихильники кожної її течії здійснили значний внесок у теорію судової нормотворчості, оскільки сьогодні практично вже встановлено її основи, форми та межі.

Разом з тим, не вступаючи в дискусії з фахівцями з цього питання, ми для нашого дослідження лише констатуємо факт наявності судової правотворчості, яка, на нашу думку об'єктивується принаймні в рішеннях Європейського суду з прав людини.

Безумовно, зазначені тенденції впливу глобалізації на правове регулювання суспільних відносин мають загальний характер, але разом з тим ми вважаємо, що вони поступово будуть набирати оберти, в тому числі і у сфері валютних відносин, що, відповідно, потребує від уповноважених державою органів враховувати їх при розробці механізмів правового регулювання валютних відносин в Україні.

Діяльність міжнародних фінансово-кредитних організацій як фактор впливу на правове регулювання валютних відносин в Україні

Сучасний стан функціонування світової фінансової системи характеризується значним впливом на неї міжнародних фінансово-кредитних установ оскільки саме вони є основними суб'єктами міжнародної фінансової політики. Разом з цим варто звернути увагу на те, що діяльність міжнародних фінансово-кредитних установ впливає не лише на міжнародні відносини, а й на відносини, що виникають на території держав, в яких вони функціонують.

Україна як самостійна держава, що активно розвивається в економічному плані також зазнає впливу міжнародних фінансових організацій. При цьому цей вплив має різнобічний характер, що вимагає від уповноважених державою органів враховувати його при виборі

¹ Dworkin R. Judicial Discretion // The Journal of Philosophy. – 1963. – Vol. 60 – No. 21. – P. 634; Idem. Liberalism. S. Hampshire, 1978.

² Cardozo B. The Growth of Law. – N.Y. 1924; Hart H.L.A. The Concept of Law. – Oxford, 1961; Барак А. Судебное усмотрение. – М., 1999.

тих чи інших механізмів регулювання суспільних відносин, в тому числі і валютних.

Разом з тим, як уявляється, дослідження впливу діяльності міжнародних фінансово-кредитних установ варто розпочати з короткого історичного огляду становлення міжнародної фінансової системи. Це дасть можливість усвідомити причини появи таких організацій.

Як показує історичний аналіз розвитку міжнародних відносин, вже у 20-х роках ХХ століття постало питання про необхідність багатостороннього міждержавного правового регулювання міжнародних економічних відносин. Тогочасний стан міжнародних відносин характеризувався досить складними процесами. З одного боку, були невирішені проблеми що виникли внаслідок Першої світової війни, з іншого боку, на світову політичну арену почав виходити новий гравець – РРФСР.

Разом з тим зацікавленість у створенні механізмів міжнародного регулювання економічних відносин виявляли практично всі провідні країни світу. В цій ситуації були створені та проведені Брюсельська в 1921 році та Генуезька в 1922 році конференції з економічних питань. На цих конференціях провідні країни світу намагалися узгодити свої позиції в економічних питань. Щодо РРФСР, то в Меморандумі радянської делегації на Генуезькій конференції була відображена його позиція. Зокрема, в ній йшлося про те, що «необхідний спеціальний орган для того, щоб якнайшвидше полегшити співробітництво економічно найбільш сильних держав у справі світового економічного відновлення, для цього варто підтримувати переговори, що зараз ведуться щодо утворення міжнародного конкордіуму».¹

На жаль, ні перша, ні друга конференції не принесли очікуваних результатів. Однак як здобуток цих конференцій варто згадати здійснену спробу встановити юридично впорядковані багатосторонні міждержавні відносини на базі золотомонетного стандарту.

Подальші історичні події довели необхідність міждержавного регулювання економічної діяльності держав. Жорстокі світові валютні і торговельні війни періоду кризи 30-х років ХХ століття яскраво продемонстрували, як з розширенням зовнішньоекономічних зв'язків під впливом зовнішніх факторів збільшилася вразливість економік

¹ Документи внешней политики СССР. – Т.5. – М., 1961. – С. 255.

більшості країн, наскільки небезпечною є нічим не обмежена стихія світового ринку і яку шкоду можуть завдати держави один одному своїми неузгодженими діями.

Друга світова війна остаточно виявила тісний взаємозв'язок світового ринку та національних економік держав світу. Найбільш болючим для світової економіки результатом Другої світової війни став розвал регіонального європейського ринку, що значно сповільнило розвиток світової економічної взаємодії. Національні держави та їх економіки лежали в руїнах і вимагали рішучих дій для свого поновлення. Саме в той період, аналізуючи та переосмислюючи події, що відбулися, вчені економісти та юристи дійшли висновку про необхідність універсального правового регулювання міжнародних економічних відносин.

Як показує аналіз розвитку міжнародних відносин того періоду створення універсальних міжнародних економічних організацій йшло паралельно зі створенням структур ООН та передбачало формування механізмів світової економічної опори в трьох напрямках: а) розвиток всесвітньої кредитно-фінансової системи (на сьогодні представлена МБРР, МАР, МФК); б) регулювання міжнародної торгівлі (ВТО-ГАТТ); в) координація світового валютного ринку (МВФ).

Оскільки нас цікавить саме третій напрямок, зосередимось на ньому.

Міжнародний валютний фонд (далі – МВФ) було створено в Бреттон-Вудсі в 1944 році на конференції з реформування глобальної економічної системи. Разом з МВФ був створений Міжнародний банк реконструкції та розвитку як орган практичної реалізації фінансової політики фонду.

Час створення МВФ і МБРР збігається з останніми етапами Другої світової війни. Це, безумовно, наклало певний відбиток на процеси, що проходили під час заснування цих установ.

22 липня 1944 року комісія ООН погодила проекти статей договору по МВФ та МБРР та подала їх на розгляд конференції. В цьому ж році фінансова Конференція ООН у Бреттон-Вудсі розглянула та затвердила Статті угод Міжнародного валютного фонду та Статті угод Міжнародного банку реконструкції та розвитку. В березні 1946 року в м. Саванна (США) відбулася установча сесія МВФ та МБРР.

Досить цікавою та показовою є історія участі СРСР у діяльності МВФ. Як показує аналіз діяльності радянської делегації, яку можна

простежити за офіційними документами,¹ радянські експерти активно брали участь в обговоренні проектів планів створення МВФ та МБРР з 1944 року. Чи не вперше у світі радянським експертам дозволялося пропонувати можливі варіанти механізмів практичної взаємодії країн з різними соціально-економічними системами.

Разом з тим питання активної участі СРСР у створюваних організаціях лишалося відкритим. Хоча варто згадати, що представники практично всіх делегацій провідних країн наголошували на тому, що неучасть СРСР у МВФ та МБРР призведе до його економічної ізоляції та до ускладнень в економічних відносинах СРСР із зовнішнім світом.

Незважаючи на ряд застережень, радянська делегація підписала кінцевий варіант Заключного акту Бреттон-Вудської конференції, додатками до якого були Статті угод про МВФ та МБРР, при цьому результати проведених переговорів радянської делегації були розцінені як «видатне досягнення» радянської дипломатії.²

Враховуючи критерії політичної та економічної доцільності, практично весь світ чекав, що СРСР ратифікує зазначені угоди до встановленого строку, а саме до 31 грудня 1945 року. Тим більше, що і в керівництві Радянської держави були прихильники такого варіанту подій. Так, на одній з публічних лекцій Народний комісар фінансів І.Д. Злобін у вересні зазначав: «Не може бути сумніву, що всі дійсні прихильники демократичного та міцного миру не можуть не вітати заради післявоєнного міждержавного співробітництва таких організації, якими є МВФ та МБРР».³ Однак в ноті Посольству США від 29 грудня 1945 року В.М. Молотов повідомляв, що радянське керівництво не вважає за можливе ратифікувати угоди про створення МВФ та МБРР і вважає за необхідне вивчити додатково ті питання, що були підняті зазначеними угодами. Як показує історія розвитку міжнародних фінансових відносин, подальше дослідження зазначених питань тривало практично 50 років.

¹ Документы внешней политики СССР. – Т. 5. – М., 1961.

² Злобин И. Д. Вторая мировая война и проблемы международных валютно-кредитных отношений. – М., 1949. – С. 181-182.

³ Злобин И. Д. План международного валютного сотрудничества : стенограмма публичной лекции. – М., 1945. – С. 26.

Після майже піввікового періоду ізоляції як у позиції СРСР, так і в позиції представників західних країн відбулися значні зміни відносно економічної співпраці та взаємодії. Практично всім стало зрозуміло, що активно розвиватись держава може лише у взаємодії з іншими державами, особливо в економічній сфері. При цьому стало зрозумілим, що участь держави в міжнародних фінансових інститутах є однією з умов повноцінної інтеграції в міжнародну фінансову систему загалом та в міжнародну економічну систему зокрема.

Як зазначає О.О. Моїсєєв, перші кроки в напрямку приєднання СРСР до універсальних міжнародних фінансових організацій були зроблені в 1990 році на 45-му щорічному засіданні МВФ, в якому взяла участь і радянська делегація на чолі з головою правління Держбанку СРСР.¹

Після цього в Хьюстоні на черговій зустрічі були встановлені офіційні відносини між СРСР та МВФ, а потім і з МБРР. В ході зустрічі обговорювались перспективи та умови участі СРСР в МВФ. До кінця 1990 року практично жодна з західних країн не мала негативного ставлення до участі СРСР в МВФ.

Враховуючи неспівставність господарського механізму СРСР з міжнародною економічною системою, в грудні 1990 року Президент США запропонував надати СРСР статус «спеціальної асоціації» в МВФ. Питання надання СРСР такого статусу було принципово вирішене в липні 1991 року на зустрічі країн світової «сімки» в Лондоні. При цьому варто зазначити, що статус «спеціальної асоціації» МВФ був застосований вперше і передбачав допомогу МВФ СРСР у виробленні нормативної бази, наданні технічної допомоги, а також створенні сприятливого середовища для повноцінного вступу СРСР в МВФ. В період з липня по грудень 1991 року відбулося декілька раундів переговорів між делегаціями СРСР та МВФ і МБРР.

5 грудня 1991 року Президентом СРСР була підписана Угода про технічну співпрацю між СРСР та МБРР, яка передбачала надання консультаційно-технічної допомоги.

Після розпаду СРСР діяльність МВФ та МБРР була зосереджена на країнах, що з'явилися на його теренах, в тому числі й на Україні. Україна стала повноправним членом МВФ після прийняття Закону

¹ Моисеев А. А. Международные финансовые организации (правовые аспекты деятельности). – 2-е изд., доп. и перераб. – М. : ОМЕГА-Л, 2006. – С. 12-14.

України «Про вступ України до Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку, Міжнародної фінансової корпорації, Міжнародної асоціації розвитку та Багатостороннього агентства по гарантіях інвестицій»¹ від 3 червня 1992 року.

Починаючи з 1993 року Україна досить активно співпрацювала з Міжнародним валютним фондом та Міжнародним банком реконструкції і розвитку в аспекті кредитування власних програм розвитку. Не вдаючись в рамках нашого дослідження до характеристики конкретної діяльності зазначених міжнародних організацій, звернемо свою увагу на їх вплив, який вони здійснюють на держав-членів.

Як показує аналіз спеціальної наукової літератури, ставлення до цих міжнародних організацій є різним. Наприклад, у засобах масової інформації практично всіх колишніх радянських республік, включаючи й Україну, досить часто згадуються такі «могутні» фінансові організації як МВФ та МБРР, які здатні вирішити всі проблеми та вивести будь-яку державу зі складної економічної ситуації.

Дійсно, якщо проаналізувати діяльність цих організацій, то можна віднайти досить великий позитив від їх діяльності. Як приклад можна навести проекти розвитку систем зрошення, які фінансувались МВФ на Філіпінах, що дозволило подвоїти прибуток тамтешніх фермерів; освітні програми, які фінансово підтримувались МВФ і які дозволили підвищити рівень писемності в країнах Африки та інше.

Разом з тим в останній час зростають протестні настрої проти економічної і фінансової глобалізації та вказується на те, що діяльність «всемогутніх» МВФ та МБРР далека від ідеалу. Ще не так давно збори малопомітних технократів, якими є керівники згаданих організацій, на яких обговорювались такі специфічні питання, як пільгові кредити, торговельні квоти, фінансування програм не були в полі зору широкого загалу. Сьогодні вони стали причиною жорстких протистоянь та багатотисячних демонстрацій. Смерть одного з протестувальників у Генуї у 2001 році була однією з перших жертв протесту проти діяльності цих організацій і стала шоком для всього цивілізованого суспільства.

¹ Закон України «Про вступ України до Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку, Міжнародної фінансової корпорації, Міжнародної асоціації розвитку та Багатостороннього агентства по гарантіях інвестицій» від 3.06.1992 р. // ВВР. – 1992. – № 33. – Ст. 474.

Як показує аналіз функціонування і розвитку сучасних держав, практично кожна з них у своїй діяльності намагається впровадити найкращі механізми використання фінансових ресурсів, що в них є. На жаль, фінансові ресурси є обмеженими практично у всіх держав, що, відповідно, вимагає від них їх пошуку у зовнішньому середовищі. Таким зовнішнім середовищем є міжнародне економічне співробітництво, в якому головну роль відіграють міжнародні фінансово-кредитні інституції, провідною з яких, безумовно, є МВФ.

Враховуючи зазначене та тему нашого дослідження, ми не будемо характеризувати діяльність та вплив всіх міжнародних фінансово-кредитних організацій на регулювання валютних відносин в державах. Враховуючи провідну роль МВФ, зосередимо свою увагу саме на його якісних характеристиках, що впливають на правове регулювання валютних відносин в Україні.

Як уявляється, для досягнення нашої мети, а саме з'ясування ролі МВФ у регулюванні валютних відносин в Україні, є доцільним дослідити питання зміни національного суверенітету держави, яка стає членом МВФ, та з'ясувати питання ролі Статей угоди про Міжнародний валютний фонд в правовому регулюванні валютних відносин на території держави-члена МВФ.

Говорячи про національний суверенітет держави в аспекті її членства в МВФ, вважаємо за доцільне зазначити наступне. Як показує аналіз наукової літератури, питанням державного суверенітету присвячено досить багато робіт. Серед найбільш вагомих варто згадати праці таких вчених, як Г. Елінек, М.І. Палієнко, І.Д. Левін, Б.Л. Манеліс, М.Н. Марченко, Ю.Н. Тодика, В.М. Шаповал та інші. Разом з тим питання державного суверенітету і сьогодні залишаються досить дискусійними.

На сьогодні в науковій літературі існує досить велика кількість точок зору на досліджуване нами явище. Однак у теорії державознавства в найбільш загальному вигляді суверенітет інтерпретується як особлива властивість державної влади, яка обумовлює її верховенство і здатність самостійно, без впливу ззовні, визначати внутрішню та зовнішню політику. При цьому переважна більшість вчених констатують факт того, що існування держави є неможливим без суверенітету як абсолютної верховної влади на власній території. Державне утворення, яке не має суверенітету, не може розглядатись як

незалежна держава. У цьому питанні слід погодитися з М.І. Грачевим, який зазначає, що «наявність суверенітету саме як верховної влади є тією сутнісною відмітною ознакою держави, без якої вона не може існувати як самостійне, незалежне політичне ціле».¹

Підкреслюючи важливість суверенітету для держави, деякі вчені навіть при конструюванні її поняття намагаються акцентувати увагу на цьому елементі. Так, Т.Н. Радько вважає, що держава – це суверенна політико-територіальна організація влади певних сил (класів, груп, всього народу), що володіє апаратом управління та примусу і робить свої велиння загальнообов'язковими і такими, що вирішують як класові, так і загальносоціальні завдання.²

Повністю підтримуючи зазначене, вважаємо доцільним вказати на те, що собою становить суверенітет як верховна влада з погляду його змісту.

Розкриваючи це питання, варто зауважити, що верховна (суверенна) влада володіє всім обсягом повноважень, їй юридично належить вся компетенція щодо здійснюваних та виконуваних завдань і функцій держави. При цьому використовується ця компетенція нею на основі свого власного права і в будь-який час на власний розсуд.

Будучи за своєю природою та характером політико-правовою, а точніше державно-правовою категорією, поняття «суверенітет» охоплює собою і відображає в собі також і інші сфери життя суспільства: економічну, ідеологічну, соціальну та інші. При цьому, як зазначає М.Н. Марченко, реальний зміст державного суверенітету наповнюється не тільки і навіть не стільки юридичною, скільки економічною, соціальною, політичною та іншою реально існуючою, об'єктивною матерією.³ При цьому, як показує аналіз наукової літератури, саме аналіз природи цієї об'єктивної матерії дав можливість вченим визначитись зі складовими частинами суверенітету держави.

На думку вчених, яку ми повністю підтримуємо, в понятті державного суверенітету варто видаляти два аспекти – формально-

¹ Грачев Н. И. Суверенитет как феномен верховной власти // Вестник Саратовской государственной академии права. – 2006. – № 6. – С. 13-18.

² Радько Т. Н. Теория государства и права: учебник. – 2-е изд. – М. : Проспект, 2009. – С. 83.

³ Марченко М. Н. Государство и право в условиях глобализации. – М. : Проспект, 2009. – С. 62.

юридичний і фактичний. При цьому вказується, що перший варто розглядати як своєрідну політико-правову форму, а другий – в ролі її матеріального змісту.¹

На сучасному етапі розвитку цивілізації особливу роль відіграє матеріальний зміст державного суверенітету, оскільки саме він є основою стабільного і ефективного розвитку держави. В науковій літературі матеріальний зміст державного суверенітету з деякими застереженнями називають «економічним» чи «фінансовим» суверенітетом.² В цілому можна погодитися з таким підходом, оскільки в умовах світової глобалізації саме наявність у держави економічних можливостей самостійно розвиватись в економічному плані і розпоряджатись власними матеріальними ресурсами дає підстави вважати її такою, що володіє державним суверенітетом.

В аспекті нашого дослідження акцент саме на якості економічного суверенітету є важливим, оскільки дає можливість зрозуміти механізми повноцінного функціонування держави. Говорячи про економічний суверенітет, варто звернути увагу на його зміст.

У науковій літературі, що присвячена дослідженню економічного суверенітету, висловлюється багато поглядів щодо нього. Але разом з тим, як видно, найбільш чітко зміст економічного суверенітету був сформульований Ю.В. Байдіним. Так, аналізуючи позиції науковців щодо економічного суверенітету, вчений дійшов висновку, що основними моментами, на які варто звертати увагу, є :

- а) суверенне право держави розпоряджатись своїми ресурсами;
- б) здатність державної влади самостійно визначати напрямки своєї економічної політики;
- в) суверенне право вступати в міжнародні об'єднання;
- г) визнання рівноправності всіх держав у міжнародних економічних відносинах, повага до економічних інтересів держав, право на участь у рішенні міжнародних економічних проблем і

¹ Марченко М. Н. Государство и право в условиях глобализации. – М. : Проспект, 2009. – С. 62; Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми : монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2010. – С. 198.

² Ершов М. В. Экономический суверенитет России в глобальной экономике. – М.: Экономика, 2005. – 280 с.; Блищенко И. П., Дориа Ж. Понятие экономического суверенитета государства // Правоведение. – 2000. – № 1. – С. 200-217; Мочерный С. Национальный и экономический суверенитет страны // Экономика Украины. – 2005. – № 10. – С. 4-13.

перш за все тих, які стосуються національних інтересів. Врахування зазначених моментів дало можливість Ю.В. Байдіну, розкриваючи зміст економічного суверенітету, визначити його як можливість держави самостійно приймати рішення по питаннях розвитку національної економіки шляхом реалізації сукупності суверенних прав держави в економічній сфері.¹ При цьому суверенні права в економічній сфері об'єктивуються в економічній політиці, яку проводить держава.

Основними складовими економічної політики будь-якої держави є грошово-кредитна і валютна політики, реалізація яких безпосередньо впливає на економічну безпеку держави. При цьому економічна безпека сприймається як стан, в якому його внутрішні і зовнішні умови забезпечують можливість економічного прогресу держави, суверенного, без впливу та тиску зовні визначення шляхів і форм соціально-економічного розвитку в інтересах благополуччя народу.²

В аспекті нашого дослідження нас цікавить така складова економічної політики, як валютна політика.

У науковій літературі валютна політика сприймається як комплекс засобів (економічних, політичних, правових, організаційних та інших), що здійснюються органами державної влади і центральними банками у сфері міжнародних відносин з метою забезпечення стабільності національної грошової одиниці та ефективного розвитку національної економіки. Основними формами валютної політики є зміна облікової ставки, валютні інтервенції, визначення режиму валютних курсів, диверсифікація валютних резервів. Саме прийняття державою самостійних, суверенних рішень по застосуванню вказаних форм валютної політики дає можливість говорити про її економічну свободу та ефективне використання національних ресурсів.

Переходячи безпосередньо до з'ясування змісту економічного суверенітету держави-члена МВФ, на наш погляд, варто звернути увагу на наступні положення Статей угоди про МВФ,¹ що дасть мож-

¹ Байдін Ю. В. Економічний суверенітет держави: проблеми визначення змісту // Декларація про державний суверенітет України – передмова її незалежності та демократичного розвитку : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 16 червня 2010 р. / редкол. Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування, 2010. – С. 100-101.

² Енциклопедія банківської справи України / редкол.: В. С. Стельмах (голова) та ін. – К. : Молодь; Ін Юре, 2001. – С. 217.

ливість зрозуміти трансформацію економічного суверенітету держави після її вступу до МВФ.

Відповідно до статті 1 Статей Угоди МВФ, метою МВФ серед перерахованих є:

- сприяти розвитку міжнародного співробітництва у валютно-фінансовій сфері в рамках постійної організації, що забезпечує механізм для консультацій та спільну роботу над міжнародними валютно-фінансовими проблемами;

- сприяння стабільності валют, підтримання впорядкованого валютного режиму серед держав-членів та недопущення використання девальвації валют з метою отримання переваг у конкуренції.

У рамках реалізації зазначених цілей МВФ має повний статус юридичної особи, зокрема: право вступати в договірні зобов'язання; набувати нерухоме і рухоме майно та розпоряджатись ним; порушувати судове переслідування. При цьому МВФ, його майно і активи, незалежно від їх місця знаходження і їх держателя, користуються імунітетом від усіх форм судового переслідування, за винятком тих випадків, коли він однозначно відмовився від свого імунітету з метою того чи іншого розбору конфлікту чи того чи іншого контракту.

Також відповідно до розділу 4 статті 9, майно та активи МВФ, незалежно від їх місцезнаходження і їх держателя, не можуть бути піддані обшуку, ревізії, конфіскації, експропріації чи будь-яким іншим формам примусового відчуження в рамках дій виконавчої чи законодавчої влади. При цьому, якщо це необхідно для виконання передбаченої Угодою діяльності, все майно і активи МВФ звільняються від обмежень, нормативних положень, мір контролю та мораторіїв будь-якого характеру. Також МВФ володіє повним податковим імунітетом.

Відповідно до розділу 3 статті 4 Статей Угоди, МВФ здійснює контроль над міжнародною валютною системою для забезпечення її ефективного функціонування, а також контролює виконання кожною державою-членом взятих на себе зобов'язань.

З метою виконання своїх функцій, МВФ веде суворий нагляд за політикою держав-членів у відношенні їх обмінних курсів та вста-

¹ Текст Статей угоди Міжнародного валютного фонду взято нами на офіційному сайті організації. Режим доступу : www.imf.org/external/pubs/ft/aa/rus/index.pdf. – Назва з екрану.

новлює конкретні принципи, якими керуються всі держави-члени стосовно вказаної політики. Кожна держава-член надає Фонду всю необхідну для такого нагляду інформацію і, на вимогу Фонду, проводить консультації з останнім по питаннях власної політики у сфері курсових обмежень. Принципи, що приймає Фонд, не суперечать режиму співпраці, відповідно до якого держави-члени підтримують вартість власних валют по відношенню до вартості валюти чи валют інших держав-членів, а також іншим валютним режимам, що обираються державами-членами і не суперечать цілям Фонду.

Однак, стаючи членом МВФ кожна держава бере на себе ряд зобов'язань, найважливішими з яких є наступні.

Кожна держава-член протягом тридцяти днів з дати прийняття другої поправки до Угоди доводить до відома Фонду про валютний режим, який вона має намір прийняти з метою виконання своїх зобов'язань, та в найкоротший термін сповіщає Фонд про будь-які зміни у своєму валютному режимі. При цьому валютний режим, який може використати держава-член, має відповідати таким параметрам: вартість своєї валюти держава-член може виражати або в спеціальних правах запозичення, або в будь-якій валюті за вибором, крім золота; вартість своєї валюти держава-член має підтримувати постійно (режим співпраці); інші форми валютного режиму – за вибором держави-члена.

Відповідно до статті 8 Статей Угоди МВФ, кожна держава-член зобов'язується уникати обмежень за поточними платежами, уникати дискримінаційної валютної політики, забезпечувати конвертованість валюти, яка зберігається за кордоном. Розділ 8 зазначеної статті зобов'язує державу-члена МВФ надавати на вимогу МВФ необхідну для реалізації його цілей інформацію. При цьому, як показує аналіз якості та складу інформації, яку має право вимагати МВФ від держави-члена, ця інформація має стратегічне значення і її розповсюдження може впливати на економічну безпеку держави.

Також варто вказати на те, що в рамках статті 11 Статей Угоди МВФ кожна держава-член МВФ бере на себе зобов'язання:

- не брати участь і не допускати ніяких своїх фіскальних агентств у будь-які операції з державою, що не є членом МВФ, чи з особами на території держав, які не є членами МВФ;

- не співпрацювати з державою, яка не є членом МВФ, чи з особами на території держав, що не є членами МВФ, у використанні методів, що суперечать положенням Угоди чи меті Фонду;

- співпрацювати з Фондом з метою застосування на своїй території належних мір для недопущення операцій з державою, що не є членом МВФ, чи особами на території держави, яка не є членом МВФ, коли такі операції суперечать положенням Угоди чи меті Фонду.

Таким чином, як показує аналіз Статей Угоди МВФ, Міжнародний валютний фонд як одна з провідних світових фінансово-кредитних організацій має значний вплив на держави, які є його членами. Так, з одного боку, Фонд і його майно володіє практично повним імунітетом; може вимагати практично будь-яку економічну інформацію, яка стосується держави-члена та, на його думку, необхідна для здійснення його функцій. При цьому надання такої інформації ставить державу-члена в залежність від МВФ. До того ж Угода накладає на державу-члена зобов'язання, що обмежують державу-члена у виборі контрагента шляхом заборони взаємовідносин з державами які не є членами МВФ.

З іншої сторони, МВФ накладає на державу-члена зобов'язання, які впливають на її економічний суверенітет, а саме обмежує параметри валютного режиму, який може застосовувати держава-член на власній території, що значно обмежує можливості забезпечення задоволення національних економічних інтересів.

Таким чином, аналіз положень Угоди про МВФ свідчить про те, що держава-член МВФ, беручи на себе зобов'язання як член МВФ, значно обмежена в проведенні власної, незалежної суверенної економічної політики, що в кінцевому випадку значно знижує ефективність механізмів захисту національних економічних інтересів держави.

При цьому варто особливо звернути увагу на те, що зміна якості економічного суверенітету держави-члена МВФ відбувається після відповідних юридичних процедур, які об'єктивуються у ратифікації Статей Угоди МВФ. Враховуючи це, звернемо увагу на їх роль у правовому регулюванні валютних відносин на території держави-члена.

Переходячи до з'ясування ролі Статей Угоди МВФ, варто вказати, що саме на їх основі функціонує Міжнародний валютний фонд. Знову ж таки в рамках нашого дослідження ми проаналізуємо статті цього документа.

Статті Угоди про МВФ на території держави-члена мають статус міжнародного договору. Членство держави в МВФ регламентується статтею II Статей Угоди МВФ і передбачає можливість членства практично будь-якої держави «в той час і на тих умовах, що можуть бути передбачені Радою керуючих. Вказані умови, включаючи умови оплати внесків у Фонд, базуються на принципах, що не суперечать тим, які застосовувались по відношенню до держав, які вже є членами». При цьому рішення про прийняття держави в МВФ приймається простою більшістю голосів держав-членів МВФ.

Маючи статус міжнародного договору, Статті Угоди МВФ починають діяти на території держави-члена з моменту дотримання всіх належних для цього юридичних процедур. Практично у всіх державах такі процедури полягають або у прийнятті відповідного закону, або в ратифікації Статей Угоди МВФ органом представницької демократії – Парламентом, або у виданні відповідного акту урядом держави.

Держава стає членом МВФ з моменту (дати) передання її урядом на зберігання Уряду США документа в якому вказується, що вона прийняла дану Угоду відповідно до своїх законів та здійснила всі необхідні кроки, для того щоб забезпечити можливість виконання нею своїх зобов'язань за ними.

Аналіз Статей Угоди МВФ дає можливість констатувати той факт, що він стосується не лише особливостей утворення та функціонування МВФ, але й встановлює ряд вимог до держави-члена в процесі проведення нею своєї валютної політики.

Для того щоб зрозуміти роль Статей Угоди МВФ у регулюванні валютних відносин на території держави-члена слід звернути увагу та проаналізувати ті статті, які закріплюють його цілі та зобов'язання держави-члена.

Статті Угоди МВФ починаються зі статті, що присвячена цілям МВФ. Її логіко-лінгвістичний аналіз показує, що вона сформульована шляхом перерахування тих важливих сфер міжнародної валютно-фінансової системи, розвиток яких є пріоритетом для функціонування МВФ. Разом з тим, вже в п. ііі цієї ж статті констатується, що метою МВФ є підтримання впорядкованого валютного режиму серед держав-членів та уникнення використання девальвації валют для цілей отримання переваги в конкуренції. Закріплення цієї мети свід-

чить про те, що МВФ у процесі свого функціонування, використовуючи надані йому засоби, намагається встановити на території держави-члена певний валютний режим, правильний та ефективний з точки зору МВФ, та підтримувати його на її території.

В статті IV Статей Угоди МВФ закріплені зобов'язання держави-члена по відношенню до валютного режиму, яких вона має дотримуватись під час його впровадження. Відповідно до цієї статті кожна держава-член зобов'язується співпрацювати з Фондом та іншими державами-членами для забезпечення впорядкованості валютних режимів і сприяння стабільності системи обмінних курсів. Зокрема кожна держава-член докладє зусилля, щоб спрямувати власну економічну та фінансову політику на стимулювання впорядкованого економічного зростання в умовах розумної стабільності цін, з урахуванням існуючих обставин; намагається сприяти стабільності за допомогою зусиль, направлених на підтримку впорядкованих базових економічних і фінансових умов, а також до такої грошово-кредитної системи, яка не веде до виникнення непередбачуваних збоїв; уникає маніпулювання обмінними курсами чи міжнародною валютною системою з метою недопущення дієвої стабілізації платіжного балансу чи для отримання несправедливої переваги в конкуренції з іншими державами-членами; проводить валютну політику, що не суперечить зобов'язанням за даною угодою.

Відповідно до розділу 3 ст. IV Статей Угоди МВФ, Фонд здійснює контроль над міжнародною валютною системою для забезпечення її ефективного функціонування, а також контролює виконання кожною державою-членом її зобов'язань. Також МВФ веде суворий нагляд за курсовою політикою держав-членів та встановлює конкретні принципи, якими керуються всі держави-члени по відношенню до вказаної політики. При цьому кожна держава-член надає МВФ всю необхідну інформацію для такого нагляду і, за вимогою МВФ, проводить консультації з останнім за питаннями своєї курсової політики.

Зобов'язання держав-членів, які впливають на правове регулювання валютних відносин на їхній території, закріплені в статті VIII Статей Угоди МВФ. Зокрема, як доповнення до зобов'язань, прийнятих державою-членом за іншими статтями Угоди, кожна держава-член бере на себе зобов'язання:

- уникати обмежень за поточними платежами;

- уникати дискримінаційної валютної політики;
- здійснювати конвертацію залишків своєї валюти, що зберігається за кордоном;
- надавати МВФ всю інформацію, яку він вважає потрібною для ведення його справ;
- співпрацювати в галузі політики щодо резервних активів.

Логіко-лінгвістичний аналіз зазначеної статті свідчить про те, що вона сформульована шляхом встановлення заборон та накладення зобов'язань. У формулюванні статей, що стосуються зобов'язань держав-членів, використовуються такі словосполучення, як «державачлен зобов'язана», «державачлен приймає зобов'язання», «державачлен бере участь», «державачлен зобов'язується», та інші. При цьому в одних випадках використовуються загальні формулювання, а в інших конкретні.

Прикладом використання загальних формулювань може служити розділ 7, відповідно до якого «кожна держава-член приймає зобов'язання співпрацювати з Фондом та іншими державами-членами з метою забезпечення того, щоб політика такої держави-члена щодо резервних активів не суперечила завданням вдосконалення міжнародного нагляду за станом міжнародної ліквідності та перетворення спеціальних прав запозичення в основний резервний актив міжнародної валютної системи». При цьому не вказується ні спосіб співпраці, ні його методи.

Прикладом використання конкретних формулювань може бути розділ 5(а), відповідно до якого «Фонд може вимагати від держави-члена надати йому таку інформацію, яку він вважає необхідною для ведення його справ, включаючи як мінімум, який потрібен для виконання Фондом функцій, дані про державу за наступними позиціями:

- офіційні авуари в державі і за кордоном: 1) в золоті, 2) в іноземній валюті;
- авуари в державі і за кордоном, банківських і фінансових установах, що не є офіційними установами: 1) в золоті, 2) в іноземній валюті;
- видобуток золота;
- експорт та імпорт золота за країнами призначення і походження;
- загальний обсяг експорту та імпорту товарів, що представлений по вартості в національній валюті, за державами призначення і походження;

- зовнішній платіжний баланс, включаючи: 1) торгівлю товарами та послугами, 2) операції з золотом, 3) відображення операцій з капіталом, 4) інші статті;

- міжнародна інвестиційна позиція, тобто закордонне володіння інвестиціями на території держави-члена та інвестиції за кордоном, що належать особам на його території, наскільки можливе надання такої інформації;

- національний дохід;

- індекси цін, тобто індекси товарних цін на оптових та роздрібних ринках і цін експорту та імпорту;

- курси купівлі і продажу іноземних валют;

- правила валютних операцій, тобто всебічний звіт про правила валютних операцій, які діють на момент вступу до Фонду та детальний виклад наступних змін, по мірі їх виникнення;

- при існуванні офіційних механізмів клірингу – дані про суми, що чекають клірингу за торговими і фінансовими операціями, а також про строк, протягом якого така заборгованість за платежами залишається непогашеною».

Такі конструкції формулювань Статей Угоди МВФ свідчать про те, що, підписуючи цей договір, держава не тільки стає членом МВФ, а й бере на себе цілий ряд зобов'язань щодо своєї внутрішньої валютної політики. При цьому також варто вказати на те, що Міжнародний валютний фонд також зобов'язує державу-члена реалізувати взяті на себе зобов'язання шляхом внесення змін у національне законодавство. Зокрема, відповідно до розділу 10 ст. IX, кожна держава-член здійснює на своїх територіях дії, необхідні для введення в силу через своє законодавство принципів, викладених у Статтях Угоди МВФ, і надає МВФ детальні відомості про прийняті дії.

Зазначене вище свідчить про те, що Статті Угоди про МВФ регулюють не тільки особливості функціонування Міжнародного валютного фонду, а і є джерелом правового регулювання валютних відносин на території держави-члена. Однак те, що в ньому практично відсутня конкретика стосовно дій держави-члена на своїй території в процесі здійснення валютної політики, а є тільки загальні обмеження, можна стверджувати, що Статті Угоди МВФ закріплюють принципи правового регулювання валютних відносин на території держави-члена. Враховуючи це, ми приходимо до логічного висновку про те, що

Статті Угоди МВФ на території держави-члена є джерелом правового регулювання валютних відносин, і на території держави-члена валютна політика реалізується відповідно до принципамів і методів, що декларуються і підтримуються МВФ.

Враховуючи вищевикладене, можна зробити наступні висновки.

На сьогодні міжнародні фінансово-кредитні організації посідають провідне місце в регулюванні світових фінансових відносин. Їхнім головним завданням є розвиток світової фінансової системи, підтримання її стабільного розвитку та фінансова допомога державам. При цьому варто особливо наголосити, що міжнародні фінансово-кредитні організації надають допомогу переважно своїм державам-членам.

Сьогодні у світі налічується близько десяти міжнародних фінансово-кредитних установ, зокрема: Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Міжнародна фінансова корпорація, Міжнародна асоціація розвитку, Багатостороннє агентство по гарантуванню інвестицій, Паризький клуб, Лондонський клуб та ряд регіональних фінансово-кредитних установ.

Провідною світовою фінансово-кредитною організацією серед згаданих, в аспекті її впливу та масштабу діяльності, є Міжнародний валютний фонд. Аналіз його впливу на функціонування держави-члена, а також дослідження діяльності інших світових фінансово-кредитних установ свідчать про те, що їх діяльність базується на загальних засадах, які найяскравіше можна продемонструвати на прикладі діяльності МВФ. Також Міжнародний валютний фонд є провідною міжнародною організацією, яка здійснює регулювання світових валютних відносин та валютних відносин держав-членів.

Діяльність МВФ дістала неоднозначні оцінки у світі. З одного боку він надає фінансову допомогу державам-членам, з іншого – вимагає від держав-членів дотримуватись ряду вимог та виконувати ряд зобов'язань. Саме такий алгоритм його функціонування надає йому здатність значною мірою впливати на розвиток світової фінансової системи та діяльність держав-членів у сфері фінансових відносин.

Варто особливо наголосити на тому, що, стаючи членом МВФ, держава отримує певні параметри своєї діяльності, позбавляючись

певних можливостей, та бере на себе ряд зобов'язань, аналіз яких свідчить про те, що їх виконання ставить державу-члена в залежність від МВФ. Також варто зазначити, що установчі документи МВФ, якими є Статті Угоди МВФ, за своєю суттю є джерелом правового регулювання валютних відносин на території держави-члена.

Зазначене повністю стосується і України, яка є членом МВФ та ряду інших міжнародних організацій. Враховуючи це, при розробці та впровадженні механізмів правового регулювання валютних відносин на території України, а також застосування тих чи інших методів правового регулювання валютних відносин, варто особливо звертати увагу на виявлені нами особливості функціонування міжнародних фінансово-кредитних організацій, зокрема Міжнародного валютного фонду.

4.3. Основні суб'єктивні фактори впливу на правове регулювання валютних відносин в Україні

Політика як суб'єктивний фактор впливу на правове регулювання валютних відносин

У своєму дослідженні, на підставі аналізу як наукової літератури, так і практики реалізації валютних відносин, ми вказали на те, що одним з суб'єктивних факторів впливу на правове регулювання валютних відносин є політика держави, яку вона проводить на власній території. Для того щоб з'ясувати сутність цього твердження на предмет об'єктивності, вважаємо за необхідне звернути увагу на декілька важливих моментів, а саме: що собою становить політика як явище, які її цілі та засоби, як політика впливає на право. Саме після з'ясування зазначених моментів ми зможемо чітко уявити та сформулювати, яким чином політика, яку проводить держава, впливає на правове регулювання валютних відносин.

Враховуючи те, що нашим головним завданням є з'ясування питання впливу політики на регулювання валютних відносин, ми лише в загальному плані розкриємо зазначені питання.

Аналіз наукової літератури, що присвячена дослідженню політики як соціокультурного явища, свідчить, що термін «політика» походить від давньогрецького слова «поліс» (місто-держава) та його похідних: «politike» (мистецтво управляти державою), «politeteia» (конституція), «polites» (громадяни), «politica» (державний діяч). Враховуючи таку ситуацію з етимологією цього терміна можна цілком логічно пояснити той факт, що єдиного визначення поняття «політика» не існує. Кожен дослідник намагається описати та надати його визначення, виходячи з власного розуміння сутності політики. Аналіз праць видатних філософів свідчить про те, що така ситуація була характерна протягом існування практично всього цивілізованого суспільства. Ще Платон під політикою розумів мистецтво, здатність жити

в умовах поліса, яке визначає певні рамки поведінки для людей. М. Вебер сприймав політику як прагнення до влади, її завоювання, утримання в різних великих суспільних колективах. При цьому розрізняв політику в широкому та вузькому розуміннях: у широкому – це політичні відносини, пов'язані з управлінням окремими сферами суспільного життя, а у вузькому – керівництво політичною організацією, передовсім державою. Д. Істон розглядав політику як реалізований владою розподіл цінностей, а Меркл твердив, що у своїх найкращих проявах політика – це шляхетне прагнення до справедливості та розумного порядку, а в найгірших – це корислива жадоба влади, сили, багатства.

Безумовно, можна продовжувати наводити думки вчених щодо поняття та розуміння політики, в тому числі і сучасних мислителів, проте вже з наведених поглядів можна виявити два напрями трактування політики як соціального явища. Так, представники одного напрямку трактують політику як процес боротьби за завоювання та утримання влади (Мак'явеллі, Бюрдо, Дюверже, Арон), а представники іншого напрямку сприймають політику як специфічний вид діяльності соціальних суб'єктів, пов'язаний з боротьбою за владу, розподілом цінностей, управління державними та суспільними справами (Ільїн, Мельвіль, Федоров).

У рамках нашого дослідження ми сприймаємо позиції представників обох напрямків, оскільки для нас важливою є головна характеристика – це боротьба і утримання влади як можливості реалізувати власні інтереси за рахунок інших.

Говорячи про політику, варто звернути увагу на те, що політика виникла з необхідності підпорядковувати індивідуальні та групові інтереси всезагальному, який полягає в збереженні цілісності і єдності розшарованого суспільства. Цей особливий вид людської діяльності покликаний з'ясувати як довготривалі, так і поточні інтереси різних соціальних груп. За своєю природою політика є засобом забезпечення інтересів як великих груп людей (наприклад націй, класів), так і нечисленних груп (наприклад фінансових чи регіональних кланів). Вона є усвідомленою діяльністю, спрямованою на забезпечення суспільних процесів, їх регулювання, розвиток у певному напрямку.

У політиці як сфері життєдіяльності людей виявляються відмінності інтересів різних груп, які, з одного боку, стикаються, а з іншо-

го – взаємоузгоджуються. Політика є продуктом свідомої довільної, а часом – свавільної діяльності людей, рушійною силою якої є певний інтерес. Проте в цілому політика виражає інтегрований інтерес, який, тим не менш, може змінюватись залежно від обставин, пов'язаних з розвитком суспільства.

У структурному плані політика становить собою сукупність елементів, якими є суб'єкти політики, об'єкти політики, політична діяльність, політичні відносини, політичні інтереси, політична свідомість, політична психологія, політична культура; крім того виділяють нормативний аспект. Під суб'єктами політики розуміються учасники політичного процесу, здатні діяти вільно і самостійно. Виділяють три рівні суб'єктів політики: соціальний (індивіди, класи, еліти, етноси, мафія, натовп, корпоративні групи); інституційний (партії, органи державної влади, суспільні організації, такі супер-інститути, як ООН, НАТО); функціональний (армія, органи розвідки, лоббі, опозиція, бюрократія).

Об'єктами політики є суспільні явища, на які спрямована діяльність суб'єктів політики, зокрема влада. Суб'єкти, здійснюючи політичну діяльність, вступають у політичні відносини, взаємодіючи з приводу використання влади. Метою такої взаємодії є задоволення політичних інтересів учасників, які є безпосереднім каталізатором політичної активності.

Як свідчить аналіз наукової літератури та практики реалізації політичної діяльності в розвинених країнах та країнах, що розвиваються, нормативний аспект виражений конституціями, законами, програмними документами партій і політичних рухів. При цьому політика може бути різних видів: економічна, соціальна, культурна, правова та державна. Залежно від масштабів, спрямованості, змісту завдань, політика поділяється на внутрішню і зовнішню.

Призначення політики, в самому прогресивному плані, полягає у тому, щоб на основі спільних інтересів об'єднувати всі верстви суспільства і спрямовувати їхні дії на вирішення важливих суспільно-державних завдань. У літературі виділяють наступні функції політики:

- 1) функція управління – визначення основних напрямків економічного, соціального, духовного розвитку суспільства;
- 2) прогностична функція – визначення перспектив суспільного розвитку, створення різноманітних моделей майбутнього стану політичної системи тощо;

3) функція інтеграції – об'єднання різноманітних груп суспільства довкола фундаментальних ідей, інтересів цінностей;

4) мобілізаційно-інтеграційна функція – мобілізація матеріальних, духовних, трудових ресурсів для ефективного вирішення суспільних завдань;

5) ідеологічна функція полягає у формуванні певного суспільного ідеалу, який обумовлює політичні та соціальні цінності;

6) виховна функція спрямована на соціалізацію індивідів, тобто їх залучення до політичного життя;

7) інноваційна функція спрямована на творче осмислення політичної дійсності, вироблення способів і методів її зміни. Тобто політика має своїм завданням створювати нові, прогресивні форми соціальної організації життя.

За своєю природою політика є цілеспрямованою діяльністю, при досягненні цілей якої використовуються відповідні засоби. Саме цим можна пояснити, те, що цілі і засоби політики є її головними атрибутами та елементами політичної життєдіяльності.

Мета в політиці – це ідеальний, бажаний результат, заради якого здійснюється політична діяльність. Також мета – це найважливіший орієнтир для політиків, який охоплює різноманітні погляди, очікування, наміри. Відображаючи різноманітні інтереси та потреби, мета також є різноманітною. Зокрема, цілі можна класифікувати такими чином:

- політика спрямована на врегулювання загальних (досягнення загальної рівності, благополуччя та інше) та приватних (формування уряду народної довіри) інтересів;

- за змістом – соціальну, економічну, ідеологічну, юридичну політику;

- за чергою реалізації – на політику на найближчі часи, проміжну політику, перспективну політику, кінцеву політику (для конкретного політичного процесу);

- за сферою політичної діяльності – на внутрішню (внутрішньодержавну) та зовнішню (міжнародну).

Як свідчать дослідники, мета в політиці – це специфічна форма знання, направлена на перетворення політичного життя, на зміну існуючих політичних відносин.¹ Разом з тим, як показує аналіз наукової

¹ Малько А. В. Теория правовой политики : монография. – М. : Юрлитинформ, 2012. – С. 83.

літератури, що присвячена дослідженню політики як соціального явища, сьогодні досить важко виділити якусь одну мету проведення політики.

Дослідники зазначають, що «метою політики є збереження чи створення найбільш прийнятних для певних соціальних верств населення чи класів, а також суспільства в цілому умов і способів здійснення влади».¹ Також, близькими до істини є ті представники політичної науки, які поєднують мету політики з безпекою та добробутом народу,² із забезпеченням соціального процесу,³ з підтриманням та зміцненням існуючого типу суспільних відносин, чи з їх частковим перетворенням, або знищенням і побудовою іншої соціально-політичної системи.⁴

Мета в політиці спрямована на зниження ступеня стихійності і конфліктності в політичній діяльності, пов'язана з забезпеченням балансу сил, стабільності і зміни, статички і динаміки політичного життя суспільства. У найбільш загальному вигляді метою політики є впорядкування процесу задоволення різних інтересів, що існують в конкретній державі і поєднані різнополярними приватними прагненнями з єдиними намірами цілого суспільства.

Раціональність здійснюваного в меті вибору (від чого прямо залежить його оптимальність, тобто найвищий ступінь відповідності як потребам, так і наявним умовам і можливостям) визначається наступними факторами: 1) реалістичністю передбачення, отримання найбільш повного знання про наслідки здійснюваних дій; 2) повною оцінкою ресурсів, якими може розпоряджатись суб'єкт політичної діяльності в процесі досягнення мети; 3) можливістю використання різних засобів.

Як показує аналіз практики реалізації політичної діяльності в Україні і в інших країнах, ступінь реалістичності сформульованих тих чи інших політичних цілей визначити відразу досить важко. У своїй переважній більшості цей процес є одночасно і своєрідною наукою, і мистецтвом. При цьому тільки політична практика, що становить со-

¹ Спиркин А. Г. Философия : учебник. – М., 1999. – С. 672.

² Гомильтон А., Мэдисон Д., Джей Д. Федералист. – М., 1993. – С. 29, 29.

³ Зиновьев А. П., Шевченко В. Н. Политология : учебник. – М., 1998. – С. 61.

⁴ Мельник В. А. Политология : учебник. – Минск, 1996. – С. 242.

бою сукупність політичної діяльності і політичного досвіду може більш-менш чітко окреслити контури висунутої раніше мети і оцінити їх на предмет реалістичності.

Разом з тим «у кожної нації, що живе на окремій території, завжди існує певна домінуюча мета, домінуючі прагнення. І ідеальна влада має їх використовувати, має на них спиратись і пропонувати програми дій, що їм відповідають. В цьому випадку народ блаженствує і ніяким смутам не підвласний, а влада у віках в народі згадується добрим словом».¹

При цьому протилежна ситуація призводить до значних негативних наслідків. Відсутність явної та ясної політичної мети практично завжди приводить державу до нульових, а частіше – до негативних результатів. Таке функціонування держави приводить до значних людських і матеріальних втрат, підриву престижу держави на міжнародній арені, послаблення економіки та іншого. Таким чином, виокремлення та постановка чітких політичних цілей є запорукою їх повної реалізації.

Разом з тим у структурі політичної діяльності важливим є не тільки вміння ставити відповідні цілі, але й правильно і ефективно використовувати засоби для їх досягнення.

Засоби в політиці становлять собою інструменти і технології, що ведуть до здійснення політичних намірів, перетворення ідеальних поривань в реальні дії та результати. Це сукупність можливостей здійснювати політику і владу, використовувати їх в інтересах суспільства чи будь-яких політичних сил. Це всі політичні методи, важелі, форми, ресурси, за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів політики, забезпечується досягнення поставлених цілей.

Як показує аналіз політичної діяльності на сучасному етапі розвитку нашого суспільства, засоби політичної діяльності є різні. Вони можуть бути жорстокими (в науковій літературі їх називають крайніми), тобто тими, які націлені на швидке, без затримок досягнення бажаного результату. Як приклад можна навести військові дії, залякування людей, терор місцевого населення та інше. Також виділяють м'які (в літературі їх називають помірними) засоби, використання

¹ Моисеев Н. Н. Размышления о современной политологии. Политические науки: новые проблемы : монография. – М., 1999. – С. 17.

яких дає проміжні результати і застосування яких потребує значного часу. Як приклад можна назвати страйки, пропагандистські кампанії, перемовини, мітинги, демонстрації та інше. При цьому, як показує аналіз, використання жорстких засобів призводить до виникнення соціальних конфліктів, а використання м'яких – до виникнення соціальної напруги.

Діяльність політичних партій на території України є досить різноманітною, що дає можливість при її аналізі виявити основні засоби політичної діяльності. Так, серед основних засобів, що використовують політичні партії, можна виділити дві групи:

- засоби, що виникають поза середовищем політики (традиції, звичаї та інші соціальні норми, довіра, гроші та інше);
- засоби, що виникають у сфері політики, створюються самими суб'єктами політичної діяльності (політична символіка, маніфестації, лобізм, популізм та інше).

Також варто наголосити на тому, що види засобів, які застосовуються в політиці, в більшості випадків залежать від особливостей конкретного суспільства і регіону держави, їх політичної культури та ментальності. При цьому варто враховувати, що наскільки великою є кількість проблем і завдань, які ставляться та вирішуються в політиці, а їх різноманіття вражає, настільки ж великим має бути і набір використовуваних засобів. Значною мірою саме від різноманіття засобів політичної діяльності залежить її характер, можливості та результати.¹ Крім того, динаміка політичного життя, цілі політичних еліт, які постійно змінюються, вимагають постійного оновлення системи засобів, внесення відповідного необхідного різноманіття в їх арсенал.

Разом з тим важливо враховувати неоднакову природу та джерела цілей і засобів, що існують, в тому числі і в політиці. Якщо цілі залежать більшою мірою від потреб суспільства, то засоби – від його культурного рівня і ресурсів, перш за все від економіки держави.

Між цілями і засобами існує взаємозв'язок та своєрідна взаємодія. З одного боку, ціль визначає використовувані засоби. З іншого боку, засоби, впливаючи на досягнутий результат, визначають ре-

¹ Демидов А. И. Учение о политике: философские основания : монография. – М., 2001. – С. 186.

алістичність чи утопічність цілей, коректують її основні параметри, може навіть відбуватись відмова від тих ідеалів, що виявились недосяжними. Об'єктивний результат, як правило, дають не цілі, а засоби, що використовуються для їх реалізації. Невідповідність засобів веде до суттєвій різниці цілей і отриманого результату, що, за принципом зворотнього зв'язку, дискредитує саму ціль.

Зазначене вище, будучи загальною характеристикою політики і політичної діяльності, дає нам можливість перейти до з'ясування впливу політики на право загалом та, відповідно, на правове регулювання валютних відносин.

Природа права передбачає вплив природніх (кліматичні умови, демографічні процеси) та соціальних (політичні, економічні, культурні, історичні) обставин (факторів) на його стан в цілому і на його окремі елементи. При цьому в різних правових системах набір цих факторів і ступінь детермінації відрізняється національною специфікою.

Право, будучи нормативним компонентом політичної системи суспільства, зазнає змін та трансформується в результаті політико-трансформаційних процесів, які проходять у суспільстві. Очевидно, що передумовою дії політичного фактора на складові правової системи є політико-трансформаційний процес, що означає системні зміни в політико-владних відносинах, в ході яких політичний процес під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів приводить до таких результатів політичного розвитку, як трансформація влади чи перехід до якісно іншої політичної системи. При цьому необхідно зазначити, що термін «політичний вплив» (вплив політики) може вживатись як у широкому, так і у вузькому значенні. Перше використовується в плані вияву взаємодії права і політики і означає загальний закономірний зв'язок явищ політичної і правової природи. Друге значення охоплює собою лише частину зазначеного змісту і зводиться до неформального впливу на структуру державної влади.

Аналіз наукової літератури, в якій висвітлюються питання впливу політики, в тому числі і на право, дає можливість констатувати, що в цілому політичний вплив на право можна визначити як сукупний прояв політичних факторів, що відображають вплив не правових (тобто тих, що не мають правової природи) компонентів політичної системи. При цьому дія політичних факторів має певні особливості, що дозволя-

ють говорити про особливий тип, характер політичного впливу на право. Характер політичного впливу обумовлений особливостями самого перехідного процесу, який може бути охарактеризований динамізмом і фундаментальністю змін, нестабільністю, нерівномірністю темпів та рівнів перетворення різних сфер суспільних відносин, неефективністю регулятивних механізмів і потенційною багатоваріативністю розвитку. Цей вплив, як зазначає О.А. Нікіфорова, відрізняється: а) високим ступенем інтенсивності, б) поєднанням негативного і позитивного в оцінці подій, в) невизначеним характером результату – як у розвитку системи в цілому, так і в її окремих елементах, г) латентним, прихованим характером процесів впливу, що існують у сфері відносин влади.¹ При цьому передумовою латентності є ненормативність політичного життя.

Об'єктами впливу є інститути, явища і процеси правового характеру: як система права в цілому, так і окремі її інститути, а також дія права в суспільстві. Зміни в системі права під впливом політики пов'язані з а) збільшенням кількості галузей права, б) підвищенням пріоритету конституційного (державного) права як галузі права, яка є правовим фундаментом політичної влади.

У літературі неодноразово зазначалось, що парадигмою політичного розвитку є невизначеність і непередбачуваність. Разом з тим вплив політики на суспільство і суспільні відносини визначається як інтенсивний. Враховуючи це, ми можемо говорити, що характер впливу політики на право також відрізняється інтенсивністю та невизначеністю. Саме це, а також висока варіативність розвитку суспільних відносин під впливом різних політичних факторів не дає можливість чітко та точно описати результат такого впливу. В сучасній науковій літературі існує досить велика кількість описів впливу політики на право, у яких дослідники застосовують різні терміни. Проте, як уявляється, найбільш точно відображають зміст та результат впливу політики на право такі терміни як модернізація і трансформація права.

В науковій літературі термін «модернізація» вживається у двох значеннях: а) оновлення, осучаснення, б) історичний процес перехо-

¹ Нікіфорова Е. А. Политическое влияние как фактор развития права в современной России: теоретико-правовые аспекты : дис. ... к.ю.н., 12.00.01. – Н. Новгород, 2006. – С. 85.

ду соціальних структур традиційного типу переважно в західноєвропейський алгоритм соціально-економічного і політичного розвитку. По відношенню до права вчені виділяють два типи модернізації – первинна (органічна) і вторинна (неорганічна, доганяюча). Перший тип модернізації характерний для розвинених країн і здійснюється переважно еволюційним шляхом, другий тип характерний для держав, що розвиваються і змушені орієнтуватись тією чи іншою мірою на досвід розвинених країн. Як показує аналіз практики модернізації права, який відбувається в Україні, він належить до другого типу і має доганяючий характер.

Стосовно трансформації, то в юридичній літературі поняття «трансформація права» хоча і зустрічається, але все ж таки не стало загальноживаним. Це пояснюється тим, що цей термін піддається точному визначенню ще менше, ніж термін «модернізація». Поняття «трансформація» не має строго наукового змісту не тільки в праві, а й в інших соціальних науках і найчастіше використовується для позначення процесу системних змін.

У цілому ж аналіз як наукової літератури, так і практики політичної діяльності різних суб'єктів дають можливість виділити наступні прояви впливу політики на право:

- збільшення обсягу та деталізації правового регулювання політичної сфери шляхом зміни кількісної і якісної сторони політичного законодавства.
- зміна пріоритетів у функціях права: з регулятора суспільних відносин на засіб соціального управління і контролю;
- зміна змісту принципу верховенства права;
- відсутність «процедурної справедливості» тобто системи формальних гарантій прав громадян у взаємовідносинах з державою;
- збільшення в правових процесах правової демагогії.

Враховуючи зазначені прояви впливу політики на право, спробуємо проілюструвати їх на прикладах правового регулювання валютних відносин в Україні.

Стосовно валютних відносин, перший прояв впливу політики можна визначити як збільшення обсягу та деталізація правового регулювання валютних відносин шляхом посилення політичного впливу на цей процес суб'єктів політичної діяльності, підвищення політичної кон'юнктурності валютного законодавства.

Дослідження чинного валютного законодавства України свідчить про те, що воно постійно змінюється, при цьому в основному в напрямку збільшення кількості нормативно-правових актів. Просте звернення до баз даних українського законодавства свідчить про те, що за останні роки кількість нормативно-правових актів, які регулюють валютні відносини, збільшилась більш ніж у два рази.

Таку ситуацію можна пояснити різними причинами, зокрема, важливістю валютної сфери для розвитку держави, та необхідністю детального врегулювання діяльності на валютному ринку, і потребою у своєчасному регулюванні валютних відносин, що постійно виникають. Проте аналіз прийнятих нормативних актів та стану правового регулювання валютних відносин в нашій державі свідчить про значні негативні тенденції. Перше, на що варто звернути увагу, так це на практично повну безсистемність правового регулювання валютних відносин. За великим рахунком правове регулювання валютних відносин можна назвати кон'юнктурним. Залежно від того, яка політична партія знаходиться при владі, на рівні законодавства починають підганяти і показники діяльності фінансово-кредитних установ (зокрема можна навести приклад збільшення статутного фонду банків для виведення з ринку непідконтрольних банківських установ чи примусити окремі установи до об'єднання), і закриття доступу до фінансових ресурсів (обмеження чи припинення рефінансування). На сьогодні чинне законодавство України, що регулює валютні відносини, побудоване таким чином, що існують декілька державних органів, до компетенції яких входять питання регулювання валютних відносин. Це призводить до їх конкуренції і зменшення ефективності діяльності у цій сфері. Ситуація могла б кардинально змінитись з прийняттям відповідного закону, але, на жаль, як показує аналіз законотворчої діяльності Верховної Ради України, не варто сподіватись на його швидке прийняття.

Другий прояв впливу політики на правове регулювання суспільних відносин через призму валютних відносин можна визначити як зміну пріоритету правового регулювання з врегулювання валютних відносин на управління і контроль за ними.

Аналіз практики розвитку валютних відносин у світі свідчить про те, що вони найбільш оптимально розвиваються в тому випадку, коли суб'єкти господарювання, можуть вільно використовувати отримані

валютні ресурси на власні потреби. Це можна пояснити тим, що інтенсивність розвитку і ефективність господарської діяльності в більшості випадків залежить від можливості прогнозувати розвиток економічної ситуації і в разі необхідності вчиняти певні дії для мінімізації збитків. Відсутність можливості вільно розпоряджатись своїми валютними ресурсами позбавляє суб'єктів господарювання певних інструментів страхування від господарських ризиків.

Сьогодні питання вільного використання валютних ресурсів їх власниками на території України є надзвичайно важливим питанням, оскільки від його вирішення залежить подальший розвиток України та стабілізація фінансової системи. З одного боку, запровадивши обов'язковий продаж валютної виручки, держава намагається стримати негативні тенденції на валютному ринку, з іншого боку – позбавляє можливості суб'єктів господарювання ефективно використовувати свої ресурси. Безумовно, варто погодитись, що в сьогоднішній економічній ситуації певні дії держави є виправданими, проте, як уявляється для нормального та стабільного розвитку нашої держави варто продовжувати пошук балансу задоволення інтересів, і не тільки державних.

Говорячи про зміну змісту принципу верховенства права через призму валютних відносин варто зазначити наступне.

Принцип верховенства права є фундаментальним принципом правової і демократичної держави. Але сучасний політико-правовий розвиток демонструє, що він в Україні визнається не настільки абсолютним, щоб визначати сутність України як правової держави. Це обумовлюється декількома моментами.

По-перше, намагання до максимальної правової регламентації, що пов'язане з реалізацією цього принципу, не завжди відповідає потребам ефективності та гнучкості влади в прийнятті рішень у галузі економіки загалом та валютної сфери зокрема для захисту економічних інтересів усіх суб'єктів. Даний принцип містить лише формальні обмеження державних інститутів, в той час як необхідний реальний контроль їх діяльності. Як приклад можна навести діяльність Національного банку України на валютному ринку щодо підтримання стабільності національної грошової одиниці – гривні.

По-друге, абсолютизація нормативної дії закону досить часто призводить до невідповідності суспільним потребам та інтересам, при

цьому вона практично завжди нівелюється неправовими практиками реалізації соціального життя. Сьогодні практично кожен громадянин України знає, навіщо йому знайомі в органах державної влади і намагається їх завести. Особливо це питання є актуальним, коли стоїть питання про діяльність у фінансовій сфері.

По-третє, питання про співвідношення політичної доцільності і верховенства закону, на жаль, вирішується не на користь останнього. Сьогодні в Україні ступінь політичної доцільності в економічній сфері вирішується панівною політичною владою залежно від власних політичних інтересів на користь своїх політичних прибічників.

По-четверте, використання в науці і практиці терміна «диктатура закону», що при поверховому його сприйнятті наділений позитивним змістом і означає суворе дотримання норм закону в практиці політики, що проводиться українською державою, виявляється протилежністю принципу верховенства права. У цьому аспекті варто погодитися з вченими, які вказують на необхідність заміни цього терміна терміном «влада закону» чи «сила закону». А термін «диктатура закону» варто використовувати по відношенню до державної влади. Сьогодні, як показує аналіз практики владної діяльності уповноважених органів у фінансовій сфері, коли мова йде про регулювання діяльності суб'єктів господарювання чи звичайних громадян, застосовується принцип «диктатура закону», а коли йдеться про діяльність державних органів, то принцип політичної доцільності. Така ситуація не сприяє активному розвитку економіки нашої держави і значно сповільнює її рух до демократичних стандартів функціонування нашого суспільства.

Стосовно відсутності «процедурної справедливості» у регулюванні фінансової сфери, варто зазначити, що з формальної точки зору питання спілкування зацікавлених осіб з державними органами на законодавчому рівні досить детально врегульоване. Проте, якщо поглянути на практичній бік, то доводиться констатувати, що державні органи в переважній більшості зловживають наданими їм правами, зокрема, як приклад можна навести надання відповіді на запит в останній день строку розгляду запиту.

Стосовно збільшення правової демагогії через призму валютних відносин, то цю тенденцію досить чітко ілюструє стан розробки закону України, яким би комплексно врегулювались валютні відносини. Зокрема, протягом останніх десяти років практично всі державні

органи визнавали необхідність і нагальність прийняття такого закону. Здійснювались спроби його розробити та прийняти Верховною Радою України. Проводилось велика кількість тематичних засідань уповноважених державою органів, слухань Комітету Верховної Ради України з фінансової та банківської діяльності та наукових конференцій. Проте, на жаль, не зважаючи на досить велику кількість позитивних аспектів такої активності, зазначений нормативний акт не прийнятий і до сьогодні.

Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, для адекватного і ефективного правового регулювання валютних відносин при розробці механізмів їх регулювання уповноваженим державою органами варто враховувати такий внутрішній фактор, як політика, оскільки лише його врахування дасть можливість значно зменшити затрати на реалізацію державної валютної політики та підвищити її ефективність.

Економіка як фактор впливу на правове регулювання валютних відносин

Аналіз практичної економічної діяльності свідчить про те, що регулювання будь-яких відносин які виникають на території держави зазнає впливу великої кількості чинників, головним з яких є середовище існування. Саме середовище існування є визначальним для обрання практично всіх найважливіших елементів діяльності і саме від його особливостей залежить вибір та комбінація прийомів і способів регулювання відносин, що виникають та розвиваються.

Проводячи дослідження, пов'язані з економікою та регулюванням відносин, що виникають у процесі її функціонування, і враховуючи тему нашого дослідження, доцільно звернути увагу на її поняття та надати характеристику.

Історичний аналіз економічного розвитку нашого суспільства впевнено довів, що кожна держава спадкує історичні традиції свого розвитку.¹ На ньому відображаються і національні, і політичні, і релігійні особливості тієї чи іншої держави. На сучасному етапі розвитку саме національне суспільство, тобто спільнота людей і соціальних груп в рамках кордонів держави, є протягом всієї історії,

¹ Див.: История мировой экономики. Хозяйственные реформы 1920-1990 г.г. : учебное пособие / А. Н. Макарова и др. – М. : Закон и право; Юнити, 1995; Экономическая история зарубежных стран. Курс лекций / Н. Н. Полатаева, В. И. Голубович, Л. Ф. Пашкевич и др.; под общ. ред. В. И. Голубовича. – Минск : НКВ «Экоперспектива», 1996.

включаючи і сучасний період, як найбільш внутрішньо взаємопов'язана і найкращим чином інтегрована форма економічної діяльності. Економічне функціонування соціальної спільноти в рамках кордонів держави має своїм наслідком створення і розвиток національної економіки, яка, у свою чергу, є середовищем функціонування всіх суб'єктів що здійснюють господарську діяльність на території цієї держави.

Дослідженням національної економіки в основному займалися представники економічної науки. Представники інших напрямків соціальної науки у своїх дослідженнях використовують саме їх напрацювання. Враховуючи це, ми також звернемо увагу на їх уявлення щодо національної економіки.

Аналіз фахової наукової літератури, в якій висвітлюються питання функціонування національної економіки, свідчить про те, що на сьогодні існують три основних альтернативних підходи до її сприйняття, а саме: а) національна економіка ототожнюється з національним ринком; б) національна економіка розглядається як система виробничих відносин; в) національна економіка розглядається як народне господарство. Коротко розглянемо їх.

Джерелом ототожнення національної економіки з національним ринком є західна економічна наука. В цьому аспекті варто погодитись з думкою лауреата Нобелівської премії з економіки В. Леонтьєва про те, що А.Сміт, Д. Рікардо, Т. Мальтус, Дж. С. Мілль створили велику теоретичну концепцію, що заснована на понятті національної економіки як системи, яка схильна до саморегуляції і до складу якої входять багато різноманітних, взаємопов'язаних суб'єктів господарювання, що виробляють і споживають.¹

Протягом тривалого часу саме таке сприйняття національної економік було пануючим і використовувалось для поглиблення економічних знань. Наприклад, базуючись на такому розумінні національної економіки, Л.Вальрас розробив теорію загальної ринкової рівноваги.

Проте слід зазначити, що під впливом економічного розвитку та економічних процесів, які відбувались у світі, сприйняття національ-

¹ Економічна теорія. Національна економіка : підручник / за ред. В. М. Тарасевича. – К.: Знання, 2012. – С. 16.

ної економіки як національного ринку піддавалось трансформації. Так, в умовах різкого підвищення ролі держави після світової економічної кризи 1929-1933 р.р. представники кейнсіанського і соціально-інституційного напрямів економічної думки ввели в систему національної економіки державу. При цьому окремі представники економічної науки (Ф. Хайєк, М. Фрідман) констатували, що вона має виконувати не тільки роль пасивного спостерігача і вступати в дію в крайніх випадках, а й встановлювати «правила гри» для суб'єктів національної ринкової економіки.

У сучасних умовах національна економіка в західній економічній науці здебільшого розглядається як національна ринкова змішана система з притаманною їй взаємодією механізмів саморегуляції, державного та громадського регулювання.

Джерелом розгляду економіки як системи виробничих відносин є праці представників марксистської економічної науки. Так, національну економіку марксистки визначають як систему виробничих відносин з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання результатів діяльності людей, а також ефективного використання ресурсів з властивими їй цілями розвитку виробництва, формами його організації та господарювання. Продуктивні сили і технологічний спосіб виробництва формують матеріально-технічну базу національної економіки, а виробничі відносини, економічні закони і категорії складають соціально-економічну основу.¹

У процесі наукових дискусій в середині минулого століття сформувався ще один підхід до розуміння національної економіки. Так, відомий творець «німецького дива» Л. Ерхард у книзі «Добробут для всіх» дослідив економіку саме в такому ракурсі. Він дослідив народне господарство, проблеми переходу від тоталітарної, примусової до ринкової економіки. Узагальнено позиція представників цього напрямку виглядає так. Народне господарство є продуктом історичного розвитку, поглиблення суспільного поділу праці, усупільнення виробництва. Це сукупність усіх галузей і регіонів країни, об'єднаних в єдиний організм за допомогою різноманітних економічних зв'язків.

¹ Дет. див: Ковальчук В. М. Історія економіки та економічної думки : навчальний посібник. – К., 2008. – 578 с.; Юхименко П. І. Історія економіки та економічної думки : підручник / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К. : Знання, 2011. – 646 с.

Аналіз зазначених підходів до розуміння національної економіки не дає можливість стати на якусь одну з позицій. Адже в межах кожного із зазначених підходів вирішується важливе наукове завдання. Також, як уявляється, абсолютизація будь-якого з підходів не є конструктивною. На наш погляд, кожен із зазначених підходів має враховуватись і використовуватись для отримання найбільш адекватних дійсності економічних знань.

Використовуючи інтегративний підхід в рамках нашого дослідження під національною економікою ми будемо розуміти певне господарство, що виникає і розвивається на території окремої держави, і є основою її функціонування і розвитку. Розгляд економіки саме в такому ракурсі надасть нам можливість виявити особливості її впливу на суспільні відносини і їх регулювання.

Аналіз наукової та навчальної літератури, що висвітлює питання функціонування національної економіки, дає можливість виділити такі ознаки національної економіки, як:

- наявність тісного взаємозв'язку на основі поділу праці суб'єктів господарювання;
- функціонування в рамках єдиного економіко-соціального простору;
- наявність регулюючого центру;
- наявність економічного суверенітету;
- функціонування в рамках держави.

Досліджуючи національну економіку як певне господарство, яке виникає і розвивається на території держави варто наголосити на тому, що вона становить собою діалектичну єдність взаємопов'язаних і водночас, взаємодіючих суб'єктів. Суб'єкти функціонують в різних секторах національної економіки, головними з яких є приватний і державний. При цьому взаємодія суб'єктів, що функціонують і задовольняють свої інтереси, не обмежується якимось одним сектором.

Враховуючи те, що економічна наука здійснює дослідження виходячи з постулату відстороненості і оперує поняттями та категоріями, які характерні для «чистої економіки», вона не робить поділу суб'єктів на легальних та нелегальних. Для нашого дослідження є важливим звернути увагу саме на такий поділ суб'єктів, оскільки особливості функціонування легальних і нелегальних суб'єктів кардинально відрізняються.

В рамках нашого дослідження під легальними суб'єктами ми будемо розуміти фізичних, юридичних осіб та їх об'єднання, а також державу, що здійснюють свою діяльність на певній території керуючись встановленими в даній державі правилами, які об'єктивуються в її законодавстві. Саме наявність законодавства як основи легітимного функціонування, дає можливість говорити про наявність загального економічного простору.

Загальний економічний простір є свідченням функціонування держави і характеризується наявністю законодавства, функціонуванням грошової одиниці, загальною фінансовою та грошово-кредитною системою. В сукупності дані ознаки дають можливість стверджувати наявність економічного суверенітету держави як основи її стабільного розвитку.

В процесі свого функціонування національна економіка намагається досягти ряду цілей, головними з яких є: стабільне зростання національного обсягу виробництва, високий і стабільний рівень зайнятості, стабільність цін, підтримка рівноваги платіжного балансу.

Становлення та розвиток національної економіки є історично довгим та складним процесом, що відбувається в певному середовищі. Стабільне функціонування національної економіки залежить від ряду факторів, головними з яких слід назвати: рух людського суспільства від протистояння східного та західного типів еволюції людства з економічним домінуванням останнього до серединного інтеграційного типу еволюції; економічну глобалізацію; формування і розвиток у розвинених державах основ постіндустріального суспільства; трансформацію традиційного суспільства в більшості держав, що розвиваються, в напрямку індустріалізації; формування основ сучасної ринкової економіки; домінування приватного підприємництва, інститутів демократії та громадянського суспільства.

Ми вже говорили про те, що національна економіка характеризується наявністю тісної взаємодії на основі поділу праці. Ця взаємодія базується на задоволенні інтересів різних суб'єктів та дотриманні певних правил. Ці правила об'єктивуються в законодавстві держави.

Найбільш інтенсивно розвивається та національна економіка і держава в економічному плані, законодавство якої відповідає об'єктивним реаліям матеріального світу. В науковій літературі об'єктивні реалії матеріального світу називаються економічним потенціалом держави.

Економічний потенціал держави як сукупна здатність економіки держави, її галузей, підприємств, господарств здійснювати виробничо-економічну діяльність, випускати продукцію, товари, послуги, задовольняти суспільні потреби, забезпечувати розвиток виробництва і споживання становить собою надзвичайно складне явище. Він може бути представлений у вигляді комплексу взаємопов'язаних потенціалів як складових структури національної економіки. Найчастіше як критерій поділу потенціалу держави використовують види економічних ресурсів, сфери діяльності, напрями використання.

Враховуючи види економічних ресурсів, виділяють природо-ресурсний, виробничо-технологічний, трудовий, науково-технічний потенціал держави. За видами діяльності виділяють промисловий, аграрний, соціальний, фінансово-інвестиційний потенціал. За напрямками використання виділяють внутрішньо-економічний та зовнішньо-економічний потенціал держави.

Як показує аналіз функціонування різних держав, вони мають різний потенціал своєї економічної діяльності і, відповідно, розвитку. Наявність неоднакового економічного потенціалу пояснити досить легко, оскільки держави знаходяться в різних географічних місцях з різними природними можливостями. Також у процесі свого історичного розвитку держави розвивались неоднаковими темпами, що дає можливість говорити про те, що економічний потенціал держав з приблизно однаковими природними можливостями, але різним ступенем соціального розвитку також різний. Слід зауважити, що на потенціал будь-якої держави також має вплив і її становище у світовій економічній взаємодії.

Зазначені особливості національної економіки значно впливають на механізми та способи регулювання суспільних відносин, які виникають, змінюються і припиняються на території держави. Найбільш ефективно використовує власні ресурси і економічні можливості та держава, яка при регулюванні суспільних відносин враховує не лише нагальні потреби соціальної спільноти, а й свій економічний потенціал.

Враховуючи те, що валютні відносини є одним з видів суспільних відносин, які виникають та розвиваються на території держави, при їх регулюванні мають бути враховані всі вищезазначені особливості національної економіки, економічний потенціал держави та її розвиток.

Для ілюстрації впливу економіки та її розвитку коротко проаналізуємо особливості регулювання валютних відносин у різних державах.

Всі держави світу можна умовно поділити на дві групи: розвинені держави та держави, що розвиваються. Аналізуючи особливості функціонування держав в аспекті регулювання валютних відносин, ми можемо дійти наступних висновків.

У структурі уповноважених державою органів розвинених держав в переважній більшості присутній єдиний орган, до компетенції якого входить регулювання валютних відносин. В державах, що розвиваються, компетенція державних органів у валютній сфері не структурована і є декілька органів, які наділені правом врегульовувати валютні відносини шляхом прийняття нормативних актів.

Структура валютного законодавства в розвинених державах та державах, що розвиваються, значно відрізняється. В законодавстві розвинених держав присутні системні закони, що регулюють валютні відносини. Вони комплексно вирішують всі нагальні проблеми, що виникають у процесі правового регулювання обігу валюти та валютних цінностей на їх території. При цьому такі закони характеризуються стабільністю. Законодавство держав, що розвиваються, в плані регулювання валютних відносин у переважній більшості не має таких законів. Їх замінює велика кількість підзаконних нормативно-правових актів, що часто змінюються.

При правовому регулюванні валютних відносин у розвинених державах використовуються диспозитивні та непрямі методи регулювання. В державах, що розвиваються, при правовому регулюванні валютних відносин використовуються імперативні та змішані методи правового регулювання.

Враховуючи зазначене, в рамках нашого дослідження варто акцентувати увагу на наступному.

Україна, як молода, незалежна держава, що активно розвивається, в процесі запровадження тих чи інших механізмів регулювання суспільних відносин, у тому числі і валютних, для ефективного використання власних ресурсів та власного інтенсивного розвитку має враховувати всі діючі на її території чинники. В цьому аспекті є надзвичайно важливим є питання розвитку вітчизняної юридичної науки взагалі та тієї її частини, що вивчає правове регулювання валютних відносин.

Висновки до розділу

В результаті проведеного дослідження факторів впливу на правове регулювання валютних відносин ми прийшли до наступних висновків.

Всі фактори, що тим чи іншим чином впливають на правове регулювання валютних відносин в Україні, можна поділити на дві групи, а саме основні об'єктивні та основні суб'єктивні.

Основні об'єктивні фактори є факторами глобальної дії, наявність яких не залежить від волі суб'єкта правотворення. На відміну від основних об'єктивних факторів впливу на правове регулювання, основні суб'єктивні фактори є результатом функціонування суб'єкта правотворення і є відображенням особливостей його існування та функціонування.

До основних об'єктивних факторів слід віднести:

- глобалізацію;
- діяльність світових фінансово-кредитних установ (діяльність МВФ).

До основних суб'єктивних факторів можна віднести:

- політику, як фактор впливу на правове регулювання валютних відносин;
- економіку як фактор впливу на правове регулювання валютних відносин.

Дослідивши вплив глобалізації на суспільні відносин в державі, маємо підстави виділити наступні основні аспекти впливу глобалізації на правове регулювання валютних відносин: а) трансформацію методів правового регулювання валютних відносини; б) зміну системи джерел правового регулювання валютних відносин на території України.

Сьогодні міжнародні фінансово-кредитні організації мають провідне місце в регулюванні світових фінансових відносин. Їхнім головним завданням є розвиток світової фінансової системи, а також підтримання її стабільного розвитку та надання фінансової допомоги державам. При цьому варто особливо наголосити, що міжнародні фінансово-кредитні організації надають допомогу переважно своїм державам-членам.

Сьогодні у світі налічується близько десяти міжнародних фінансово-кредитних установ. Провідною світовою фінансово-кредитною

організацією серед згаданих, в аспекті її впливу та масштабу діяльності, є Міжнародний валютний фонд. Аналіз його впливу на функціонування держави-члена, а також дослідження діяльності інших світових фінансово-кредитних установ свідчить про те, що їх діяльність базується на загальних засадах, які найяскравіше можна продемонструвати на прикладі діяльності МВФ. Також Міжнародний валютний фонд є провідною міжнародною організацією, яка здійснює регулювання світових валютних відносин та валютних відносин держав-членів.

Діяльність МВФ дістала неоднозначні оцінки у світі. З одного боку він надає фінансову допомогу державам-членам, з іншого боку вимагає від держав-членів дотримуватись ряду вимог та виконувати ряд зобов'язань. Саме такий алгоритм його функціонування забезпечує йому значний вплив на розвиток світової фінансової системи та діяльності держав-членів у сфері фінансових відносин.

Варто особливо наголосити на тому, що, стаючи членом МВФ держава отримує певні параметри своєї діяльності, позбавляється певних можливостей та бере на себе ряд зобов'язань, аналіз яких свідчить про те, що їх виконання ставить державу-члена в залежність від МВФ. Також варто зазначити, що установчі документи МВФ, якими є Статті угоди про Міжнародний валютний фонд, є за своєю суттю джерелом правового регулювання валютних відносин на території держави-члена.

Зазначене повністю стосується і України, яка є членом Міжнародного валютного фонду та ряду інших міжнародних організацій. Враховуючи це, при розробці та впровадженні механізмів правового регулювання валютних відносин на території України, а також застосуванні тих чи інших методів правового регулювання валютних відносин, варто особливо звертати увагу на виявлені нами особливості функціонування міжнародних фінансово-кредитних організацій, зокрема Міжнародного валютного фонду.

Аналіз як наукової літератури, так і практики політичної діяльності різних суб'єктів дає можливість виділити наступні прояви впливу політики на право в цілому та на правове регулювання валютних відносин:

- збільшення обсягу та деталізація правового регулювання політичної сфери шляхом зміни кількісної і якісної сторін політичного законодавства;

- зміну пріоритетів у функціях права: з регулятора суспільних відносин на засіб соціального управління і контролю;
- зміну змісту принципу верховенства права;
- відсутність «процедурної справедливості», тобто системи формальних гарантій прав громадян у взаємовідносинах з державою;
- збільшення в правових процесах правової демагогії.

Таким чином, враховуючи виділені напрямки впливу політики на право, для адекватного і ефективного правового регулювання валютних відносин при формуванні механізмів їх регулювання уповноваженим державою органами варто враховувати такий внутрішній фактор як політика, оскільки лише його врахування дасть можливість значно зменшити затрати на реалізацію державної валютної політики та підвищити її ефективність.

Також дослідження показало, що одним з основних суб'єктивних факторів впливу на правове регулювання валютних відносин є рівень розвитку економіки держави. Ефективність методів регулювання валютних відносин буде найбільшою тільки тоді, коли будуть застосовуватись ті методи, які відповідають рівню розвитку економіки та її особливостям.

Україна, як молода, незалежна держава, що активно розвивається в процесі запровадження тих чи інших механізмів регулювання суспільних відносин, в тому числі і валютних, для ефективного використання власних ресурсів та власного інтенсивного розвитку має враховувати всі діючі на її території чинники. В цьому аспекті є надзвичайно важливим питання розвитку вітчизняної юридичної науки загалом та тієї її частини, що вивчає правове регулювання валютних відносин.

Висновки

У результаті проведеного дослідження концептуальних визначень таких категорій, як «суспільні відносини», «правовідносини», «валюта» ми дійшли висновку, що поняття «валютні правовідносини» можна визначити як урегульовані нормами права суспільні відносини між уповноваженими суб'єктами з приводу обігу валюти і валютних цінностей, реалізація яких забезпечується силою державного примусу.

Валютним правовідносинам, як виду правовідносин взагалі, притаманні всі ознаки останніх, а також ті особливі, що дають можливість відокремити їх від усіх інших видів правовідносин. Зокрема до особливих ознак валютних правовідносин слід віднести те, що валютні правовідносини:

- виникають у процесі введення в обіг, припинення і самого обігу валюти і валютних цінностей;
- мають спеціальний правових режим об'єкта;
- у валютних правовідносинах, крім загальних суб'єктів (фізичних та юридичних осіб), є особливий суб'єкт, який присутній (прямо чи опосередковано) завжди, – це Національний банк України;
- через валютні правовідносини опосередковується валютна політика держави.

Валютні правовідносини є єдиними за своєю юридичною та економічною природою, однак в межах цієї єдності виявляються їх видові відмінності, що дозволяє вести мову про існування їх різновидів і здійснити класифікацію.

Проведене дослідження дало можливість класифікувати валютні правовідносини залежно від: основних функцій права, змісту; території виникнення; характеру зв'язків між суб'єктами.

Змістом валютних правовідносин є поведінка суб'єктів, а юридичним змістом – суб'єктивні права та юридичні обов'язки, що встановлені нормами валютного законодавства України.

Дослідження як наукової літератури, так і практики правозастосування у сфері обігу валюти та валютних цінностей дало можливість констатувати відсутність єдності у сприйнятті тих чи інших об'єктів матеріального світу як об'єктів валютних правовідносин. Ми дійшли висновку про те, що критерієм, який дає можливість об'єктивно відносити той чи інший об'єкт матеріального світу до категорії об'єктів валютних правовідносин є їх внутрішня природа, що об'єктивується в ліквідності як здатності в досить короткий термін обмінюватись на будь-яку іноземну валюту чи інший високоліквідний актив. Враховуючи зазначений критерій, на сучасному етапі розвитку нашого суспільства до об'єктів валютних відносин можна віднести: іноземну валюту, резервну позицію в МВФ, спеціальні права запозичення (СПЗ), монетарне золото та метали платино-іридієвої групи, будь-який інший міжнародно визнаний резервний актив за умови забезпечення його надійності та ліквідності. Проведене дослідження дало можливість визначити правовий режим виділених об'єктів валютних правовідносин.

У результаті проведеного дослідження ми дійшли до висновку, що суб'єктами валютних правовідносин є: фізичні особи, юридичні особи, уповноважені державою органи та держава. При цьому ми здійснили дослідження правового статусу зазначених суб'єктів та особливості їх участі у валютних правовідносинах.

Аналіз наукової літератури дав можливість принципи права визначити як основні ідеї, що відображають закономірності і зв'язки розвитку суспільних відносин, а також визначають сутність і соціальне призначення права. Принципи права формуються протягом тривалого часу розвитку суспільства і відображають досвід правового регулювання суспільних відносин в загальноцивілізаційному плані.

Принципи правового регулювання також відображають основні ідеї, але не в загальному плані, а в аспекті конкретного суспільства. При цьому вони відображають ті ідеї, що є панівними для конкретного історичного періоду. Кожне суспільство, розвиваючись, визначає власний шлях розвитку, окреслює власні його прерогативи, напрям-

ки та результати. При цьому в процесі регулювання суспільних відносин використовуються загальноцивілізаційні надбання у вигляді принципів права як керівних напрямків. Враховуючи це, принципи правового регулювання ми пропонуємо визначати як засновані на панівній системі цінностей в державі основні ідеї, що відображають закономірності і зв'язки розвитку суспільних відносин і визначають сутність, соціальне призначення та особливості дії права на території конкретної держави.

Принципи права та принципи правового регулювання тісно пов'язані між собою, оскільки саме з принципів правового регулювання в процесі їх історичного розвитку виокремлюються найбільш прийнятні в загальноцивілізаційному плані, які відповідним чином оформившись перетворюються в загальноцивілізаційне надбання у формі принципів права.

Наше дослідження дало можливість виділити суттєві ознаки принципів правового регулювання, якими є: а) засновані на панівній системі цінностей в державі ідеї її розвитку; б) відображають закономірності соціально-культурного та політико-правового розвитку конкретного суспільства; в) визначають сутність та особливості дії права на території конкретної держави.

Спираючись на вищезазначене, ми дійшли висновку про те, що принципи правового регулювання валютних відносин можна визначити як засновані на панівній системі економічних цінностей в державі основні ідеї, що відображають закономірності і зв'язки розвитку валютних відносин і визначають сутність, соціальне призначення та особливості дії права в процесі обігу валюти і валютних цінностей на території конкретної держави.

Для принципів правового регулювання валютних відносин характерним є те, що вони: а) засновані на панівній системі економічних цінностей в державі ідеї її розвитку; б) відображають закономірності розвитку валютних відносин у державі; в) визначають сутність, соціальне призначення та особливості дії права в процесі обігу валюти і валютних цінностей на території держави.

Принципи правового регулювання валютних відносин у процесі їх реалізації впливають на структуру валютного ринку конкретної держави та створюють, таким чином, її валютну систему із властивими тільки їй особливостями.

Вся система принципів правового регулювання валютних відносин, як система взаємопов'язаних основних ідей, що відображають закономірності і зв'язки розвитку валютних відносин, на наш погляд, складається з трьох основних, структурно взаємопов'язаних груп принципів. Такими групами є *системні* принципи правового регулювання валютних відносин, що відображають загальноцивілізаційні досягнення та є містком між принципами права та принципами правового регулювання валютних відносин; *організаційні* принципи правового регулювання валютних відносин, що відображають основні засади побудови національної системи уповноважених органів у сфері валютних відносин; *функціональні* принципи правового регулювання валютних відносин, на базі яких має здійснюватись правове регулювання обігу валюти та валютних цінностей на території держави.

Системні принципи правового регулювання валютних відносин є найбільш загальними основоположними ідеями, які увібрали весь масив загальноцивілізаційної практики правового регулювання валютних відносин та є місточком між принципами права і правовою системою України, а також відображають рівень правової культури та правових цінностей у сфері правового регулювання економічних відносин загалом та валютних відносин зокрема. На базі системних принципів правового регулювання валютних відносин має будуватись вся система правового регулювання валютних відносин в Україні.

Аналіз функціонування як світової валютної системи, так і валютних систем окремих (розвинених і тих, що розвиваються) держав, а також загальних (системних) принципів правового регулювання валютних відносин дає можливість виділити значну їх кількість, проте, на наш погляд, найбільш важливими в аспекті розвитку економіки держави є:

- принцип системності правового регулювання валютних відносин;
- принцип гармонізації інтересів суб'єктів валютних відносин;
- принцип захисту національного інтересу в регулюванні валютних відносин.

Проведене дослідження дало можливість функціональні принципи правового регулювання валютних відносин визначити як засновані на панівній системі економічних цінностей в державі основні

ідеї, що відображають закономірності і зв'язки розвитку валютних відносин, що виникають, змінюються і припиняються в процесі обігу валюти і валютних цінностей.

Проаналізувавши чинне законодавство України та позитивний досвід регулювання валютних відносин провідних держав світу, можна виділити досить велику кількість функціональних принципів правового регулювання валютних відносин. Разом з тим головними з них є такі:

- принцип поєднання економічних та адміністративних методів регулювання валютних відносин;
- принцип єдності внутрішньої та зовнішньої валютної політики держави;
- принцип контрольованого використання іноземної валюти у внутрішньому господарському обігу.

Проведене дослідження дало можливість організаційні принципи правового регулювання валютних відносин визначити як засновані на панівній системі економічних цінностей в державі основні ідеї побудови системи уповноважених державою органів, що, реалізуючи свої повноваження, здійснюють державне регулювання валютних відносин на території конкретної держави.

Як показав аналіз позитивного досвіду правового регулювання валютних відносин та функціонування систем уповноважених державою органів в зарубіжних країнах, можна виділити такі організаційні принципи правового регулювання валютних відносин, як:

- принцип єдиного органу правового регулювання валютних відносин;
- принцип встановлення компетенції уповноважених органів у сфері регулювання валютних відносин у законах;
- принцип полісуб'єктності уповноваженого органу.

Дослідження теоретичних засад методів правового регулювання валютних відносин дало можливість визначити їх як сукупність способів і засобів впливу на валютні відносини уповноваженими державою органами, які використовуються ними для реалізації валютної політики держави.

У процесі реалізації валютної політики уповноважені державою органи використовують велику кількість методів. У фаховій науковій

літературі існують різні їх класифікації. Проте найбільшому усвідомленню суті та змісту методів сприяє їх класифікація залежно від форми впливу на валютні відносини, відповідно до якої всі методи правового регулювання валютних відносин можна поділити на адміністративні (методи прямого впливу) та економічні (методи опосередкованого впливу).

Дослідження діяльності державних органів дає можливість виділити такі види адміністративних методів правового регулювання валютних відносин, як:

- методи адміністративного правовизнання;
- методи адміністративного дозволу;
- метод адміністративного примусу.

Методи адміністративного правовизнання об'єктивуються через а) затвердження (посвідчення) публічно-значущих станів та б) підтвердження законності реалізації прав та обов'язків. Застосовуючи саме такі параметральні показники, як наявність статусу та встановлення законності діяльності, уповноважені державою органи створюють найбільш ефективний механізм використання державних управлінських ресурсів. Найбільш яскравими проявами методу посвідчення публічно-значущих станів є підтвердження юридичного статусу суб'єкта або його державна реєстрація та повідомлення уповноваженого органу про юридично значущі дії.

Методи адміністративного дозволу використовуються уповноваженими державою органами для оцінки здатності особи здійснювати ту чи іншу діяльність з дотриманням законних прав та інтересів громадян, організацій, суспільства, а також економічних інтересів держави. Враховуючи це та використовуючи критерій охоронюваних (важливих для розвитку держави) відносин, можна виділити такі підстави запровадження дозвільної системи, як а) необхідність формування режимних елементів; б) реалізація вимог встановлених стандартів для ефективного використання ресурсів; в) необхідність недопущення некваліфікованого виконання діяльності.

У процесі функціонування державних органів які використовують метод адміністративного дозволу, здійснюється діяльність, результатом якої є видання дозвільних актів. Залежно від юридичних наслідків дії дозвільних актів, ними можуть бути надана спеціальна правоздатність, що дозволяє здійснювати певну діяльність, або спеці-

альні права-виключення, які змінюють загальну направленість певного адміністративно-правового режиму.

Зміна загального адміністративно-правового режиму може об'єктивуватись у трьох варіантах. В одному випадку дозвільні акти скасовують дію загальної заборони. В другому випадку дозвільні акти скасовують дії загального обов'язку. І третій варіант проявляється в наданні дозволу, що наділяє суб'єкта певними правами-пільгами.

Як показує аналіз практики використання методу адміністративного дозволу, в різних державах за формою вираження дозвільні акти можуть мати вигляд спеціального дозволу, ліцензії, свідоцтва, акту акредитації, кваліфікаційного атестату, посвідчення.

В тих видах суспільно корисної діяльності, які є надзвичайно важливими для розвитку держави та передбачають використання обмеженого ресурсу, у державах використовується метод встановлення спеціального правового режиму, що є особливим проявом методу адміністративного дозволу. Особливість даного методу полягає в тому, що за його допомогою встановлюються рамки здійснення певної діяльності або визначаються особливості режиму обігу певного об'єкта матеріального світу.

У сфері валютних відносин даний метод об'єктивується у встановленні певних заборон, які в літературі називаються валютними обмеженнями.

Використання валютних обмежень для регулювання сфери валютних відносин є звичайною практикою як для розвинених держав, так і держав, які розвиваються. Як показує аналіз практики використання валютних обмежень, у розвинених державах основними цілями застосування валютних обмежень є: регулювання валютного курсу, недопущення валютних спекуляцій, концентрація валютних ресурсів для потреб держави, регулювання платіжного балансу держави, захист певних галузей економіки держави.

Також проведено дослідження свідчить про те, що використання методу адміністративного дозволу дає можливість уповноваженим державою органам здійснювати якісний контроль за діяльністю, що є важливим для розвитку держави, а також сприяє ефективному та професійному використанню наявних у державі ресурсів.

Дослідження практики правозастосування у сфері валютних відносин дає можливість говорити про те, що у сфері валютних від-

носин всі методи адміністративного примусу можна розділити на адміністративно-запобіжні методи, методи адміністративного припинення, адміністративні стягнення за порушення валютного законодавства. У своїй сукупності зазначені методи ставлять собою структурні частини валютного контролю, який є невід'ємною частиною державного регулювання в більшості держав світу.

Як показує аналіз практики використання адміністративних методів регулювання валютних відносин, у різних державах правовою підставою їх застосування є закони, що регулюють валютні відносини в державі. В деяких державах, в тому числі і в Україні, функцію законів виконують нормативні акти органів виконавчої влади чи уповноваженого державою органу з питань регулювання валютних відносин.

В практичному плані використання адміністративних методів регулювання валютних відносин є одним з найбільш дієвих способів державного регулювання. Це пояснюється, по-перше, безпосереднім впливом на функціонування конкретного суб'єкта валютних відносин, по-друге – безпосередньою участю уповноваженого державою органу в перевірці дій суб'єкта на предмет їх відповідності встановленим нормам.

У результаті проведеного дослідження економічних методів регулювання валютних відносин можна констатувати наступне.

Економічні методи регулювання суспільних відносин можна визначити як сукупність прийомів і способів впливу на економічне середовище функціонування керованих суб'єктів, результатом застосування яких є коригування їх поведінки. Їхньою сутністю є вплив на економічні інтереси суб'єктів відносин.

В своїй структурі механізм впливу економічних методів регулювання суспільних відносин складається з таких елементів, як економічний інтерес, зацікавленість в його реалізації (економічна зацікавленість), практична реалізація економічного інтересу. У своєму поєднанні зазначені три елементи механізму економічних методів регулювання є проявом функціонування суб'єктів в економічному плані. З'ясування та вплив на зазначені елементи дає можливість зацікавленим суб'єктами впливати на поведінку суб'єкта інтересу.

До особливостей економічних методів регулювання суспільних відносин, у тому числі і валютних, можна віднести те, що:

- управлінський вплив на керовані об'єкти здійснюється з урахуванням їх матеріальних інтересів, шляхом створення ситуацій, що зацікавлюють у необхідній поведінці виконавців;

- акти суб'єктів управління уповноважують на визначені дії;

- у керованих суб'єктів існує можливість вибору одного з декількох або багатьох варіантів поведінки;

- на підконтрольних суб'єктів у процесі використання економічних методів регулювання діють механізми економічних законів;

- під час дії економічних методів регулювання суспільних відносин включаються в дію механізми саморегуляції суб'єктів економічної активності.

Застосування економічних методів регулювання валютних відносин здійснюється в рамках реалізації грошово-кредитної та валютної політики держави. При цьому в переважній більшості держав їх застосування здійснюють саме ті державні органи, до компетенції яких входять зазначені повноваження, тобто проведення грошово-кредитної та валютної політики. Також варто наголосити на тому, що основною метою проведення грошово-кредитної і валютної політики є забезпечення стабільності національної грошової одиниці.

Досліджуючи та аналізуючи практику застосування економічних методів регулювання валютних відносин у розвинених державах, можна з впевненістю констатувати, що найбільш дієвими та ефективними є наступні:

- валютна інтервенція;

- девальвація і ревальвація національної грошової одиниці;

- управління обліковою ставкою (дисконтна (облікова) політика);

- диверсифікація валютних резервів (управління валютними резервами).

Застосування економічних методів здійснюється не лише в рамках компетенції уповноваженого органу, а й на підставі чинного законодавства.

На правове регулювання валютних відносин в Україні впливає велика кількість факторів. Всі фактори, що тим чи іншим чином впливають на правове регулювання валютних відносин в Україні, можна поділити на дві групи, а саме основні об'єктивні та основні суб'єктивні.

Основні об'єктивні фактори є факторами глобальної дії, наявність яких не залежить від волі суб'єкта правотворення. На відміну

від основних об'єктивних факторів впливу на правове регулювання, основні суб'єктивні фактори є результатом функціонування суб'єкта правотворення і відображенням особливостей його існування та функціонування.

До основних об'єктивних факторів слід віднести:

- глобалізацію;
- діяльність світових фінансово-кредитних установ (діяльність МВФ).

До основних суб'єктивних факторів можна віднести:

- політику як фактор впливу на правове регулювання валютних відносин;
- економіку як фактор впливу на правове регулювання валютних відносин.

Дослідивши вплив глобалізації на суспільні відносини в державі, маємо підстави виділити наступні основні аспекти впливу глобалізації на правове регулювання валютних відносин: а) трансформація методів правового регулювання валютних відносин; б) зміна системи джерел правового регулювання валютних відносин на території України.

Сьогодні міжнародні фінансово-кредитні організації посідають провідне місце в регулюванні світових фінансових відносин. Їхнім головним завданням є розвиток світової фінансової системи, підтримання її стабільного розвитку та фінансова допомога державам. При цьому варто особливо наголосити, що міжнародні фінансово-кредитні організації надають допомогу переважно своїм державам-членам.

Сьогодні у світі налічується близько десяти міжнародних фінансово-кредитних установ. Провідною світовою фінансово-кредитною організацією серед згаданих в аспекті її впливу та масштабу діяльності є Міжнародний валютний фонд. Аналіз його впливу на функціонування держави-члена, а також дослідження діяльності інших світових фінансово-кредитних установ свідчить про те, що їх діяльність базується на загальних засадах, які найяскравіше можна продемонструвати на прикладі діяльності МВФ. Також Міжнародний валютний фонд є провідною міжнародною організацією, яка здійснює регулювання світових валютних відносин та валютних відносин держав-членів.

Діяльність МВФ дістала неоднозначні оцінки у світі. З одного боку, він надає фінансову допомогу державам-членам, з іншого боку, вимагає від держав-членів дотримуватись ряду вимог та виконувати ряд зобов'язань. Саме такий алгоритм його функціонування забезпечує йому значний вплив на розвиток світової фінансової системи та діяльність держав-членів у сфері фінансових відносин.

Варто особливо наголосити на тому, що стаючи членом МВФ держава отримує певні параметри своєї діяльності, позбавляючись певних можливостей та бере на себе ряд зобов'язань, аналіз яких свідчить про те, що їх виконання ставить державу-члена в залежність від МВФ. Також варто зазначити, що установчі документи МВФ, якими є Статті угоди про Міжнародний валютний фонд, є за своєю суттю джерелом правового регулювання валютних відносин на території держави-члена.

Зазначене повністю стосується і України, яка є членом Міжнародного валютного фонду та ряду інших міжнародних організацій. Враховуючи це, при розробці та впровадженні механізмів правового регулювання валютних відносин на території України, а також застосуванні тих чи інших методів правового регулювання валютних відносин, варто особливо звертати увагу на виявлені нами особливості функціонування міжнародних фінансово-кредитних організацій, зокрема Міжнародного валютного фонду.

Аналіз як наукової літератури, так і практики політичної діяльності різних суб'єктів дають можливість виділити наступні прояви впливу політики на право в цілому та на правове регулювання валютних відносин.

- збільшення обсягу та деталізація правового регулювання політичної сфери шляхом зміни кількісної і якісної сторони політичного законодавства.

- зміна пріоритетів у функціях права: з регулятора суспільних відносин на засіб соціального управління і контролю;

- зміна змісту принципу верховенства права;

- відсутність «процедурної справедливості» тобто системи формальних гарантій прав громадян у взаємовідносинах з державою;

- збільшення в правових процесах правової демагогії.

Таким чином, враховуючи виділені напрямки впливу політики на право, для адекватного і ефективного правового регулювання

валютних відносин при розробці механізмів їх регулювання уповноваженим державою органами варто враховувати такий внутрішній фактор, як політику, оскільки лише його врахування дасть можливість значно зменшити затрати на реалізацію державної валютної політики та підвищити її ефективність.

Також дослідження показало, що одним з основних суб'єктивних факторів впливу на правове регулювання валютних відносин є рівень розвитку економіки держави. Ефективність методів регулювання валютних відносин буде найбільшою тільки тоді, коли будуть застосовуватись ті методи, які відповідають рівню розвитку економіки та її особливостям.

Україна як молода незалежна держава, що активно розвивається, в процесі запровадження тих чи інших механізмів регулювання суспільних відносин, в тому числі і валютних, для ефективного використання власних ресурсів та власного інтенсивного розвитку має враховувати всі діючі на її території чинники. В цьому аспекті є надзвичайно важливим питання розвитку вітчизняної юридичної науки загалом та тієї її частини, що вивчає правове регулювання валютних відносин.

Наукове видання

СТАРИНСЬКИЙ Микола Володимирович

**Проблеми та перспективи
правового регулювання
валютних відносини в Україні**

Монографія

За редакцією автора

Підп. до друку 31.03.2015.

Формат 60x84/16. Гарнітура Times New Roman Суг.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 21,16.
Ум. фарб.-відб. 19,99. Обл.-вид. арк. 18,67.

Тираж 500 пр. Вид. № 4.

Видавець і виготовлювач:

ВВП «Мрія». 40000, Суми, Кузнечна, 2.

Тел. 221-323, 679-215.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2765 від 15.02.2007.